

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
СУМГАЙТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

ELMİ XƏBƏRLƏR

НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ

SCIENTIFIC NEWS

Sosial və humanitar elmlər bölməsi
Серия социальных и гуманитарных наук
Series for Social and Humanitarian Studies.

Cild 10

2014

№2

Sumqayıt- 2014

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Elmi Xəbərlər. Sosial və Humanitar bölmə

Baş redaktor Fəlsəfə elmləri namizədi, dos.	Elxan Hüseynov
Baş redaktor müavini Filologiya üzrə elmlər doktoru, prof.	Ramazan Məmmədov
Məsul katib Pedaqoji elmlər namizədi, dos.	Yusif Aslanov
Redaksiya heyətinin üzvləri	
Dilçilik AMEA-nın müxbir üzvü, filol.elmləri doktoru, prof. Filol.elmləri doktoru, prof. Filol.elmləri doktoru, prof. Filol.elmləri namizədi, dos. (məsul redaktor)	Nizami Cəfərov Aslan Bayramov Buludxan Xəlilov Əzəmət Rüstəmov
Ədəbiyyatşünaslıq Filol.elmləri doktoru, prof. Filol. üzrə elmlər doktoru, prof. (məsul redaktor) Filol.elmləri doktoru, prof. Filol.elmləri doktoru, prof. Filol. elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dos.	Rafiq Əliyev Nigar İsgəndərova Məhərrəm Qasımlı Fikrət Rzayev Sevinc Həmzəyeva
Tarix Tarix elmləri doktoru, prof. Tarix elmləri doktoru, prof. (məsul redaktor) Fəlsəfə elmləri doktoru, prof. Fəlsəfə elmləri doktoru, prof. Tarix elmləri doktoru, prof.	Adil Baxşəliyev Şirxan Səlimov Həsən Sadıqov Əziz Məmmədov Maya Rəhimova
Iqtisadiyyat Akademik AMEA- nin müxbir üzvü, İqtisad elmləri doktoru, prof. İqtisad elmləri namizədi, dos. (məsul redaktor) İqtisad elmləri namizədi, dos.	Ziyad Səmədzadə Əli Nuriyev Albert Tağıyev Bəsti Orucəliyeva
Pedaqogika, psixologiya, metodika Pedaq. elmlər doktoru, prof. Pedaq. elmlər doktoru, prof. Psixolog. elmlər doktoru, prof. Pedaq. üzrə fəlsəfə doktoru (məsul redaktor)	Rüfət Hüseynzadə Rəfiqə Mustafayeva Ramiz Əliyev Aytəkin Məmmədova

Сумгаитский государственный университет
Научные Известия. Серия: Социальные и Гуманитарные науки

Главный редактор Кандидат философских наук, доц.	Эльхан Гусейнов
Заместитель главного редактора Доктор филологических наук, проф.	Рамазан Мамедов
Ответственный секретарь Кандидат педагогических наук, доц.	Юсиф Асланов
Члены редакции	
Языковедение Член-корр. НАНА, доктор филол. наук, проф. Доктор филол. наук, проф. Доктор филол. наук., проф. Кандидат филол. наук, доц. (ответственный редактор)	Низами Джафаров Аслан Байрамов Булудхан Халилов Азамат Рустамов
Литературоведение Доктор филол. наук, проф. Доктор филол. наук, проф. (ответственный редактор) Доктор филол. наук, проф. Доктор филол. наук, проф. Доктор философии по филологии, доц.	Рафик Алиев Нигяр Искендерова Магеррам Гасымлы Фикрет Рзаев Севиндж Гамзаева
История Доктор исторических наук, проф. Доктор исторических наук, проф. (ответственный редактор) Доктор философских наук, проф. Доктор философских наук, проф. Доктор исторических наук, проф.	Адиль Бахшалиев Ширхан Салимов Гасан Садыхов Азиз Мамедов Майя Рагимова
Экономика Академик, член-корр. НАНА, доктор экономических наук, проф. Член-корр. НАНА, доктор экономических наук, проф. Кандидат экономических наук, доц. (ответственный редактор) Кандидат экономических наук, доц.	Зияд Самедзаде Али Нуриев Альберт Тагиев Бести Оруджалиева
Педагогика, психология, методика Доктор педагогических наук, проф. Доктор педагогических наук, проф. Доктор психологических наук, проф. Кандидат педагогических наук (ответственный редактор)	Руфат Гусейнзаде Рафига Мустафаева Рамиз Алиев Айтекин Мамедова

Sumgayit State University
Scientific News. Series for Social and Humanitarian Studies

Editor-in-chief
PhD, associate prof.

Elkhan Huseynov

Assistant editor
D.Sc. (Philology), prof.
Executive secretary
Ph.D., associate prof.

Ramazan Mammadov

Yusif Aslanov

Editorial board

Linguistics

The member-correspondent of NASA, D.Sc. (Philology), prof.
 D.Sc. (Philology), prof.
 D.Sc. (Philology), prof.
 Ph.D. (Philology), associate prof. (executive editor)

Nizami Jafarov
 Aslan Bayramov
 Buludkhan Khalilov
 Azamat Rustamov

Literary studies

D.Sc. (Philology), prof.
 D.Sc. (Philology), prof. (executive editor)
 D.Sc. (Philology), prof.
 D.Sc. (Philology), prof.
 Ph.D. (Philology), associate prof.

Rafik Aliyev
 Nigar Isgandarova
 Maharram Gasimly
 Fikret Rzayev
 Sevinch Hamzayeva

History

D.Sc. (History), prof.
 D.Sc. (History), prof. (executive editor)
 D.Sc. (History), prof.
 D.Sc. (History), prof.
 D.Sc. (History), prof.

Adil Bakhshaliyev
 Shir Khan Salimov
 Hasan Sadikhov
 Aziz Mammadov
 Maya Rahimova

Economics

Academician, member- correspondent of NASA,
 D.Sc. (Economics), prof.
 Member- correspondent of NASA, D.Sc. (Economics), prof.
 PhD, associate prof. (executive editor)
 PhD, associate prof.

Ziyad Samedzadeh
 Ali Nuriyev
 Albert Tagiyev
 Basti Orujaliyeva

Pedagogy, Psychology, Methods

D.Sc. (Pedagogy), prof.
 D.Sc. (Pedagogy), prof.
 D.Sc. (Pedagogy), prof.
 Ph.D. (Pedagogy), prof. (executive editor)

Rufat Huseynzadeh
 Rafiga Mustafayeva
 Ramiz Aliyev
 Aytakin Mammadova

“Elmi xəbərlər” jurnalı Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 19.07.2004-cü il tarixli, 46-16-3547/17 sayılı əmrinə əsasən nəşr edilir.

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən qeydiyyatda alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Журнал «Научные Новости» издается на основании указа 46-16-3547/17 Министерства Образования Азербайджанской Республики от 19.07.2004-го года.

Зарегистрирован Министерством Юстиции Азербайджанской Республики.

Включен в список научных изданий Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

The Journal of "Scientific News" is published to order according to 46-16-3547/17 Ministry of Education of the Azerbaijan Republic from 19.07.2004 year.

It is have been received to registration by The Ministry of Justices of the Azerbaijan Republic.

It is included to list of scientific publications of the Supreme Attestation Commission under the President of Azerbaijan Republic.

© **Sumqayıt Dövlət Universiteti, 2014**

МАМЕДОВ РАМАЗАН САЛАМ оғлу
Сумгайытский государственный университет
профессор кафедры русского языка
ramedov44@gmail.com

ДИАЛЕКТИКА МАТЕРИАЛЬНОГО И ФУНКЦИОНАЛЬНОГО В ЯЗЫКЕ
Статья вторая

Ключевые слова: материя, функция, соотношения материи и функции, звуковой ярус, аспекты изучения, фонетика-1, фонология, фонетика-2

Материя в любой ее разновидности становится объектом внимания и изучения со стороны человека лишь постольку, поскольку она выполняет или может выполнить ту или иную функцию (1). Поэтому задачей любой науки является исследование соотношения материального и функционального в изучаемом объекте.

Диалектика материального и функционального в звуковом ярусе языка может быть раскрыта, в частности, через рассмотрение таких вопросов, как *аспекты изучения звуковой стороны языка (ЗСЯ) и взаимоотношения между тем, что обозначается терминами фонетика и фонология.*

1. Аспекты изучения звуковой стороны языка

Звуки речи (шире – звуковая сторона языка, вообще – язык), как и любое другое явление объективной действительности, могут подвергаться изучению с разных сторон. Можно выделить два подхода к трактовке аспектов изучения звуковой стороны языка (они внешне очень близки, сходны, но по сути принципиально различны). Рассмотрим их вкратце.

Трактовка первая. Звуки изучаются в трех аспектах:

1) *артикуляционном*, т.е. с точки зрения работы органов речевого аппарата для производства звуков. В этом случае как бы дается ответ на вопрос: Какими органами речи и как создается данный звук?

2) *акустическом*, т.е. с точки зрения физических (акустических) признаков звука. В этом случае дается ответ на вопрос: Какой это звук?

3) *лингвистическом*, т.е. с точки зрения функций звуков в языке. В этом случае дается ответ на вопрос: Зачем нужен данный звук?

Наблюдается синонимия терминов, обозначающих аспекты изучения звуков:

1. *Артикуляционный а.* = *анатомо-физиологический а.* = *физиологический а.*

2. *Акустический а.* = *физический а.*;

3. *Лингвистический а.* = *языковой а.* = *социальный а.* = *функциональный а.*

Трактовка 1-я может быть представлена схематически в следующем виде:

Схема 1.

Аспекты изучения звуковой стороны языка (Трактовка 1-я)

Объект исследования	З в у к о в а я с т о р о н а я з ы к а		
Аспекты исследования	артикуляционный аспект	акустический аспект	лингвистический аспект
Научные дисциплины	физиология речи	Акустика речи	Фонология

Трактовка 1-я содержится в работах акад. Л.В.Щербы и, в основном, его последователей – сторонников ЛФШ (Ленинградской фонологической школы). Так, например, говоря об аспектах изучения звуковой стороны языка, В.И.Кодухов пишет: «Звуки речи как природное явление имеют **акустическую и артикуляционную** стороны. Для обучения говорению важнее артикуляционная сторона – производство человеком **звуков речи**. Еще важнее **функциональная** сторона звуков речи.

Три стороны звуков речи и других фонетических единиц позволяют выделить три аспекта **фонетики**, которые становятся предметом специального изучения. Отсюда и возникают три фонетические дисциплины – **акустика речи, физиология речи и фонология**» (2,101. Разрядка автора – Р.М.).

Трактовка вторая. Звуки изучаются с двух сторон. Данная трактовка содержится в работах создателей и сторонников МФШ (Московской фонологической школы). Так, один из создателей МФШ пишет: «...перед фонетикой ставятся двоякого рода задачи – изучение способов образования звуков речи, а также их акустических свойств (физиология звуков речи и акустика звуков речи), с одной стороны, и изучение роли звуковой стороны языка в структуре языка, изучение звуков речи как средства для различения звуковых оболочек слов (учение о системе фонем), с другой» (3,10).

Схема 2.

Аспекты изучения звуковой стороны языка (Трактовка 2-я).

Объект исследования	З в у к о в а я с т о р о н а я з ы к а	
Аспекты исследования	Задача 1-я	Задача 2-я
	физиология звуков речи и акустика звуков речи	лингвистика звуков речи
Научная дисциплина	Ф о н е т и к а	

Как видим, здесь артикуляционный и акустический аспекты («физиология звуков речи» и «акустика звуков речи») объединены в качестве одной задачи, принципиально отличной от функционального аспекта («изучение роли звуковой стороны языка»). Очень важно подчеркнуть, что эти **две задачи** противопоставлены автором как принципиально различные.

Для более ясного и четкого разграничения этих двух сторон исследования, что соответствовало бы, между прочим, и объективному положению вещей, следует, на наш взгляд, разграничить их и терминологически, обозначив их словосочетаниями:

1. **Материальная сторона** (*артикуляционный аспект + акустический аспект*) и
2. **Функциональная сторона** (*роль звуков в структуре языка*).

Объединение артикуляционного и акустического аспектов в качестве одной задачи(5), принципиально отличной от функционального аспекта изучения звуковой стороны языка, имеет исключительно важное значение. Именно такой подход позволяет учесть диалектическую взаимосвязь материи и функции на уровне звукового яруса языка.

2. «Фонетика-1» + Фонология = «Фонетика-2»

Как уже отмечалось, задачей любой науки является исследование соотношения материального и функционального в изучаемом объекте, ибо всякая материя, материя как таковая в любой ее разновидности и состоянии, представляет и для человека как отдельного индивида, и для человечества в целом какой-либо интерес лишь постольку, поскольку она служит выполнению той или иной функции – от сиюминутной до бесконечно

отдаленной, со всевозможными (мыслимыми/немыслимыми) оттенками важности / никчемности, логичности / абсурдности, истинности / ложности, полезности / вредности, позитивности / негативности, мизерности / грандиозности и т.д., и т.п.

Оценивая в самом общем виде соотношения между материей и ее функцией в любой сфере человеческого бытия и человеческой деятельности, можно сказать: материальное и функциональное в любом объекте – это, образно говоря, две стороны одной медали, - в том смысле, что они не существуют одно без другого. Нет материи, которая бы вообще не выполняла никакой функции; нет также и функции, которая бы выполнялась без материи. Таким образом, как не бывает афункциональной материи, так и не бывает аматериальной функции. Более того, продолжая эту, быть может, на первый взгляд несколько абстрактную выкладку, следует также отметить, что **каждая из двух сторон медали «материя/функция» многолика: материя, как правило, не привязана раз навсегда только к одной какой-либо функции и может выполнять несколько разных функций, т.е. является полифункциональной; точно также и всякая функция не является, как правило, принадлежностью, природным свойством только одной какой-либо конкретной материи; любая функция полиматериальна, полисубстанциональна.**

Сказанное может быть представлено в виде следующей схемы, где **М** – материя, вещь, предмет; **Ф** – функция, роль данной материи:

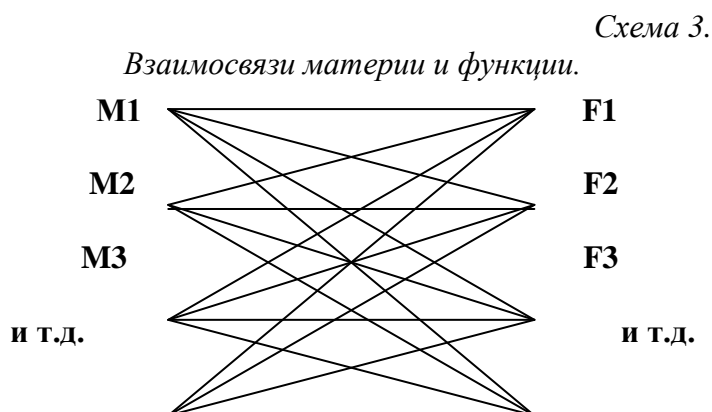

Схема показывает, что каждый вид материи, обозначенный символами M1, M2, M3 и т.д., выполняет несколько функций, которые обозначены символами F1, F2, F3 и т.д.; и наоборот, каждая функция, обозначенная символами F1, F2 или F3 и т.д., выполняется разными видами материи – M1, M2 или M3 и т.д.

Хотя, строго говоря, в этом и нет особой необходимости, все же, чтобы изложенное не выглядело голословным, беспочвенным домыслом, или чтобы излагаемая мысль не показалась слишком схематичной, лишенной основания, и оттого не произвела на читателя впечатления результата чрезмерной необоснованной абстракции, проиллюстрируем сказанное конкретным примером. Ср., например, дерево как материальную вещь (рисунок в Схеме 4) и функции, которые могут быть выполнены этим деревом.

Дерево: материя и функции

Материя (вещь)	Функция (значение)
<p>✓ (под землей): корни, корневой чехлик...</p> <p>✓ (над землей): ствол, ветки, почки, листья, цветы, плоды, семена...</p> 	<p>✓ Защитная (тень от солнца, укрытие от дождя, града, снега);</p> <p>✓ Среда обитания (для птиц и насекомых);</p> <p>✓ Пища (для человека);</p> <p>✓ корм (для птиц, насекомых, животных);</p> <p>✓ хозяйственная (строительный материал, топливо);</p> <p>✓ промышленная (химическое и витаминное сырье);</p> <p>✓ источник атмосферного кислорода;</p> <p>✓ эстетическая (глаз радует);</p> <p>✓ и т.д., и т.д.</p>

Нет необходимости доказывать, что любая из отмеченных функций может быть, в принципе, выполнена и какими-то другими «вещами» (другими видами материи): например, от палящих лучей солнца, а также от дождя, града, снега можно укрыться дома, под крышей, под зонтом, под мостом... и т.д., и т.д.

✓ Приведем еще один пример.

Биологическое учение о клетке – элементарной единице растительных и животных организмов содержит информацию как о ее материальной стороне, так и о функциональных свойствах.

Так, указание на то, что в состав клетки входят химические вещества неорганические (вода, соединения азота, соединения фосфора, соединения калия и соединения кальция) и вещества органические (белки, белки-ферменты, жиры, липоиды и углеводы), основано на изучении материальной (химической) стороны вопроса, указание же на *свойства неорганических веществ в составе клетки* (напр., вода – это *растворитель; источник кислорода; осмотический регулятор; среда для физиологических и биохимических процессов; химический компонент; терморегулятор*), как и указание на *функции органических веществ* (напр., *функции белков: строительная* – входят в состав всех мембранных структур; *каталитическая* – ферменты; *регуляторная* – гормоны; *двигательная* – сократительные белки; *транспортная* – гемоглобин; *защитная* – антитела; *сигнальная* – реакция на раздражение; *энергетическая* – источник энергии; *механическая* – прочность различных структур) основано на изучении той роли, которую выполняют эти вещества в составе клетки растительных и животных организмов.

Таким образом, любая наука должна изучать свой объект с двух позиций: как материальную данность (химический состав, физические свойства) и как функциональную сущность (для чего годится). Не является исключением в этом плане и лингвистическая наука, изучающая язык как средство общения и как семиотическую систему, в том числе и его звуковой ярус (6).

Следовательно, лингвистика, как и всякая другая наука, должна исходить из диалектики материального и функционального в языке. Недостаточное внимание, скажем, к материальной стороне объекта ведет к некоторому схематизму, к отрыву функции от материи, в чем, по сути, «ленинградские» фонетисты обвиняют «московских» фонологов; чрезмерное же увлечение только материей ведет к недооценке функциональной стороны, к некоторому недопониманию функции, в чем, со своей стороны «москвичи» обвиняют своих «ленинградских» оппонентов (см. об этом подробно: 10, 9-120).

Диалектика материального и функционального на уровне звукового яруса языка, вытекающая из Трактовки-2, изложенной выше, может быть представлена схематически в

следующем виде:

Схема 5.

Диалектика материального и функционального на уровне звукового яруса языка

Объект исследования	З в у к о в о й я р у с я з ы к а	
Аспекты исследования	<i>Материальная сторона</i>	<i>Функциональная сторона</i>
	Артикуляция звуков Акустика звуков	Лингвистика звуков
Научные дисциплины	Ф о н е т и к а - 1	Ф о н о л о г и я
	Ф о н е т и к а - 2	

Схема 5 показывает, что функциональная сторона исследования звукового яруса языка (лингвистика звуков, фонология) базируется на материальных характеристиках звуков. Материальные же характеристики звуков могут быть 1) артикуляционными или же 2) акустическими. Материальные свойства изучаются в «Фонетике-1», т.е. в фонетике в узком смысле слова.

Используя артикуляционные характеристики, добытые «Фонетикой-1», можно построить, так сказать, артикуляционную фонологию, используя же акустические характеристики – акустическую фонологию.

Термин «Фонетика-2» подчеркивает тот факт, что объединяемые им «дисциплины» «Фонетика-1» и «Фонология» являются не отдельными, оторванными друг от друга самостоятельными науками, а лишь диалектически взаимосвязанными и взаимообусловленными сторонами одной единой науки, исследующей звуковой ярус языка. «Звуковой стороне языка как общественного явления соответствует одна научная дисциплина, объектом которой являются звуки речи как элементы структуры языка. Перед нами не две дисциплины, а лишь два аспекта исследования» (2, 21). Отсюда вполне понятно, почему «фонолог не может не быть одновременно фонетистом, если он не хочет погрязнуть в мире абстракций – функций и отношений, - оторванных от живой ткани конкретных языков в их развитии. С другой стороны, и фонетист всегда (в том числе и до появления фонологии) был до известной степени фонологом, так как он изучал не звуки вообще, а звуки языка, и выделял звуки, различаемые в том или ином положении в данном языке» (2, 21).

Назвав Бодуэна де Куртене «отцом и прародителем и фонемы и фонологии», А.А.Реформатский во «Введении» к очерку «Из истории отечественной фонологии» ставит вопрос: «Были ли у Бодуэна предшественники?» и отвечает: «Да, были: и у нас (например П.К.Услар, В.И.Вербицкий и др.), и за рубежом (например, И.Винтелер); но хотя они и многое «угадали», а теории из этого не получилось!»

Почему же у предшественников Бодуэна «теории не получилось»? По утверждению А.А.Реформатского, у них «не хватает главного – смыслоразличительной функции и вообще понятия «функция», из-за чего и надо было построить «теорию фонем» и фонологию» (10, 9-10).

Таким образом, изучение только материальных свойств звуковой стороны языка – это лишь полдела. Без обращения к тому, какие материальные свойства и каким образом связаны с той или иной функцией в звуковой системе языка, построить сколь-нибудь серьезной науки не удастся. Более того, «членораздельный звук может быть установлен только с учетом того, для чего он годится», т.е. с учетом его функции (5, 104). Полноценную науку можно создать лишь при последовательном учете диалектических связей материи и функции фонетической системы языка. Поэтому фонетика и фонология, действительно, не две самостоятельные науки, а одна цельная научная дисциплина (12), для обозначения которой, за неимением лучшего, употребляется тот же термин «Фонетика», но только с

добавлением слов «в широком значении»; мы вместо словосочетаний «в узком значении» и «в широком значении» в качестве определения к термину «Фонетика» добавляем здесь индексы соответственно «1» или же «2»: Фонетика-1 (раздел науки о ЗСЯ, в котором изучаются материальные свойства звуковых единиц – с оглядкой на Фонологию) и Фонетика-2 (раздел науки о ЗСЯ, в котором изучаются функциональные свойства звуковых единиц – основанные на материальных данных Фонетики-1) (13).

Мы, конечно же, отдаем себе отчет в том, что «название – важнейшая ступень познания», поэтому все познанное должно быть названо дифференцированно, с тем, чтобы была по возможности наиболее полная ясность и четкость. Однако это довольно-таки сложная, не всегда выполнимая до конца задача. Дело в том, что становление науки и формирование метаязыка науки – не одноразовый акт, а долгий, почти бесконечно долгий и, в принципе, непрерывный процесс, в ходе которого постоянно что-то уточняется, к уже познанному и так или иначе названному что-то добавляется, объем знания увеличивается, и название в какой-то период перестает соответствовать этому возросшему объему знаний об объекте; название и фактический объем познанного в объекте оказываются неадекватными. Возникает необходимость закрепить этот новый объем знания об объекте исследования терминологически, дать ему новое название, что порой оказывается делом не менее сложным(16), чем сам процесс получения этого нового объема знаний, ибо наиболее подходящее для данного случая слово или словосочетание оказывается задействованным в метаязыке науки с другим, фактически уже не совсем соответствующим действительности, содержанием, что и наблюдается, в частности, в сфере изучения звукового яруса языка – в употреблении термина *фонетика* то в узком, то в широком значении.

Научная новизна: Неразрывная причинно-следственная диалектическая связь назначения языка и его системности, или функции и субстанции в языке раскрыта на материале аспектов изучения звуковой стороны языка и материально-функциональных взаимоотношений понятий фонетика и фонология.

Практическая ценность: Методология раскрытия диалектической связи функции и субстанции в языке, осуществленная в статье на фонетическом уровне, может быть использована при исследовании других уровней языка.

ЛИТЕРАТУРА И ПРИМЕЧАНИЯ

1. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Л., Наука, 1974, 428 с. «Не подлежит сомнению, - писал Л.В.Щерба, - что практическая полезность играла и играет едва ли не основную роль в развитии наук» (1, 345).
2. Кодухов В.И. Введение в языкознание, 2-е изд., перераб. и доп., М., Просвещение, 1987, 288 с.
3. Аванесов Р.И. Фонетика современного русского литературного языка. М., МГУ, 1956, 240 с.
4. Ср.: «...исследование физических качеств звука и способов его производства,- подчеркивал Н.С.Трубецкой, - являются одной, а не двумя различными задачами фонетики» (5,16), которую «можно определить как науку о материальной стороне (звуков) человеческой речи» (5,7).
5. Трубецкой Н.С. Основы фонологии. М., ИЛ, 1960, 372 с.
6. Это утверждение, конечно же, противоречит тезису Н.С.Трубецкого о нефункциональности фонетики, который писал: «Фонология – это учение о звуках языка, а фонетика – это учение о звуках речи. Причем фонология неизбежно имеет дело с языковой функцией звуков, фонетика же – феноменологической стороной звуков безотносительно к их функции» (5, 19). Следует подчеркнуть, что построить фонетику как науку, свободную от функции, невозможно в принципе; точно так же невозможно построить и «нематериальную» фонологию, о чем свидетельствует между прочим и следующее высказывание самого Трубецкого: «Фонетическое описание данного языка должно быть принято в качестве исходного пункта и материальной базы» (5, 21), хоть и с оговоркой:

«Что же касается следующих, более высоких, ступеней фонологического описания – систематики и комбинаторики, – то они уже совершенно не зависят от фонетики».

Следует считать, что тезис о нефункциональности фонетики был вызван к жизни в известную эпоху, когда на повестке дня стояла острая необходимость построить и утвердить фонологию как функциональную фонетику, отличную от старой, «нефункциональной» фонетики. Эту миссию указанный тезис выполнил с честью, и наступила другая эпоха, когда стало ясно, что ничего не функционального в языке нет (см.: 7). О соотношении фонетики и фонологии см. также: 8, 374-378; 9.

7. Бернштейн С.И. Вопросы обучения произношению (применительно к преподаванию русского языка иностранцам). Вопросы фонетики и обучение произношению. Сборник статей. Под ред. А.А.Леонтьева и Н.И.Самуйловой. М., МГУ, 1975, с.5-61.
8. Русский язык: энциклопедия. Главный ред. Ф.П.Филин. М., Сов.Энциклопедия, 1979, 432 с.
9. Макаев Э.А. и Слюсарева Н.А. О связи фонетики и фонологии. Изв. АН СССР, ОЛЯ, 1953, т.ХП, вып.1, с.40-48.
10. Реформатский А.А. Из истории отечественной фонологии: Очерк; Хрестоматия. М., Наука, 1970, 523 с.
11. Аванесов Р.И. Русская литературная и диалектная фонетика. М., Просвещение, 1974, 287 с.
12. «Прародитель фонемы и фонологии» И.А.Бодуэн де Куртене считал, что «научное исследование звуков языка с физической точки зрения необходимо основывать на результатах физиологии и акустики» (цит. по:10, 233). Вовсе не сложно узреть в этом утверждении, что словосочетание «научное исследование» в современной терминологии означает «фонологическое, или функциональное исследование», а «словосочетание «с физической точки зрения» значит «с материальной стороны».
13. Широков О.С Введение в языкознание. М., МГУ, 1985, 264 с.
14. Ср. с этим: «Придумывать для дисциплины, объединяющей оба аспекта (фонетический и фонологический, или точнее: материальный и функциональный. – Р.М.), какое-либо новое, до сих пор не употребляющееся название вряд ли целесообразно. Щерба предпочитал сохранить название фонетика» (15,12). Ср. еще: «Фонология – это более высокая, совершенная ступень развития фонетики – писал А.А.Реформатский. – В этом смысле совершенно безразлично – называть ли этот раздел лингвистики «фонология» или же по старому фонетика» (10).
15. Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М., Наука, 1979, 312 с.
16. Ср., напр., пояснения А.А.Холодовича по поводу вынужденного использования им термина «речевая деятельность» в тексте «Курса общей лингвистики» Ф. де Соссюра в редакции 1977 года: «...мы сохранили предложенный Сухотиным перевод language как «речевая деятельность», хотя и понимаем, насколько плохо этот перевод отражает существо дела. Мы руководствовались при этом двумя соображениями: предложенный Сухотиным (в 1933-м году. – Р.М.) перевод «речевая деятельность» прочно укоренился в сознании читателей русского перевода и, по существу потерял свою внутреннюю форму; предлагаемый же в качестве конкурента перевод «совокупность языковых явлений» невероятно громоздок, нетерминологичен и просто плохо вмещается во все 49 контекстов «Курса», где встречается language» (17,23: сноска).
17. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. М., Прогресс, 1977, 695 с.

XÜLASƏ**Məmmədov Ramazan Salam oğlu****DİLDƏ MATERİYANIN VƏ FUNKSİYANIN DİALEKTİK VƏHDƏTİ (2-ci məqalə)**

Açar sözlər: materiya, funksiya, materiya və funksiyanın qarşılıqlı münasibətləri, dilin səs yarusu, tədqiqat aspektləri, fonetika-1, fonologiya, fonetika-2

Məqalə materiyanın və funksiyanın dialektik vəhdəti probleminin dilin səs yarusu səviyyəsində açıqlanmasına həsr edilmişdir. Elmi xəbərlərin bundan əvvəlki buraxılışında çap olunmuş eyni adlı 1-ci məqalədə qoyulmuş problemin açıqlanması dilin səs yarusunun tədqiqi aspektləri və dilçilik elmində fonetika və fonologiya terminləri ilə təqdim olunan obyektlərin qarşılıqlı materiya-funksiya münasibətlərinin araşdırılması yolu ilə həyata keçirilir.

SUMMARY**Mammadov Ramazan Salam****DIALECTIC UNITY OF LANGUAGE MATTER AND FUNCTION**

Key words: matter, function, matter and function interlinks, voice level of the language, aspects of research, phonetics – 1, phonology, phonetics – 2

The paper concerns the problem of matter and function`s dialectic unity from the point of view of the voice level of the language. The problem is situated by means of revealing the matter – function interlinks of research aspects of the language`s voice level and the objects represented in linguistics with phonetic and phonological terms.

Daxil olma tarixi: ilkin variant: 26.09.2014**son variant: 08.10.2014**

RÜSTƏMOV ƏZƏMƏT MURTUZA oğlu*Sumqayıt Dövlət Universiteti**Azərbaycan dili və türkologiya kafedrasının müdiri, dosent
chinare.hesenova@mail.ru***ZƏNGƏZURUN MEĞRİ BÖLGƏSİNİN TOPONİMLƏRİ*****Açar sözlər: toponim, oykonim, topoformant, etnotoponim***

Məlumdur ki, milli dövlətin varlığını təsdiqləyən başlıca amillərdən biri onun ərazisi və sərhədləri məsələsidir. Bu gün müstəqillik və azad inkişaf yoluna qədəm qoymuş Azərbaycan türklüyünün tarixi vəzifəsi Azərbaycan sərhədlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Xalq bilməlidir ki, onun tarixi torpaqları nə qədər olub, 180 il ərzində hansı ərazimiz kimə pay verilib.

Qətiyyəni unutmamalıyıq ki, bugünkü Ermənistan tarixən Oğuz yurdu olan Qərbi Azərbaycandır. Qədim dövlətçilik ənənəsinə malik olan Azərbaycan çağrılmamış qonaqların “parçala və hökm sür” siyasəti nəticəsində dünya tarixində görünməmiş haqsızlıqla, problemlərlə üz-üzə gəldi. Araz boyu parçalanan Azərbaycan üzərində daha mənfur əməliyyatlar aparıldı. Qədim torpaqlarımız olan Zəngəzur, Göyçə, Borçalı, Dərbənd “qardaşlıq” dövrünün ilkin qurbanları oldu. Meğri bölgəsi də itirilmiş torpaqlarımızın bir hissəsidir.

Meğri 1920-ci ilədək Azərbaycanın Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasında mahal, sonra – 1930-cu ilin sentyabrında Ermənistan SSR-də inzibati rayon kimi təşkil edilmişdir. Şimaldan Qafan rayonu ilə, qərbdən Azərbaycan Respublikasının Ordubad rayonu, şərqdən Zəngilan rayonu ilə, cənubdan isə İranla (Cənubi Azərbaycanla) həmsərhəddir.

Meğri//mehri toponimi. Zəngəzur ərazisinin toponimiyasında Meğri//Mehri toponimik adına rast gəlirik. Meğri toponimik vahid kimi S.P.Zelinskinin tədqiq etdiyi əsərində öz əksini tapmışdır [1, 142-165].

Meğri bölgəsi də tarixən türk torpağı olmuş, 1931-1938-ci illərdə rayonda azərbaycanlılar 60 faiz təşkil etmişlər. Sonrakı dövrlərdə Meğrini də erməni Andronikin bandit dəstələri dağıtmış, kəndlərini isə yerlə yeksan etmişlər. S.P.Zelinski tədqiq etdiyi məlum əsərində Zəngəzur ərazisini uçastkalara-mahallara bölür və bunlardan biri kimi Meğri və yaxud Meğri güneyin adını çəkir [1, 165].

Meğri sözünün etimologiyası müxtəlif formada izah olunur. Öncə qeyd edək ki, ermənilər bu sözü özlərinə uyğun şəkildə izah edərək erməni dilinə aid edirlər. Guya “*Meg*” erməni dilində bal mənasını verir və “*ballı yer*” deməkdir. Bir qisim alimlərin fikrincə, Mehri mahalı Şah Abbasın qızı Mehriyə hədiyyə verildiyi üçün belə adlandırılmışdır.

Tədqiqatçı Həmzə Vəli Mehri-Meğri sözünün mənasını Azərbaycanın böyük sərkərdəsi Cavanşirin babası Mehranilər sülaləsinin adı ilə bağlayır [2, 9].

Bizə belə gəlir ki, Meğri toponimi türk-Azərbaycan xalqının etnogenezində mühüm rol oynayan Mağ//Muğ tayfasının adı ilə birbaşa bağlıdır. Qeyd edək ki, Zəngəzur ərazisində Mağ//Muğ elementli toponimlər areal xarakterə malik olub Muğanlı, Muğancıq kimi etnotoponimlərin yaranmasını şərtləndirmişdir (Gorus və Zəngilan inzibati ərazisində də bu toponimlər mövcuddur). Bizə belə gəlir ki, Qubadlı rayonu ərazisində mövcud olan ***Mehrili*** oykoniminin nüvəsində Mağ//Muğ etnosu dayanır. Müəyyən zaman kəsiyində Meğri sözü Mehriyə çevrilmiş və *-li* topoformantı vasitəsi ilə Mehrili//Meğrili etnotoponimi yaranmışdır. Bunu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Zəngəzurun Laçın bölgəsində başqa bir toponim Mağ//Muğ adı ilə bağlıdır. Bu oykonim ***Miğidərə*** adlanır. Mürəkkəb quruluşlu bu oykonim iki hissədən mağ-muğ-mığ etnonimindən və *dərə* coğrafi terminindən ibarətdir. Bu oykonim Laçın rayonu ərazisində 8 kəndi birləşdirən sovetliyin mərkəzi idi (Miğidərə, Baldırğanlı, Dəyirmanyanı, Dəyhan, Mazutlu, Malxələf, Məlikpəyə, Tərxanlı kəndlərini birləşdirir).

Mərzəğat (Mərzəkit). Zəngəzurun toponimiyasında mövcud olan coğrafi adlardan biri Mərzəğat/Mərzəqat toponimidir. Bu, kənd adıdır. Meğri rayonu ərazisində, Araz çayının sahilində yerləşmişdir. Aşağı və Yuxarı Mərzəğit hissələrindən ibarət olmuş, 1918-ci ildə ermənilər tərəfindən dağıdılmış, yandırılmışdır. 1918-ci ildən sonra bu kənd “ölü” toponiminə çevrilmişdir.

Qeyd edək ki, Məzigid adına biz XIX əsr rus rəsmi sənədlərində də rast gəlirik [1, 145-162]. Mərzəqat sözü iki hissədən ibarətdir. Toponimik vahidin birinci hissəsi olan mərzə hissəsi, bizə belə gəlir ki, Azərbaycan toponimiyasında areal xarakterə malik olan əkilmiş yer, tarla mənasını ifadə edən *Mərzə* sözünə uyğun gəlir. Bu sözdə *r > z* əvəzlənməsi baş vermişdir: Məzrə > Məzrə, qat//qet ünsürü isə yaşayış məntəqəsi, ev, kənd, qala anlamını bildirən topoforant kimi çıxış edir.

E.M.Murzayev də bu sözün mənasını bataqlıq, eyni zamanda ev, kənd, qala mənasında olduğunu qeyd etmişdir. Yaşayış məntəqəsi, ev, kənd mənasında işlədilən *qat* sözü Qazaxıstan (Tunqat), Özbəkistan (Navakat) toponimlərinin tərkibində işlənmişdir.

Güneyvaz toponimi. Zəngəzur qəzasının ərazisində mövcud olan toponimlərdən biri Güneyvaz toponimidir. Bu, Meğri rayonu ərazisində xarabalığa çevrilmiş passiv toponimlərdən biridir. Bu oykonim XX əsrin əvvəllərinə qədər mövcud olmuş, sonralar dağılmış və lal toponimlər sırasına daxil olmuşdur. Bu toponim Azərbaycan dilində “cənub, gün düşən yer” mənasında işlənən güney sözü ilə türk dilində işlənən “düzən yerdə tirə, təpəcik, hündür, yer” mənasında işlənən *baz//vaz* sözündən əmələ gəlmişdir. Bu toponimin ikinci hissəsi olan *vaz* moңqol dilində *bayız, bays* fonetik formalarında “dik qaya”, “sıldırım qaya” mənalərini ifadə edir. Bu toponim relyef quruluşu əsasında formalaşmış mürəkkəb quruluşlu toponimdir.

Baybuğan Zəngəzurun Meğri rayonu ərazisində dağ adıdır. Bu oronimin də adını dəyişdirərək Bekyan kimi qeyd etmişlər. İ.Bayramov bu kəndin adının türk dilində “təpə, yüksəklik” mənasında işlənən (*bəy//bak*) sözü ilə kənd sözünün birləşməsindən əmələ gəldiyini qeyd etmişdir. Bu toponim strukturuna görə mürəkkəb orotoponimdir [3, 137].

Lehvaz toponimi. Ermənistan Respublikasının Meğri rayonunda mövcud olan oykonimlərdən biri *Lehvaz* adlanır. *Lehvaz* toponimik adı iki hissədən *leh* və *az//vaz* ünsürlərindən ibarətdir. Meğri çayının sol sahilində və *Lehvaz* kəndindən yuxarıda *leh* kəndi də olmuşdur. Ola bilsin ki, *leh* elementi Alban dövlətinin tərkibində mövcud olan *leq//h* tayfasının adı ilə bağlı olub. *Lavaz* etnoniminin ikinci hissəsi olan *az* sözü isə *Az* xalqının adı ilə bağlıdır. Beləliklə, iki etnosun birləşməsi mürəkkəb strukturlu etnotoponimin yaranmasını şərtləndirmişdir. *Lehvaz//lekvaz* toponimi heç də *tat//fars* dilində deyildir. 1988-ci ildə *Lehvaz* kəndinin 1002 nəfər azərbaycanlı əhalisi olmuşdur. Üçüncü dəfə ermənilər, demək olar ki, birdəfəlik azərbaycanlı əhalini öz doğma yurdlarından qovdular. *Lehvaz* toponimi də XIX əsr rus rəsmi sənədlərində qeydə alınmışdır [1, 145-162].

“*Vaz*” ünsürünü E.M.Murzayev düzən yerdə təpəcik, hündür yer, çuxur yer, çökək mənasında olduğunu qeyd etmişdir.

Nüvədi toponimi. Zəngəzur ərazisində mövcud olan coğrafi adlardan biri Nüvədi oykonimidir. Bu oykonim Qərbi Azərbaycanın Meğri rayonu ərazisində yerləşir. Burasını da qeyd edək ki, Rusiya (sonra SSRİ) imperiyası Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasını Ermənistana “hədiyyə” etdikdən sonra (1920-ci ildə) 1929-cu ilədək *Nüvədi* kəndi Azərbaycan SSR-nin Zəngilan rayonunun tərkibində idi. “1929-cu ildə Nüvədi kəndinin Ermənistan SSR-in Meğri rayonuna verilməsi haqda Azərbaycan hökumətinin rəsmi qərarı olmasına baxmayaraq, bu qərar ancaq 40 il sonra 1969-cu ildə Azərbaycan SSR Ali Soveti tərəfindən təsdiq edilmişdir”.

Qədim tarixi abidələri ilə məşhur olan Nüvədi kəndinin sakinləri bütün Ermənistanda yeganə azərbaycanlı kəndi kimi vətəni qoruyub saxlamış, erməni genosidinə qarşı mərdliklə mübarizə aparmışlar. Lakin 1991-ci ilin avqustun 8-də ermənilər rus ordusunun köməyi ilə Qərbi Azərbaycanda olan axırıncı azərbaycanlı kəndinin əhalisini də öz doğma dədə-baba yurdundan qovdular.

Nüvədi//Nügədi adlı toponimi Quba rayonunda da qeydə alınmışdır.

T.Əhmədov Nügədi//Nüvədi toponimini *Nüg*>>*nüv* ünsüründən (təzə, yeni mənası) və *di* (kənd) mənasından ibarət olduğunu qeyd edir. Nüvədi//Nügədi fonetik tərkibində iştirak edən bu komponentlər “*yenikənd, təzəkənd*” mənasını ifadə edir [4, 113].

H.Vəli Meğri rayonu ərazisində mövcud olan Nüvədi toponimi ilə bərabər, bu ərazinin passiv fonda keçmiş, xarabalığa çevrilmiş Ataman, Eynəzur, Sultansəlim, Kəndçayı və s. kimi toponimlərini də qeyd edir.

“Nüvədi kitabələri” əsərində bir sıra türk mənşəli coğrafi obyektlərdən, o cümlədən “*Qarqadaşı*” toponimindən danışır və çox doğru olaraq bunu *Qarqar* tayfalarının adı ilə bağlayır [2, 14].

Tuğut-Tağəmir toponimi. Meğri rayonunun ərazisində mövcud olan toponimlərin sırasında kökləri eyni olan *Tuğut//Tağəmir* toponimləri də var. Hər iki kənd azərbaycanlı kəndi olmuşdur. Hər iki kəndin taleyi, demək olar ki, eyni olmuş, əvvəlcə 1918-ci il erməni vandalizminin, sonra isə 1988-ci il “türksüz Ermənistan” siyasətinin qurbanı olmuşdur.

Hər iki kənd xaraba kəndlərə çevrilmişdir. Hər iki kəndin yaranmasında “dağ” mənasını ifadə edən *tuğ//dağ* mənası qorunmuşdur. Tağəmir sözünün ikinci tərəfi Əmir (bəlkə də qədim türk tayfası olan Eymurla bağlıdır) şəxs adı əsasında yaranmışdır. Mürəkkəb quruluşlu toponimdir.

Tuğut sözünün ikinci hissəsi olan – ut topoforant kimi çıxış edir və məkan anlamını bildirir.

Aldərə//Əldərə. Bu toponim Zəngəzur bölgəsinin Meğri rayonu ərazisində yerləşir. Eyni adlı oykonim və hidronim – çay da mövcuddur.

Aldərə kəndi də Ermənistan ərazisində mövcud olan digər azərbaycanlı kəndlərin taleyini yaşamışdır. Sovet hakimiyyəti illərində kənd camaatının bir qismi öz doğma yurduna qayıtmışlar. Lakin 1988-ci ildə bütün azərbaycanlı kəndləri kimi Aldərə kəndinin sakinlərinin də mülkləri əllərindən alınmış və vəhşiliklə yurd-yuvalarından qovulmuşlar. Kəndin qədim tarixə malik olan alban kilsələri, qala və məscidləri, tarixi abidələri var. Aldərə oykoniminin semantikasına gəlincə, qeyd edək ki, bu söz iki hissədən – “al” və “dərə” sözlərindən ibarətdir. Al sözü qədim türk sözü olub qırmızı anlamını da bildirir. “Al” sözü hündür yer mənasını ifadə etsə də, həmin ərazinin torpağının süxuru qırmızı olduğu üçün belə adlandırılmışdır. Bu oykonim relyef əsasında formalaşmış mürəkkəb quruluşlu oykonimdir.

Ernəzor//Eynəzur. Zəngəzur bölgəsinin toponimlərindən biri *Ernəzor//Eynəzur* adlanır. Bu oykonim Meğri rayonu ərazisindədir. Bu kənd 1918-ci ildə erməni təcavüzünə məruz qalaraq sakinləri deportasiya olunmuşdur. Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra əhalisi tarixi-etnik torpaqlarına qayıtmış, nəhayət, 1980-ci illərdə kəndin sakinləri kənddən çıxarılmış və kənd ləğv edilmiş və “ölü” toponiminə çevrilmişdir.

Toponim ərəb dilində qoşa, cüt anlamını verən eyn/ayn sözü ilə *zor//zur* sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. *Zor//zur* sözü yer, məkan anlamını bildirir. Bu söz relyef anlamını verən mürəkkəb quruluşlu sözdür.

Maralzəmi. Bu toponim Meğri rayonu ərazisində yerləşir. Meğri çayının sol sahilindədir. Kənd 1918-ci ildə erməni vandalizminə məruz qalmış, əhalisi deportasiya olunmuş, sovet hakimiyyəti dövründə kəndin əhalisi tarixi-etnik torpaqlarına qayıtmışdır. 1988-ci ildə kənd sakinləri Ermənistan dövləti tərəfindən tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuşdur.

Toponim maral adlı zoonim ilə əkin, yer mənasında olan *zəmi//zəmin* sözünün birləşməsindən əmələ gəlmiş mürəkkəb quruluşlu toponimdir.

Tey. Bu oykonim Meğri rayonunun ərazisində passiv (ölü) toponimdir, Azərbaycan kəndi olmuşdur. Kənd erməni təcavüzünün qurbanı olmuş, kollektivləşmə adı ilə ləğv edilmişdir. Türk dilində *tey* “təpə” mənasında işlənmişdir. Bu, orotoponimdir. Sadə quruluşludur. *Tey* adlı mis mədənləri də olmuşdur.

Zəngəzur ərazisinin, eyni zamanda bu əraziyə daxil olan Meğri rayonunun toponimlərinin tədqiq olunması göstərdi ki, bu ərazidə ümumtürk və Azərbaycan mənşəli toponimlər üstünlük təşkil edir. Bu adların tam şəkildə öyrənilməsi xalqımızın tarixini və dilini öyrənmək işində mühüm mənbələrdəndir.

Elmi yeniliyi: Məqalədə Zəngəzurun Meğri bölgəsinin toponimləri araşdırılmış, tədqiq olunmuşdur.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Ali məktəbdə onomastikanın problemləri üzrə mühazirə və seminarlarda istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimlərinin tərkibində işlənən söz və coğrafi terminlər lüğəti. Bakı: "Elm", 2000, 137 s.
2. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı: "Gənclik", 1995, 494 s.
3. Əhmədov T.Ə. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, 1991, 312 s.
4. Həmzə Vəli. Nüvədi kitabələri. Bakı: "Oğuz", 1998, 58 s.
5. Зелинский С.П. Экономический быт государственных крестьян в Шорагяле, Александропольского уезда, Эриванской губернии. – Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Т.І. Тифлис, 1886, 142-185 с.

РЕЗЮМЕ

Рустамов Азамат Муртуза оглу НЕКОТОРЫЕ ТОПОНИМЫ МЕГРИНСКОГО РАЙОНА

Ключевые слова: *топонимы, ойконимы, топоформант, этнотопоним*

В статье исследуется этимология некоторых топонимов азербайджанского происхождения Зангезурского округа (Мегринский р-н). Исследование проводится на историческом фоне векового геноцида азербайджанцев армянами.

SUMMARY

Rustamov Azamat Murtuza SOME TOPONIMS OF THE REGION MEGRI OF ZENGEZUR

Key words: *toponims, ethnotoponims, topophormat, oykhonim*

In the article the etymology of some toponims of azeri origin of Zengezur region (Megri area) is studied. The research is historically based on the azerbaijanis by the armenians.

**Daxil olma tarixi: ilkin variant: 20.08.2014
son variant: 30.09.2014**

HACIYEVA NƏRMİN ATAMOĞLAN qızı*Bakı Slavyan Universiteti**Müasir rus dili kafedrasının doktorantı**ramedov44@gmail.com***AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SAMİTLƏRİN ƏVƏZLƏNMƏSİ**

Açar sözlər: səs əvəzlənməsi, assimilyasiya, dissimilyasiya, fonoloji nöqtəyi-nəzərdən yanaşma, samit birləşməsi, qoşa samit, əvəzlənmənin istiqaməti, samitlərin qarşılığı, güclü və zəif mövqe

Azərbaycan dilində samitlərin əvəzlənməsi həm assimilyasiya, həm də dissimilyasiya xarakteri daşıyır. Assimilyasiya Azərbaycan dilində daha geniş yayılmışdır və dörd formada özünü göstərir: əmələ gəlmə yerinə görə, əmələ gəlmə üsuluna görə, səs tellərinin iştirakına görə və yumşaq damağın vəziyyətinə görə (1; 6).

1.Samitlərin əmələ gəlmə yerinə görə əvəzlənməsi.

Belə əvəzlənmələrə Azərbaycan dilində az rast gəlinir. A.Axundov (1, 218-219) Azərbaycan dilində bu əlamətə görə ancaq burun samitlərinin burun samitləri ilə əvəzlənməsini göstərir:

1) dilönü burunsamiti [n] qoşadodaq burun samiti[m] qarşısında qoşadodaq burun samiti [m] ilə əvəzlənir:

a) **nm→mm**: inan - inanma - ina[mm]a, yan - yanmır - ya[mm]ır, sön - sönməz - sö[mm]əz, qon - qonmaz - qo[mm]az.

Ə.R.Əfəndizadə bu tipli bir əvəzlənmə də göstərir: dilönü burun samiti [n] qoşadodaq burun samiti [b] qarşısında qoşadodaq burun samiti [m] ilə əvəzlənir (2, 146):

b) **nb→mm**: sünbül - sü[mb]ül, tənbel - tən[mb]əl, zənbil - zən[mb]il.

2.Samitlərin əmələ gəlmə üsuluna görə əvəzlənməsi. Bu cür əvəzlənmələr Azərbaycan dilində geniş yayılmışdır.

1) kipləşən-partlayan samitlərin novlu samitlərlə əvəzlənməsi:

a) **ts→ss**: get - getsə - ge[ss]ə,yat - yatsa - ya[ss]a,at - atsız - a[ss]ız.

b) **st→ss**: yastı - ya[ss]ı,

c) **sd→ss**: basdır- ba[ss]ır, küsdür -kü[ss]ür,

ç) **zd→zz**: qız - qızdır - qı[zz]ır, yaz - yazdır - ya[zz]ır, yaz - yazda - ya[zz]a; oxumaz - oxumazdım - oxuma[zz]ım, getməz - getməzdən - getmə[zz]ən.

Maraqlıdır ki, **zd** samit birləşməsində[d] samiti fel formasında [z] samiti ilə əvəzlənir (suyu qızdır - qı[zz]ır, qızdırıram - qı[zz]ırıram), lakin əgər bu səs birləşməsi ismin tərkibində çıxış edirsə, əvəzlənmə baş vermir (qız -qızdır - qı[zd]ır).

2) Affrikatların novlu samitlərlə əvəzlənməsi:

a) **çs→şs**: qıç - qıçsız - qı[şs]ız, saç - saçsız - sa[şs]ız,

b) **çd→şd**: qıç - qıçda - qı[şd]a, saç - saçda - sa[şd]a, uçur - uçdu - u[şd]u, keç - keçdi - ke[şd]i;

c) **cs→js**: güc - gücsüz - gü[js]üz, ağac - ağacda - ağa[jd]a, bic - bicdir - bi[jd]ir, əcdaha - ə[jd]aha.

3) Novlu samitlərin affrikatlarla əvəzlənməsi :

a) **sc→çç**:rus - rusca - ru[çç]a, fars - farsca - far[çç]a, iclas - iclascı - icla[çç]ı,

b) **şç→çç**: iş - işçi - i[çç]i, yavaş - yavaşça - yava[çç]a,

c) **zc→cc**: qız - qızcığaz - qı[cc]ığaz, yüz - yüzcə - yü[cc]ə.

4) Kipləşən-süzülən [l]samitinin kipləşən-titrək [r]samiti ilə əvəzlənməsi:

rl→rr: var - varlı - va[rr]ı, maldarlıq - malda[rr]ıq, səhərlər – səhə[rr]ər, şəhərli - şəhə[rr]i. Belə əvəzlənmə isim və sifət tərkibində baş verir

5) Kipləşən-titrək [r] samitinin kipləşən-süzülən [l]samiti ilə əvəzlənməsi:

rl→ll: gəlirlər - gəli[ll]ər; qururlar - quru[ll]ar. Belə əvəzlənmə fel tərkibində baş verir.

6) Kipləşən-süzülən [l] samitinin kipləşən-partlayan[d]samiti ilə əvəzlənməsi:

a) **tl→td:** atlar - a[td]ar,

b) **dl→dd:** savadlı - sava[dd]ı,

c) **sl→sd:** quşlar - qu[şd]ar, başla - ba[şd]a.

Tapşırığı canla, başla yerinə yetirəcəm cümləsindəki **başla** zərfinin tərkibindəki **l** samit birləşməsində **l→d** əvəzlənməsi baş vermir.

7) Kipləşən-süzülən [l]samitinin novlu [z]samiti ilə əvəzlənməsi:

zl→zz: qızlar - qı[zz]ar, duzlu - du[zz]u.

8) Kipləşən-partlayan [t]samitinin affrikat [ç] samiti qarşısında affrikat [ç] samiti ilə əvəzlənməsi:

tç→çç: söhbət - söhbətçil - söhbə[çç]il, qeybət - qeybətçi - qeybə[çç]i.

3. Samitlərin səs tellərinin iştirakına görə əvəzlənməsi.

1) Samitlərin bu əlamətə görə söz ortasında əvəzlənməsi:

a) **z→s:** yazsa - ya[ss]a, əvəzsiz - əvə[ss]iz,

b) **g→k:** rəngsiz – rən[ks]iz, zəngsiz - zən[ks]iz,

c) **q→κ:** haqsız - ha[κs]iz, məşqsiz – məş[κs]iz, şəfəqsə - şəfə[κs]ə, rəqsə – rə[κs]ə, nöqtə - nö[κt]ə

Azərbaycan dilində iki samit – dilortası sərt damaq və dilarxası yumşaq damaq samitləri yazıda eyni hərflə ifadə olunduqlarından biz öz işimizdə transkripsiya zamanı dilortası sərt damaq samitini azərbaycan əlifbasındakı **k** hərfi ilə, dilarxası yumşaq damaq samitini isə rus əlifbasındakı **κ** hərfi ilə ifadə edirik.

ç) Sözün ortasında rast gəlinən **qq** samit birləşməsinin tələffüzü zamanı birinci **q** samiti kar [κ] kimi, ikinci **q** samiti isə cingiltili tələffüz olunur: çaqqal - ça[κq]al, saqqal - sa[κq]al, doqquz - do[κq]uz, haqqı - ha[κq]ı.

d) Fonetik ədəbiyyatda Azərbaycan dilində **q→x** əvəzlənməsinin olduğu göstərilir, məs., yarpaq - yarpa[xs]iz, papaq - papa[xs]iz, bayraq - bayra[xs]iz (1, 221). Lakin Azərbaycan dilində **q→x** əvəzlənməsi yoxdur. Bu sözlərdə **q** hərfinin yazılışı ənənəvi-tarixi prinsipə söykənir. Əslində bu hərfin yerində <ğ> foneminin öz hərfi olan **ğ** hərfi yazılmalı idi, çünki burada məhz <ğ> samiti öz qarşılığı olan [x]samiti ilə əvəzlənir. Güclü mövqedə biz burada <ğ> fonemini görürük: yarpaq - yarpa[ğ]ı - yarpa[x]siz, papaq - papa[ğ]ı - papa[x]siz. Bu səbəbdən Ə.R.Əfəndizadənin burada [q]→[x] əvəzlənməsinin baş verməsi fikri ilə razılaşmaq olmaz (2, 144). A.Axundov düzgün olaraq göstərir ki, **yarpaq, papaq, bayraq** sözlərinin sonunda <ğ> foneminin olmasına baxmayaraq, orfoqrafiya qaydalarına görə bu sözlərin sonunda **ğ** yox, **q** yazılır. Lakin nədənsə o, bu sözlərdə **ğ→x** əvəzlənməsi deyil, **q→x** əvəzlənməsini göstərir. O, qeyd edir ki, orfoqrafiyanın təsiri altında **q** bu sözlərin sonunda və kar samitlərin qarşısında [x] kimi tələffüz olunmalı halda [κ] kimi tələffüz olunur: alacaq - alaca[κ] - alaca[κs]an], balıq - balı[κ] - balı[κs]iz, qonaq - qona[κ] - qona[κs]a - qona[κs]iz. Bununla bərabər A.Axundov göstərir ki, hələlik belə tələffüz ümumxalq və ümumi ədəbi tələffüz norması şəklində deyildir (1, 221-222). A.Qurbanov da hesab edir ki, **otaq, oxumaq, dodaq** sözlərindəki **q** hərfinin yerində [κ] tələffüz olunur: ota[κ], oxuma[κ], doda[κ] (3, 113). Əlbəttə, bu cür yanaşmalar Azərbaycan dilinin tələffüz qaydalarına heç cür uyğun deyil.

e) Azərbaycan dilində baş verən maraqlı bir fonetik hadisəni də qeyd etmək yerinə düşər, belə ki, söz ortasında yanaşı gələn iki müxtəlif kar samitdən ikincisi cingiltili tələffüz olunur: dəftər - də[fd]ər, usta - u[sd]a, müftə - mü[fd]ə, şaftalı - şa[fd]alı, kəşfiyyat - kə[şv]iyyat, həttə - hə[td]a, əlbəttə - əlbə[td]ə, səkkiz - sə[kg]iz.

2) Çoxhecalı və bəzi təkhecalı sözlərin sonunda cingiltili samitlər karlaşır (1, 222; 2, 143).

a) **z→s**: almaz - alma[s], gümbəz - gümbə[s], palaz - pala[s];

b) **d→t**: palıd - palı[t], qanad - qana[t], kənd - kən[t], süd - sü[t];

c) **c→ç**: gənc - gən[ç], sevinc - sevin[ç], ağac - ağa[ç];

ç) **g→k**: əhəng - əhən[k], rəng - rən[k], küləng - külün[k], zəng - zən[k];

d) **q→k**: şəfəq - şəfə[k], üfük - üfük[k], ittifaq - ittifa[k], nifaq - nifa[k] (1, 222).

e) Sözlərin sonunda gələn qoşa samitlərdən biri **q** samiti olduqda da həmin samit kar tələffüz olunur: məşq – məş[k], rəqs - rə[k]s. şərq - şə[r]k, fərq - fə[r]k və s.

ə) yarpaq - yarpa[ğ]ı - yarpa[x], oxumaq - oxuma[ğ]a - oxuma[x], otaq - ota[ğ]ı - ota[x], arıq - arı[ğ]ın - arı[x]. Bu sözlərdəki sonuncu samit <q> fonemi yox, <ğ> fonemidir, ona görə dəburada baş verən əvəzlənmə Ə.R.Əfəndizadənin hesab etdiyi kimi [q] - [x] əvəzlənməsi deyil (2, 144), [ğ] - [x] əvəzlənməsidir.

f) **y→x** əvəzlənməsi. Fonetik ədəbiyyatda Azərbaycan dilində dilortasıert damaq sonor <y> samitinin kar qarşılığı transkripsiya zamanı **x** işarəsi ilə göstərilir. A.Axundov yazır ki, “y” samiti sözlərin sonunda tam olaraq karlaşır (1, 165) və bu barədə Ə.Dəmirçizadəyə istinad edir: «Azərbaycan yazısında [y] səsinin kar qarşılığını bildirən xüsusi işarə yoxdur və dildə olan bu səs «k» hərfi ilə göstərilir: məs.: *çiçək, çörək* və bu kimi sözlərin sonundakı «k» əslində «k» deyil, «y» samitinin kar qarşılığıdır. Biz şərti olaraq bu səsi «x» işarəsi ilə göstəririk və buna görə də yuxarıdakı sözləri *çiçəx, çörəx* şəklində yazırıq» (4, 77) (yazırıq dedikdə, əlbəttə, sözlərin transkripsiyası nəzərdə tutulur – N.Hacıyeva).

4.Samitlərin yumşaq damağın vəziyyətinə görə əvəzlənməsi (1, 222):

a) Kipləşən-süzülən [l] samiti [n] burun samitindən sonra gəldikdə həmin samitlə əvəzlənir:

l→n: heyvan - heyvanlar - heyva[nn]ar; düşmən – düşmənlə – düşmə[nn]i.

б) Kipləşən-partlayan [d] samiti [n] burun samitindən sonra gəldikdə həmin samitlə əvəzlənir:

d→n: vətən – vətəndən – vətə[nn]ən; oxuyan - oxuyandan - oxuya[nn]an, sən – səndən – sə[nn]ən.

Maraqlıdır ki, **d** samitinin **n** samiti ilə əvəzlənməsi-**dan**, **-dən** şəkilçiləri qarşısında baş verdiyi halda-**da**, **də** şəkilçiləri qarşısında baş vermir. Fikirləşmək olar ki, **d→n** əvəzlənməsində **-dan**, **-dən** şəkilçilərindəki [n] rol oynayır (1, 223).

в) Kipləşən-partlayan [d] samiti [m] burun samitindən sonra gəldikdə burun [n] samiti ilə əvəzlənir:

d→n: axşam - axşamdan - axşa[mm]an; vətənim – vətənimdən – vətəni[mm]ən.

Əvvəlki əvəzlənmə burada da təkrar olunur (1, 223).

r) [m] burun samiti [p] dodaq samitindən sonragəldikdə həmin samitlə əvəzlənir:

m→p: tap - tapmaq - ta[pp]aq, qop - qopmaq - qo[pp]aq.

Assimilyasiyadan fərqli olaraq, dissimilyasiyaya Azərbaycan dilində çox az rast gəlinir. Məs.: **tramvay** sözündə dodaq-diş **v** samiti özündən əvvəl gələn qoşadodaq **m** samitinə təsir edir və onun əmələ gəlmə yerini dəyişdirərək dodaqlardan diş arxasına keçirir, **m→n** əvəzlənməsi baş verir: **tramvay – tranvay**. **Hammal** sözündə yanaşı gələn iki qoşadodaq kipləşən-süzülən burun **mm** samitlərindən biri digərinə təsir edərək onu əmələ gəlmə üsuluna və yumşaq damağın vəziyyətinə görə özündən fərqlənən qoşadodaq kipləşən-partlayan **b** samitinə çevirmişdir: **hammal – hambal**. Başqa daha bir neçə misal: açdı – a[şd]ı, uçdu – u[şd]u, qaçdı – qa[şd]ı, ağacda - ağa[şd]a (1, 224).

Aşağıdakı misallarda ikili əvəzlənmə baş verir. Əvvəlcə **ç** samiti **ş** samiti ilə, sonra isə **l** samiti **d** samiti ilə əvəzlənir: saçlı – sa[şl]ı – sa[şd]ı, saçlar – sa[şl]ar – sa[şd]ar. Eləcə də **c** samiti **j** samiti ilə, sonra isə **l** samiti **d** samiti ilə əvəzlənir: güclü – gü[jl]ü – gü[jd]ü, ağaclı – ağa[jl]ı – ağa[jd]ı.

Nitq axımında samitlərin realizə olunmasından danışıarkən bəzi samit birləşmələrində səs düşümlü hadisəsinə nəzər salmamaq olmaz. Belə səs düşümlü samitlərin “sıfır” səsə əvəzlənməsi adlanır: **stl→sl**: dostlar - do[sl]ar; sərbəstlik – sərbə[sl]ik; **std→sd**: üstə- ü[şd]ə, dürüstdür –

dürü[**sd**]ür; **stc**→**sc**: dostcasına - do[**sc**]asına, materialistcəsinə - material[**sc**]əsinə; **stq**→**sq**: üstqurum - ü[**sq**]rum, **şts**→**şs**: güzəştisiz – güzə[**şs**]iz **ftç**→**fç**: neftçi - ne[**fç**]i, **xtc**→**xc**: xoşbəxtcəsinə - xoşbə[**xc**]əsinə, **xtđ**→**xd**: taxtdan – ta[**xd**]an və s. (1, 232; 2, 147).

Azərbaycan dilində sözlərin sonunda iki eyni samit gəldikdə onlardan biri düşür: fənn – fə[**n**], xətt – xə[**t**], həll – hə[**l**], haqq – ha[**k**], sirr – si[**r**]. Bu cür qoşa samitlərdən sonra həmin sözlərə samit əlavə olunduqda da bu hadisə baş verir: sirr+lər – si[**rl**]ər, xətt+lər – xə[**tl**]ər, fənn+dir – fə[**nd**]ir, sirr+dir – si[**rd**]ir. Lakin həmin eyni qoşa samit birləşmələrindən sonra sait gəldikdə səs düşümü baş vermir, onların yerində uzun samit tələffüz olunur: fə[**nn**]in adı, hə[**ll**]ini gözləyir, si[**rr**]ini heç kimə açma (1, 231).

Fonetik ədəbiyyatda bəzən fonemlərin güclü və zəif mövqeləri və əvəzlənmələrin istiqaməti düzgün müəyyən edilmədiyindən, fonologiyanın prinsiplərinə cavab verməyən nəticələrə gəlinir. Məsələn, belə bir fikir vardır ki, Azərbaycan dilində bəzi sözlərin sonunda gələn kar samit saitle başlayan şəkilçi qarşısına düşdükdə həmin samit cingiltiriləşir:

k→**y**: inək – inəy+i, kəpənək – kəpənəy+i

t→**d**: get – ged+im – ged+ək; yarat – yarad+ım – yarad+aq və s.

Sonra əlavə olunur ki, bəzi hallarda cingiltiriləşmə baş verməyə də bilər: **et** – **ed+im** – **ed+ək**, lakinət - **ət+im** - **ət+in** və s. (3, 91).

İş ondadır ki, **inək** – **inəy**iməsalında dilortası sərt damaq [**k**] samitinin cingiltiriləşməsi, onun ortadil cingiltili [**y**] samiti ilə əvəzlənməsi yox, əksinə, burada biz ortadil novlu [**y**] samitinin söz sonunda karlaşması və onun kar[**x**] qarşılığı ilə əvəzlənməsini görürük, çünki **inək** sözünün sonundakı fonem <**y**> fonemidir, bu sözün sonunda **k** hərfinin yazılması orfoqrafiya qaydalarına söykənir, əslində burada <**y**> foneminin öz hərfi yazılmalı idi. Eyni sözləri [**t**] səsinin cingiltiriləşməsi, onun cingiltili [**d**] səsi ilə əvəzlənməsi barədə də demək olar. Əslində burada da kar [**t**] samitinin sait qarşısında cingiltiriləşməsi yox, söz sonunda cingiltili [**d**] samitinin karlaşması baş verir: **ed** + **im**, lakin**et**; **ged** + **im**, lakin **get** (5, 20). Bu məsələdə A.Axundovun fikri fonematik nöqtəyi-nəzərdən təqdirə layiqdir: "...təkhəcalı **get**, **et** və ikihəcalı **eşit**, **oxut** və s. tipli sözlərin sonundakı "**d**" fonemi dilimizin orfoqrafiyasında tarixi-ənənəvi prinsipə əsasən, şəkilçisiz işləndikdə **t** hərfi ilə yazılır" (1, 125).

Göstərilən misallarda əvəzlənmənin istiqaməti mövqedən asılı olaraq müəyyən edilməli və hansı səsin hansı səslə əvəzlənməsi təyin edilməlidir. **et** – **ed+im**, **get** – **ged+im**, **inək** – **inəy+i**, **kəpənək** – **kəpənəy+i** misallarında əvəzlənmələrin istiqaməti eynidir: [**d**] səsi [**t**]səsi ilə, [**y**]səsi [**x**]səsi ilə əvəzlənir, çünki [**d**] və [**y**] səsləri siqnikativ güclü mövqedə –saitlər qarşısında həm cingiltili, həm də kar samitlər tələffüz oluna bilər, onların kar qarşılığı[**t**] və [**x**] isə - siqnikativ zəif mövqedə, sözün sonunda realizə olunurlar.

Elmi yeniliyi: Məqalədə Azərbaycan dilində fonetik mövqedən asılı olaraq, baş verən əsas samit əvəzlənmələri geniş işıqlandırılmış, alimlərin bəzi ziddiyyətli fikirlərinə fonologiyanın prinsiplərinə əsaslanaraq qiymət verilmişdir. Müəllifin fikrincə, məqalədə göstərilən ziddiyyətli fikirlərin olması Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarında yer alan çatışmazlıqlardan irəli gəlir.

Təbii ədəbiyyatı: Ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin nəzəri fonetika kursunun tədrisində istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: "Maarif", 1984
2. Əfəndizadə Ə.R. Orfoqrafiya - orfoepiya lüğəti. Bakı: "Azərənşr", 1989
3. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Ali məktəb üçün dərslik. Bakı: "Maarif", 1985
4. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Bakı: "Maarif", 1972
5. Гасанов А.А. Критический взгляд на освещение некоторых вопросов в фонетической литературе // Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. Межвузовский тематический сборник. Вып. II, Баку: БСУ, 2002
6. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Bakı, 1969

РЕЗЮМЕ**Гаджиева Нармин Атамоглан гызы****ЧЕРЕДОВАНИЕ СОГЛАСНЫХ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ**

Ключевые слова: чередования, ассимиляция, диссимиляция, подход с фонетической точки зрения, сочетания согласных, двойные согласные, направление чередования, парный согласный, сильная позиция, слабая позиция

В работе предпринята попытка более полного освещения чередований согласных в азербайджанском языке. Выявлено немало случаев неправильного определения фонемы в сигнификативно сильных позициях из-за наличия некоторых недостатков в азербайджанской орфографии. В статье говорится о необходимости при определении направленности чередований исходить из сигнификативно сильных и слабых позиций фонем.

SUMMARY**Hajieva Narmin Atamoglan****GRADATION OF CONSONANTS IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE**

Key words: gradation, assimilation, dissimilation, approach from phonological point of view, collection of consonants, correlative consonants, direction of gradation, contradistinction of consonants, strong and weak position

In this paper an attempt has been made for demonstration of gradation of consonants in the Azerbaijani language. A list of cases of wrong definition of phoneme, in significative strong position, because of some shortcomings in the Azerbaijani orthography has been revealed during the research. The paper highlights the need to proceed from signifivative strong and weak positions of phonemes in the process of the definition of the direction of gradation.

**Daxil olma tarixi: ilkin variant: 08.10.2014
son variant: 15.10.2014**

BAXŞƏLİYEVƏ NATAVAN RASİM qızı*Sumqayıt Dövlət Universiteti**Xarici dil (təbiət və texniki fakültələr üzrə) kafedrasının müəllimi**natavan.bakhshali@yahoo.com***İNGİLİS DİLİNDƏ CERUND VƏ MƏSDƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ,
OXŞAR VƏ FƏRQLİ CƏHƏTLƏRİ*****Açar sözlər: felin şəxssiz formaları, cerund, məsdər, parçalanmış məsdər, cerund tərkibi, məsdər tərkibi***

Azərbaycan və ingilis dilləri morfoloji quruluşlarına görə müvafiq olaraq analitik və aqqlütinativ dil qruplarına daxildir və bu da onların arasında əhəmiyyətli qrammatik fərqlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Məhz bu səbəbdəndir ki, ana dili Azərbaycan dili olan şəxslər ingilis dilinin öyrənilməsində, xüsusən, qrammatikasının qavranılmasında çətinliklərlə üzləşirlər və əlbəttə ki, belə çətinliklərə ana dili ingilis dili olan şəxslər də Azərbaycan dilini və onun qrammatikasını öyrənərkən rastlaşırlar. Bu iki dil arasında morfologiyanın tərkib hissəsini formalaşdıran feldə də müəyyən fərqliliklər mövcuddur. İngilis dilini öyrənən istənilən şəxs tədrisin ilk günlərindən felin təsriflənməyən formaları ilə qarşılaşır, odur ki, onların xüsusiyyətlərinin və istifadə hallarının dərinədən mənimsənilməsi vacibdir.

İngilis dilində felin təsriflənən və təsriflənməyən formaları mövcuddur. Felin təsriflənməyən formalarına ingilis dilində feli sifət (*the participle*), məsdər (*the infinitive*) və cerund (*the gerund*), Azərbaycan dilində isə feli sifət, feli bağlama və feli isim (məsdər) aid edilir. Yuxarıda qeyd edilən felin təsriflənməyən formalarından Azərbaycan dilində geniş istifadə olunan feli bağlama ingilis dilində, ingilis dilinə xas olan cerund isə Azərbaycan dilində mövcud deyildir. Felin şəxssiz (təsriflənməyən) formaları bir sıra xüsusiyyətlərinə görə şəxslili (təsriflənən) formalardan fərqlənir:

1. Felin şəxssiz formaları kəmiyyət, şəkil və şəxs kateqoriyalarına malik deyildir;
2. Felin şəxssiz formaları ikili xassəyə malikdir, məsdər və cerundun fel və isim, feli sifətin isə fel və sifət xassəsi vardır;
3. Felin şəxssiz formaları ayrılıqda cümlənin xəbəri ola bilmir, yalnız xəbərin bir hissəsi olaraq çıxış edir;
4. Felin şəxslili formasından fərqli olaraq, onun şəxssiz formalarına xas olan zaman məfhumu mütləq deyil, nisbidir.

Felin şəxssiz formalarından olan məsdər və feli sifət qədim ingilis dilində (500 – 1100-cü illər) də mövcud olmuşdur. Orta ingilis dili dövründə (1100 – 1500-cü illər) isə artıq məsdərin və feli sifətin daha mürəkkəb formaları (məsələn, məchul və məlum növləri və s.) yaranmışdır. Cerund isə orta ingilis dili dövrünün son mərhələsində meydana çıxmışdır.

İngilis dilində məsdər (infinitiv) iki hissədən ibarətdir: 1) *to* ədatı və 2) felin əsası. Rusiyalı dilçi alimləri Kaçalova və İzraileviç məsdəri şəxs və ya kəmiyyət göstərilmədən felin yalnız hərəkətin adını ifadə edən şəxssiz forması kimi təqdim edirlər. Onların fikrincə, məsdərin formal əlaməti *to* ədatıdır ki, o da müstəqil mənaya malik deyildir və vurğu da qəbul etmir [1, 240]. Azərbaycanlı dilçi alim Oruc Türksevər (Musayev) isə belə bir fikir bildirir ki, məsdər tarixən feli isim olmuş, onun formal əlaməti olan *to* ədatı isə sözünü olmuşdur. Zaman keçdikcə feli isim fel istiqamətində inkişaf edib, feli xüsusiyyət kəsb etmiş, sözünü *to* isə öz mənasını itirərək ədatə – məsdərin formal əlamətinə çevrilmişdir [2, 231]. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, məsdər ikili xassəyə malikdir: 1) isim xassəsinə; 2) fel xassəsinə. İsim xassələrinə malik olması sayəsində məsdər cümlənin mübtədası, predikativi və tamamlığı funksiyalarında çıxış edə bilər. Məsdərin fel xassələrinə isə onun şəxslili fellər kimi zaman, tərz və növ xassələrinə malik olmasını

göstərmək olar. Məsdərin ingilis dilində dörd forması vardır: 1) qeyri-müəyyən forma (Indefinite Infinitive); 2) Davamedici forma (Continuous Infinitive) 3) Perfekt (Perfect Infinitive); 4) Davam edib bitmiş forma (Perfect Continuous Infinitive). Məsdərin qeyri-müəyyən forması (İndenifite Infinitive) onun ifadə etdiyi hərəkətin cümlədə istifadə edilən şəxsi felin ifadə etdiyi hərəkətlə eyni zamanda icra edildiyini göstərir. Məsələn:

I tried *to open* the door.

I am glad *to see* you.

Lakin bəzi hallarda *to want, to promise, to intend, to hope* kimi fellərin xəbər funksiyasında çıxış etdiyi cümlələrdə qeyri-müəyyən məsdər gələcəyə aid hərəkəti bildirir. Məsələn:

She hopes *to contribute* to your project in its later stages.

Məsdərin davamedici forması isə ifadə etdiyi hərəkətin felin şəxsi formasının bildirdiyi hərəkətlə eyni zamanda icra edildiyini bildirir, lakin burada bir fərqlilik vardır ki, məsdərin bu formasının ifadə etdiyi hərəkət həmin anda davam etməkdədir. Məsələn:

He seems *to be looking* at us.

Məsdərin perfekt formasının ifadə etdiyi hərəkət isə felin şəxsi forması ilə ifadə edilən hərəkətdən əvvəl icra olunduğunu bildirir. Məsələn:

She is glad *to have read* this report.

Məsdərin davam edib bitmiş forması onun ifadə etdiyi hərəkətin felin şəxsi formasının bildirdiyi hərəkətdən əvvəl müəyyən müddət davam edib bitdiyini və ya həmin anda davam etdiyini bildirir. Məsələn:

The players *have been training* for three hours, let them go home.

Məsdərin cümlədə funksiyasına gəldikdə isə o, cümlədə mübtəda, predikativ, tamamlıq, zərflilik, təyin və giriş sözü funksiyalarında çıxış edir.

Məsdər haqqında danışarkən parçalanmış məsdər (*split infinitive*) fenomeninə də toxunmaq lazımdır. Parçalanmış məsdərdə məsdərin morfoloji əlaməti olan *to* ədatı ilə onun əsas mənə daşıyan hissəsinin arasına zərf əlavə edilir. Məsələn:

She decided *to gradually get rid* of the teddy bears she had collected.

Hazırda dilçilər arasında parçalanmış məsdər fenomeninin həm tərəfdarlarına, həm də əleyhdarlarına rast gəlmək mümkündür. Onun ingilis dilində istifadəsinə qarşı çıxanların əsaslandırılmalarının bir qədər zəif olduğunu və parçalanmış məsdərin ilk nümunələrinə hələ orta əsr ingilis dilində rast gəldiyini qeyd etmək lazımdır. Müasir ingilis dilində elə hallar vardır ki, zərfin məsdərin tərkib hissələri arasına daxil olmasından başqa yol yoxdur. Yuxarıdakı nümunədə olan "*gradually*" zərfini cümlədəki mövqeyindən çıxararaq dilin normalarını pozmadan başqa bir yerdə yerləşdirmək qeyri-mümkündür. Qeyd edilməlidir ki, parçalanmış məsdərin ingilis dilində istifadəsi barədə bir neçə əsr öncə müəyyən yazılmamış qrammatik qadağalar mövcud olsa da, müasir mərhələdə onun istifadə edilib-edilməməsi ilə bağlı hələ də qəti bir fikir formalaşmamışdır. Görkəmli ingilis leksikoloqu Henri Faulerin öz əsərində qeyd etdiyi kimi, "parçalanmış məsdərin 19-cu əsrdə qrammatik qaydaların pozuntusu hesab edilməsindən indiyə kimi heç bir qrammatik məsələ ana dili ingilis dili olan insanları hələ bu qədər parçalamamışdı: bu gün hər hansı bir söhbətdə ingilis dilindən söz açılsa, bu mövzuya mütləq toxunulacaqdır" [3, 547].

Məsdər ingilis dilində bəzən *to* ədatı, bəzən isə *to* ədatı olmadan istifadə edilir. Cümlədə həmcins üzv olan bir neçə məsdər işlədilsə, o zaman iki halla qarşılaşırıq. Birinci halda *to* ədatı birinci məsdərin qarşısında işlədilir, sonrakılarda isə işlənmir, məsələn:

They decided *to go there and investigate* the crime in the very place it was committed.

İkinci halda isə cümlədə müəyyən emosionallıq olur ki, bununla əlaqədar olaraq, cümlədəki hər bir məsdərin qarşısında *to* ədatı işlənir, məsələn:

To be or not to be – that is the question.

Bir sıra hallarda isə məsdər *to* ədatı olmadan işlədilir. Belə hallara modal, köməkçi, hissi qavrayış bildirən fellərdən, *to let* felindən, məcbur etmək mənasında işlədilən *to make* felindən və *had better, had best, would rather* və s. ifadələrdən sonra məsdərin işlədilməsini nümunə olaraq göstərmək olar, məsələn:

I watched the ship get out of the sight.

Can I bring my thesis tomorrow?

If we are going to wait our next flight for nine hours, then we *would rather stay* at the hotel.

İngilis dilində üç məsdər tərkibi mövcuddur: 1) Tamamlıq-məsdər tərkibi (Objective-with-the-Infinitive Construction); 2) Mübtəda-məsdər tərkibi (Subjective Infinitive Construction); 3) For sözlü məsdər tərkibi (For-to Infinitive Construction). Tamamlıq-məsdər tərkibi ümumi halda olan isimdən (və ya obyekt halda əvəzlik) və məsdərdən ibarət birləşmədir. Bu tərkib bəzi təsirli fellərdən sonra işlədilir və cümlədə mürəkkəb tamamlıq funksiyasını daşıyır, əsasən hissi qavrayış, xahiş, icazə, məcburiyyət, əmr, əqli fəaliyyət, niyyət, arzu, istək, təhrik ifadə edən fellərdən sonra işlədilir. Məsələn:

I saw him cross the street in front of the bank.

The general ordered *his men to attack the enemy*.

Bu məsdər tərkibi Azərbaycan dilinə məsdər tərkibi və ya tamamlıq budaq cümləsi kimi tərcümə edilir.

Mübtəda-məsdər tərkibi isə ümumi halda olan isim (yaxud adlıq halda olan isim) və məsdər cümlədə sıx sintaktik əlaqəyə girdikdə yaranır. Cümlədə bir sintaktik vahid kimi çıxış edən bu tərkib mürəkkəb mübtəda funksiyasında işlənir. Mübtəda-məsdər tərkibi bir sıra fellərlə əsasən məchul növdə işlədilir, məsələn:

He was known to be a liar.

She was said to have a promising future as a musician.

Mübtəda-məsdər tərkibi əsasən əqli fəaliyyət, hissi qavrayış, icazə, xahiş, əmr, məcburiyyət və niyyət mənası daşıyan fellərlə işlədilir. Eyni zamanda, bu tərkibin *to say, to report, to appear, to prove, to turn out* kimi fellərlə də işlədildiyi məlumdur. Mübtəda-məsdər tərkibi Azərbaycan dilinə təsirlik halında olan isim (yaxud əvəzlik) və feli sifət ifadəsi, yaxud yiyəlik halda olan isim (və ya əvəzlik) və təsirlik halda olan feli sifət ifadəsi ilə tərcümə olunur.

For sözlü məsdər tərkibini səciyyələndirən əsas xüsusiyyət onun qarşısında hər zaman *for* sözlünün istifadə edilməsidir, məsələn:

For you to travel to Baku is important for the company.

They had to wait *for the darkness to fall* since they didn't want to be caught.

For sözlü məsdər tərkibi cümlədə bir sintaktik vahid kimi çıxış edərək, digər məsdər tərkiblərindən fərqli olaraq, mürəkkəb mübtəda, mürəkkəb predikativ, mürəkkəb zərflük, mürəkkəb tamamlıq və mürəkkəb təyin funksiyalarında işlənir. Bu tərkib Azərbaycan dilinə feli isim və ya tamamlıq budaq cümləsi kimi tərcümə olunur.

İngilis dilində felin şəxssiz formalarından biri də cerundur. Cerund məsdərin sonuna “-ing” suffiksinin artırılması ilə yaradılır. Rusiyalı dilçi alim Vorontsova cerunda belə bir tərifi verir: “cerund hərəkətin adını bildirən, felin həm isim, həm də felin xüsusiyyətlərinə malik olan şəxssiz formasıdır” [4, 120]. Məsələn:

Our aim is *preventing* the crime in the country.

Fighting the separatism is of major importance for some governments.

Tarixən cerund feli isim və indiki zaman feli sifətindən əmələ gəlmişdir. O öz isim xassələrini feli isimdən, fel xassələrini isə feli sifətdən almışdır. Cerund cümlədə mübtəda, predikativ, tamamlıq, təyin və zərflük funksiyalarında işlənir. Cerund felin şəxslil formaları kimi növ və zaman xassələrinə malikdir. Təsirli fellərdən düzəldilmiş cerundun məchul və məlum növləri olur. Zaman xassəsinə görə cerundun qeyri-müəyyən (indefinite) və bitmiş (perfect) formaları məlumdur. Cerundda da məsdərdə olduğu kimi, zaman mütləq deyil, nisbidir. Cerundun bildirdiyi hərəkət cümlədə işlədilən felin şəxslil formasından asılı olaraq onun ifadə etdiyi hərəkətlə ya eyni zamanda, ya da daha əvvəl baş verir.

Cerund da felin digər şəxssiz formaları kimi isim və ya əvəzliklə qrammatik əlaqəyə girərək tərkib formasında çıxış edə bilir, məsələn:

I don't object to *his leaving* for Berlin so soon.

Cerund tərkibi cümlədə mürəkkəb mübtədə, mürəkkəb tamamlıq və mürəkkəb zərflik funksiyalarında işlədilir. Cerund Azərbaycan dilinə məsdər, feli bağlama və isim kimi tərcümə edilə bilər. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, cerundun Azərbaycan dilində qarşılığı yoxdur, lakin bu faktı da bildirməliyik ki, cerund bütün Avropa dilləri arasında yalnız ispan dilində mövcuddur. Felin bu şəxssiz formasının daha bir fərqləndirici xüsusiyyəti vardır ki, bu da onun istifadə edilməsinin cümlədə ifadə edilən fikrin müəyyən qədər qısa bildirilməsinə şərait yaradılması ilə bağlıdır. Belə ki, bəzi dillərdə budaq cümlə ilə ifadə edilə bilən fikir ingilis dilində cerundla daha qısa formada ifadə edilir.

Beləliklə, cerund felin müasir ingilis dilində özünəməxsus mövqeyə malik olan şəxssiz formasıdır. Forması baxımından cerund feli sifətə yaxın olsa da, ondan isim xassələrinin üstünlük təşkil etməsinə görə fərqlənir. Bir çox digər xüsusiyyətlərinə görə isə cerund məsdərə yaxındır, lakin cerundda isim xassələri özünü daha çox büruzə verir.

Müasir ingilis dilində cerund və məsdərin bir sıra oxşar və fərqli cəhətləri vardır. Oxşar cəhətlərdən biri kimi onların hər ikisinin isim və fel xassələrinə malik olmasını göstərmək olar. Bundan başqa cerund və məsdər cümlədə eyni funksiyaları yerinə yetirir. Lakin eyni zamanda məsdər və cerundun fərqli morfoloji strukturu vardır, belə ki, cerund “-ing” suffiksinin məsdərə artırılması ilə yaranır və məsdərin isə öz morfoloji əlaməti vardır ki, bu da “to” ədatıdır. Bəzi hallarda nitqdə cerund və məsdər mənaca bir-birinə o qədər yaxınlaşır ki, onlardan birinin digəri ilə əvəzlənməsi heç bir problem yaratmadan baş verir. Ancaq bununla belə onların nitqdə işlənməsində fərqlər də vardır. Dilçi alim Oruc Türksevər (Musayev) məsdər və cerund barədə söhbət açarkən qeyd edir ki, “cerund əsasən ümumi, məsdər isə konkret hərəkətləri bildirmək üçün işlədilir” [2, 265]. Məsələn:

Mark likes living in Washington DC. (bu cümlədə ümumi hərəkətdən danışıldığından, bildirildiyindən, cerunddan istifadə edilmişdir)

Mark wants to live in Washington DC, if he is hired by the company. (Bu cümlədə isə konkret bir şərt ödəndiyi halda yerinə yetiriləcək konkret hərəkətdən danışılır və bu halda məsdərdən istifadə edilməlidir).

Yekunda qeyd etməliyəm ki, həm cerund, həm də məsdər müasir ingilis dilində vacib funksiyalar yerinə yetirməklə dilin cümlə quruluşunun sadələşdirilməsində, mürəkkəb fikirlərin budaq cümlələr deyil, aydın qrammatik tərkiblərlə ifadə edilməsi səbəbindən mühüm mövqeyə sahib olmuşdur.

Elmi yeniliyi: Məqalədə həm cerundun, həm də infinitivin müasir ingilis dilində xüsusiyyətlərindən, oxşar və fərqli cəhətlərindən bəhs edilir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədən ingilis dilinin tədrisi zamanı köməkçi material kimi istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Качалова К.Н., Израилевич Е.Е. Практическая грамматика английского языка. Элиста, 2002, 716 с.
2. О.Түрксевәр (Musayev). İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, 2007, 608 s.
3. Н. Fowler, Pocket Fowler's Modern English Usage (1926). (redaktə edilmiş versiyası), Oxford University Press., 2002, 873 s.
4. Воронцова Г.Н. Очерки по грамматике английского языка. М., 2005, 400 с.

РЕЗЮМЕ

Бахшалиева Натаван Расим гызы СВОЙСТВА GERUNDIA И ИНФИНИТИВА В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ, ИХ СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ

Ключевые слова: *неличные формы глагола, герундий, инфинитив, инфинитив с отделенной частицей, герундиальные обороты, инфинитивные обороты*

В статье автором рассматриваются две неличные формы английского глагола - герундий и инфинитив, а также их свойства, сходства и различия. В тоже время затронут один из самых проблематичных вопросов современного английского языка - инфинитив с отделённой частицей. Рассмотрев и проанализовав ряд работ в этой сфере, автор объясняет понятия герундия и инфинитива. Затронув методы применения герундия и инфинитива и их оборотов в заключении, исследователь делится своими взглядами о роли этих неличных форм глагола в современном английском языке.

SUMMARY

Bakhshaliyeva Natavan Rasim THE CHARACTERISTICS OF THE GERUND AND THE INFINITIVE IN THE ENGLISH, THEIR SIMILARITIES AND DIFFERENCES

Key words: *nonfinite verbs, gerund, infinitive, split infinitive, gerundial construction, infinitive construction*

In the article the author reviews two nonfinite forms of the verb in the English language – the gerund and the infinitive, as well as their characteristics, similarities and differences. At the same time the author touches upon one of the most problematic issues in the modern English - split infinitive. Having considered and analyzed a number of works in this sphere, the author clarifies the notions of the gerund and infinitive. In the conclusion, touching upon the methods of the use of the gerund and infinitive and their constructions, the author shares her views on the role of these nonfinite forms of the verb in modern English.

Daxil olma tarixi: ilkin variant: 09.09.2014

son variant: 03.10.2014

MƏMMƏDOV RÖVŞƏN MƏMMƏDƏLİ oğlu*Sumqayıt Dövlət Universiteti**Azərbaycan və xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının müəllimi**rrr_188@mail.ru***UŞAQ XARAKTERİ VƏ MƏNƏVİ-ƏXLAQİ PROBLEMLƏR*****Açar sözlər: uşaq ədəbiyyatı, xarakter, milli dəyərlər, folklor, poetika***

Mənəvi-əxlaqi cəhətdən zəngin olan insan son dərəcə tükənməz bir aləm, mürəkkəb, çoxşaxəli, hissi, idrakı geniş və dərin olan, daxili dünyasının sonu görünməyən, böyük, qüdrətli bir varlıq, misilsiz, zəngin xəzinədir. Bu xəzinəni bütövlükdə və birdəfəlik təcəssüm etdirmək “insan sirtini” (Dostoyevski) açmaq ədəbiyyatın əzəli və əbədi işidir [1, 24]. 1970-1980-ci illərin nəsrinə bu məsələnin ayrı-ayrı tiplərini, səciyyəvi cəhətlərini göstərməklə bir tərəfdən diqqəti bu problemin qloballığına, müasirliyinə, mürəkkəb, ziddiyyətli, son dərəcə əhatəli olmasına cəlb edir, digər tərəfdən də bu təmayülə həvəsi, tələbi və marağı gücləndirirdi.

Bədii nəsrə mövzu, janr əlvanlığı, xarakterin bütövlüyü, hadisə və əhvalatın zənginliyi buradan yaranırdı. Məhz bu səbəbdən 1970-1980-ci illər uşaq nəsrinə mənəvi-əxlaqi kamillik kəsb edən insanın qüdrətini, cəmiyyətin qeyri-normal və neqativ hallarına qarşı mübarizə gücündə, öz paklığı ilə cəmiyyətə təsir etmək, nümunə göstərmək cəhətlərində görürdü. Ona görə də yeni uşaq xarakterlərinin yaranması olduqca vacib məsələ idi.

Qeyd etdiyimiz kimi, 1970-1980-ci illər uşaq nəsrinin inkişafında yeni uşaq xarakterlərinin yaranması özünəməxsus sənət göstəricilərindən biri idi. Rəngarəng dünyagörüşünə, çağdaş düşüncə tərzinə malik xarakterlər ümumilikdə yeni dövr uşaq nəsrini daha da əlamətdar edirdi. Ümumiyyətlə, uşaq yazarları böyüməkdə olan nəslin hər cür fərdi fəaliyyət və davranış normalarını nizamlı, səlis, daha yeni tərzdə görmək istəyirdilər. Cəsarətli, yalandan qaçan, düz danışan, dostluqda, yoldaşlıqda sədaqətli, insanlara düzgün qiymət verən, ağıllı, düşüncəli, istər özünə, istərsə də ətrafındakı insanlara münasibətdə xoş rəftara malik, böyüklərə hörmətlə yanaşan xarakterlər yaratmaq adı çəkilən dövrdə yazarların prioritet vəzifələri idi. Ortaq bir missiyanı yerinə yetirən bu xarakterlər istər yaşam tərzini, istərsə də öz intellekt səviyyəsinə görə analoqlarından kəskin surətdə fərqlənirdilər. Gənc tədqiqatçı Xanım Mustafayeva qeyd edir ki, “1960-80-ci illərdə uşaq əsərlərindəki obrazlar əvvəlki onilliklərdən xeyli fərqlənirdi. Onların təsvirində yalnız tünd qara və yaxud ağ rənglərdən istifadə edilmirdi. Ədəbi obrazlarda dolğunluq, yetkinlik, milli kökə və ənənələrə bağlılıq daha çox nəzərə çarpırdı. Hiss olunurdu ki, sosialist realizmi nəzəriyyəçiləri kommunist dünyagörüşündəki əsas ideoloji-siyasi platformanı saxlamaqla yanaşı, sovet ədəbiyyatının yaşaması və özünü təsdiqi üçün ciddi zəmin hazırlayır” [2, 183].

Ümumiyyətlə, keçmiş onilliklərdəki əsərlərdə olan xarakterlərlə yeni xarakterlər bir sıra keyfiyyətləri ilə əksər hallarda yenə də şablon sovet gəncini xatırladırdı. Bu, ilk növbədə, bəzi yazarların hələ də mövcud stereotiplərdən azad olmamasından irəli gəlirdi. Onların əsərlərində uşaqlar hələ də kolxoz quruculuğu işində böyüklərə yardım edir, qaranlıq meşəyə düşərkən heç nədən qorxmur, süni qəhrəmanlıq göstərir, pis oxuyan uşaqlar 3-4 gün ərzində “əlaçı” olur, yaxşı oxuyan şagirdlər pis oxuyanları qısa bir zaman ərzində ən nümunəvi şagirdlər sırasına çıxarırdı. Bu amillər sosrealizm çərçivəsində mümkün sayılırdı, istər böyüklər, istərsə də kiçiklər üçün nəzərdə tutulan ədəbiyyatlarda. Yeni dövrün xarakterləri analoqlarından yalnız yaşadıkları zamana görə fərqlənirdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu xarakterlər ədəbiyyata əsasən müharibədən sonra gələn, hələ də “kəskin sosializm qoxusu”nu üzərlərindən götürməyən yazarların əsərlərində təzahür edirdi. Bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, 60-cı illərdə N.Xuruşovun apardığı siyasət nəticəsində verilən qismən azadlıq ədəbiyyatın inkişafına təkan

verdisə də, 70-ci illərdən başlayaraq bu tendensiya “yaxın keçmişə qayıtmaq” konsepsiyası ilə əvəzləndi. Belə ki, bu dövrdə ictimai həyatda baş verən yanlışlıqlar uşaq ədəbiyyatına da təsir etdi. Sov.İKP-nın “uşaq ədəbiyyatında olan tələbat heç də dolğun ödənilmir, Sovet xalqının qəhrəmanlıq yolu haqqında, Lenin Partiyası haqqında, komsomol haqqında böyük istedadla yazılmış əsərlər kifayət qədər yaradılmır və az buraxılır” kimi “tənqidindən” ilhamlanan bəzi yazarlarımız pioner, komsomol, kommunist kimi mövzularda bir sıra məzmunuz uşaq əsərləri yazmışdılar.

Ə.Vəliyevin “Zamanın ulduzları”, İ.Əfəndiyevin “İz ilə”, B.Həsənovun “Ayaz”, “Qoca həkim”, Ə.Səmədlinin “Qarlı gündə”, X.Hasilovanın “Kaman”, Ə.Əmrahovun “Nailənin sevinci”, İ.Hümmətovun “Səyahətdə” əsərlərinin qəhrəmanları sosialist əqidəsi uğrunda mübarizə aparan, şablon şüarlarla danışan, gələcəyə “əsl pioner gözü ilə” baxan “sovet məktəbli”nin bədii obrazı idi. Bunlar ancaq yalançı vətənpərvərlik barədə düşünür, kommunist əqidəsinə sadıq qalır, yaşlarının az olmalarına baxmayaraq, “fantastik qəhrəmanlıqlar” göstərirlər.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, gənc yazarlar nəslə daha qlobal, ümumbəşəri məsələləri uşaq nəsrinə gətirməklə onu “sosializm mənəşəsi”ndən az da olsa xilas edə bildilər. Onların yaratdığı xarakterlər artıq tam müasir düşüncə sahibləri idi. Bəzi yazarlar milli kökə söykənərək xalq ədəbiyyatı ruhunda nağıl qəhrəmanlarını, bəziləri isə yazıçı təxəyyüllərindən yararlanaraq tam fərqli xarakterləri yaradaraq uşaq əsərlərinə gətirirdilər. Görkəmli ədəbiyyatşünas Qasım Qasımzadə “Ədəbiyyatda millilik və beynəlmillilik” adlı tədqiqat işində doğru olaraq qeyd edir ki, xalq həyatının müəyyən əlamətlərini ümumiləşdirən obrazlar milli psixologiyanın inikasına çevrilir. O, şəxsin milli özünüdərkini milli xarakterinin başlıca əlaməti hesab edirdi. “Milli xarakter xalqın ruhi aləminin əlamətlərini əsrlərcə saxlayan ümummilli kateqoriyadır, eyni zamanda tarixi şəraitin məhsuludur. Buna görə də zaman-zaman təkmilləşmədədir” [3, 192].

Xalq ədəbiyyatımızın ən məşhur xarakteri olan Əhməd əksər uşaq yazarlarının sevimlisi olduğu üçün bu obraza daha çox müraciət edilirdi. Odunçu Əhməd (Ə.Səmədli – “Sehrli xalça”), Balqabaq Əhməd (Z.Xəlil – “Qəlbinurun başına gələnələr”), dəmirçi Əhməd (T.Mahmud – “İşiq”), bülbül Əhməd (Ə.Babayeva – “Bülbülün nəğməsi”), Qorxaq Əhməd (Həbibə - “Əkil-Bəkil quş idi”) kimi obrazlar ədəbi nağılların ənənəvi qəhrəmanları idi. Bu Əhmədlər hər zaman şər qüvvələrə qarşı mübarizədə ən öndə gedən qəhrəmanlardır. Yoxsullara, ahıl yaşlı insanlara, köməksiz, ac-yalvac uşaqlara yardım edən Əhməd, kiçik olmasına baxmayaraq, hətta qəddar, zalım padşahlar, küpəgirən qarılar, bədheybət Divlərlə mübarizəyə girməkdən belə çəkinmir. İstər odunçu, istər dəmirçi, istərsə də “balqabaq” olmasına baxmayaraq, hər zaman əməksevər, çalışqan, ən əsası güclü xarakterə malik olduğu üçün Əhməd xarakteri kiçik oxucuların ən sevimli qəhrəmanıdır. Bunların oxşar cəhətlərinə nəzər yetirsək, görürük ki, Ə.Səmədlinin Əhmədi lap qədim zamanlarda yaşayır, odun sataraq qoca nənəsini dolandırır. Z.Xəlilin Əhmədi isə orta əsrdə yaşayır, balqabaq sataraq babasını dolandırır. Hər ikisinin sadıq dostları (Kərim, Səlim, Qəlbinur, Dəmir) var, hər ikisi zəhmətkeşdir, ağıllıdır, güclüdür. İkisinin orta düşmənləri var – Sim-sim, başsız padşah və ən önəmlisi Ağ div. Hər ikisi tilsimə salınan insanları divin əlindən xilas edərək gələcəyə gedir. Lakin odunçu Əhmədin gələcəyi oxucunun ixtiyarına verilir (qeyd edək ki, yazıçı buna “azad diləklər ölkəsi” deyir – R.M.), balqabaq Əhmədin gələcəyi isə yazıçının təsvir etdiyi uşaq təxəyyülündən doğan gələcəyin təsviridir. Hər iki Əhməd gələcəkdə heç bir şər qüvvənin olmadığını görüb sevinir: sevinirlər ki, məhz onların sayəsində gələcək həyat bütün mənfi qüvvələrdən tamamilə azad olmuşdur. Belə ki, real həyatda məhz Əhmədlərin çox olması cəmiyyətin ədalətsizlik, zülm kimi məfhumlardan təmizlənməsi deməkdir. Ümumiyyətlə, Əhmədlər ayrı-ayrı əsərlərdə olsalar belə, hamısı bir məqsədə xidmət edir: zülmü və zülmkarları yox etmək, gələcək dünyanı nöqsansız görmək. Bu da sırf yazıçı təxəyyülündən irəli gəlir. Hər biri “Əhməd”ə öz nöqtəyi-nəzərindən yanaşır.

Yaranan müasir xarakterlər bütün keyfiyyətləri ilə oxuculara təqdim edilir, onların gündəlik fəaliyyətləri və davranışları real həyatda olduğu kimi göstərilirdi. İstər kiçik, istərsə də məktəb yaşlı uşaqların həyat fəaliyyətləri elə təsvir edilirdi ki, əsəri oxuyan oxucu onun

hərəkətlərindən nümunə götürürdü. Afərim (“Kaman” – X.Hasilova), Rəsul (“Gecə qapı döyülür” – T.Mahmud), İmran (“Sevinc” – B.Həsənov), Sevil (“Hörmət” – A.Mansurzadə), Kəmalə (“Çiçəklərim” – Ə.Cəfərzadə), Nailə (“Nailənin sevinci” – Ə.Əmrahov), Orxan (“Orxan” – F.Tarverdiyev), Günel (“Kəşf” – E.Baxış), Rüstəm (“Quşatan” – S.Qədirzadə), İlqar (“Kibrit çöplərinin macərəsi” – Ə.Səmədli), Əhməd (“Özgə şöhrəti” – N.Süleymanov) və s. bu dövrün müasir qəhrəmanlarını təmsil edirdi.

Xarakterin təsvirində dolğunluq, real həqiqətə uyğunluq hiss olunur, onların hərəkətlərinin, yaşam tərzlərinin şablonçuluqdan uzaq olması nəzərə çarpırdı. B.Həsənov qeyd edir ki, uşaq əsərlərinin qəhrəmanları onların yaşadı və yaşlılar olur. Sənətkar əksər hallarda oxucunun yaşdırlarını qəhrəman seçməklə onun həyat təcrübəsinə uyğun hadisələri təsvir etmək imkanı qazanır. Oxucu özünü yaşadı olan qəhrəmanın yerində təsəvvür edir, onun hiss və həyəcanlarına şərik çıxır, müqayisələr aparır [4, 8].

Ümumiyyətlə, maraqlı, cəlbedici süjet, yaddaqalan, güclü qəhrəman obrazları yazıçının bədii istedadının göstəricisidir. Uşaqlar dinamik süjetli, qeyri-adi hadisələrdən, macəralardan bəhs edən əsərlərə böyük maraq göstərilir. Kiçik yaşlı oxucular qəhrəmanın portretinə az diqqət yetirir, daha çox hadisələr, qəhrəmanların hərəkətləri ilə maraqlanırlar.

Professor R.Yusifovunun təbirincə desək, “Uşaqlarda poetik duyum güclüdür. Onların təfəkkürü yazıçı təfəkkürünə uyğundur. Çünki bu təfəkkür böyüklərin dünyagörüşünə, həyata münasibətinə nisbətən daha poetikdir, obrazlıdır, romantikdir. Uşaq otun, çiçəyin, quşun, heyvanın danışığına, ayın küsməsinə, ulduzların göz vurmasına, şəh düşəndə çiçəklərin üşüməsinə, yarpaqların pıçiltısına, çayların mahnı oxumasına, buludların ağlamasına və s. bu kimi ifadələrin doğruluğuna qətiyyənlə şübhə etmir” [5, 7].

Nəticə etibarilə qeyd edə bilərik ki, dövrün uşaq əsərlərindəki konfliktlər qəhrəmanların xarakterini açmaq vasitəsinə çevrilirdi. Konfliktin bədii həlli isə mahiyyət etibarilə tərbiyəvi xarakter daşıyırdı.

Elmi yeniliyi: Uşaq xarakterləri ilk dəfədir ki, sistemli şəkildə təhlil edilir.

Tətqiqi əhəmiyyəti: Məqalədən uşaq ədəbiyyatı ilə məşğul olan tədqiqatçılar mənbə kimi istifadə edə bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova S. İsi Məlikzadənin yaradıcılığı. Bakı, 2001
2. Mustafayeva X. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: “Elm”, 2011
3. Yusifov R. Azərbaycan poeması: axtarışlar və perspektivlər. Bakı: “Elm”, 1998
4. Həsənov B. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: “Müəllim” nəşriyyatı, 2008
5. Yusifov R. Uşaq ədəbiyyatı. Bakı: “Şirvanəşr”, 2006

РЕЗЮМЕ

Мамедов Ровшан Мамедали оглу

ДЕТСКИЕ ХАРАКТЕРЫ: МОРАЛЬНО-ПРАВСТВЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ

Ключевые слова: детская литература, характер, национальные ценности, фольклор, поэтика

Статья посвящена детской литературе 1970-80-х годов. В ней рассматриваются и анализируются детские характеры в детских прозаических произведениях данного периода. Опираясь на мнения видных литературоведов национальной и мировой литературы, автор приводит примеры из различных художественных произведений.

SUMMARY
Memmedov Rovshen Memmedeli
KIDS` CHARACTERS: SPIRITUAL AND MORAL PROBLEMS

Key words: kids` literature, character, national values, folklore, poetics

The article deals with kids` literature of 1970-1980-s. Kids` images in fiction of that period are studied and analyzed in the article. Basing on the views of the world and national literary scholars, the author uses literary images from different literary works.

Daxil olma tarixi: ilkin variant: 12.09.2014
son variant: 04.10.2014

İSLAMLİ AQİL ZABİL oğlu*Sumqayıt Dövlət Universiteti**Azərbaycan və xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının doktorantı**aqilislam@hotmail.com***1960-1980-Cİ İLLƏR AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA NAZİM HİKMƏT ƏNƏNƏSİ
(RAMİZ RÖVŞƏNİN YARADICILIĞI ƏSASINDA)*****Açar sözlər: humanist ideyalar, ənənə, Nazim Hikmət, poeziya, fəlsəfi lirika***

1960-1980-ci illər Azərbaycan poeziyasında yeni insan və yeni düşüncə konsepsiyasından bəhs etmək, fikrimizcə, konseptual əhəmiyyətə malikdir. Ona görə ki, məhz bu zaman vahidlərində müasir Azərbaycan poeziyası və poetik düşüncəsi dünya ədəbi mühitinə sürətlə inteqrasiya etməyə başlayır və bütün bu prosesin içində dünyaya və özünə verdiyi sualların cavablarını axtarır. Məhz bu illərdə Azərbaycan şeirinin kimliyi və sifəti dünya ədəbi kontekstində aşkarlanır, yəni əsrlər boyu onsuz da məlum olan bir nəsnə bu təsadüfdə artıq dünya ədəbiyyatı kontekstində təsdiqlənir. Bu baxımdan 60-80-ci illər ədəbi nəslinin yaradıcılığında fəlsəfi lirika özünəməxsus səciyyəsi ilə diqqəti çəkir. Bu özünəməxsusluq Nazim Hikmətin poetik ənənələrinin təsiri ilə daha çox insan və dünya, xeyir və şər kimi fəlsəfi – estetik anlayışları əhatə edir.

Fəlsəfi lirika anlayışını sırf fəlsəfə elmi və onun predmeti ilə eyniləşdirmək olmaz. Hər hansı bir şeirdə fikir olmalıdır. Ancaq bu fikirlər əbədi-ümumbəşəri ideyaları, zamanın aparıcı tendensiyalarını əks etdirməlidir, bu fikirlər poetik məcazlar, sözlər, bənzətmələr vasitəsilə oxucuya çatdırılmalıdır. Müasir Azərbaycan poeziyasında fəlsəfi lirika xətti dahi Nizamidən üzü bəri davam edib gələn bir istiqamətdir və XX əsr poeziyasında S.Vurğun, R.Rza, B.Vahabzadə, M.Araz, F.Qoca, V.Səmədoğlu kimi şairlərimiz bu istiqamətin ən aparıcı nümayəndələridir. Bu xətti davam etdirən tanınmış bir şairin - Ramiz Rövşənin yaradıcılığına nəzər yetirsək, həmin istiqaməti aydın və orijinal bir tərzdə görə bilirik.

Ümumiyyətlə, N.Hikmətin yaradıcılığında olduğu kimi, Ramiz Rövşənin poeziyasında da Şair və Zaman, İnsan və Dünya münasibətləri əks olunur, həyat-ölüm, xeyir-şər, işıq-qaranlıq qarşıdurmaları bədii- fəlsəfi müstəvidə nəzərdən keçirilir. Əlbəttə, bir-birinə əks qütblərin qarşıdurması və mübarizəsi poeziyamızın min illik tarixində həmişə əsas mətləblərdən olub. Ancaq hər bir şair bu mövzulara öz dünyagörüşü və bədii təfəkkürü baxımından yanaşır. Şairlər həmişə yaşadıkları zəmanədən, dövrdən, hakim quruluştan razı qalmamışlar, çünki onların xəyallarındakı dünya, arzularında olduqları dövrənlə mövcud zaman və dünya bir-birinə əks olmuşdur. Şair həmişə yaşadığı dünyada öz daxili «mən»ini qorumağa çalışmış, azad yaşamaq istəmişdir. Ramiz Rövşənin şeirlərində də mənəvi azadlığa bir təşnəlik var. O azaddır, lakin bu azadlıq onu təmin eləmir, çünki görmək istədikləri gördüklərindən daha gözəldir. Vaqif Səmədoğluda olduğu kimi Ramiz Rövşəndə də Allahla-İlahi ilə həsb-hallar çoxdur. O da üzünü göylərə tutur, həyatın ritminin, axarının, gözəlliyinin get-gedə öz səmtini itirdiyindən söz açır:

...İnsana, heyvana, hər nəyə desən

sən nəfəs vermişən axı, ilahi.

Qoyma, bu dünyanın çirki deyə sən

sənin nəfəsinə çıxır, ilahi. [1, 69]

Ramiz Rövşən Şairlə Allah arasında mənəvi bir yaxınlıq görür. Şairliyin vəzifəsi Allahu dünyayla barışdırmaqdırsa, deməli, sən Allahın qulu, sözünsə Allahısən.

Tənqidçi Vaqif Yusifli yazır ki: «Ramiz Rövşənin poeziyası bütünlüklə ağrı poeziyasıdır. Ancaq bu ağrı anlama faciəsindən, işığın qaranlığa təslim olmamasından doğan ağrıdır» [2, 110].

Tənqidçinin fikirlərinə onu əlavə edə bilərik ki, doğrudan da, R.Rövşənin poeziyasında AĞRI obrazı ön plandadır.

Şairin «Qapı» şeirlər silsiləsində və «Süd dişinin ağrısı» poemasında üç əsas motiv diqqət mərkəzindədir: Ölüm, Sevgi, Ağrı. Bu əsərlərdə lirik-fəlsəfi mühakimə poetik təhkiyənin əsasını təşkil edir. «Qapı» silsiləsində müasir obrazlı düşüncə xalq folklor ənənəsi ilə qaynayıb qarışır. Tənqidçi Yaşar Qarayevin doğru qeyd etdiyi kimi: «bu qaynayıb-qarışmanı şairin seçdiyi bədii strukturda, obrazlar sistemində, nəsrin və nəzmin, bayatı, qoşma, ağı, nəğmə formalarının bir-birini izləməsində aydın görmək olar. Xalqdan gələn təbii, orijinal, bəzən hətta paradoksal obrazlılıq şairin duyum və düşüncə tərzinin daxili xüsusiyyəti kimi də özünü göstərir» [3, 7].

«Qapı»da Ramiz Rövşən müharibədən şikəst qayıdan Həmidin anasının və sevgilisinin kədərini, ağrısını təsvir edir. Həmid davada iki ayağını itirmişdir, boyu iki qat kiçilmişdir. Onun gəlişilə anasının və sevgilisinin intizarı azalmır, çünki xəyallarında gözlədikləri Həmid daha qucaqlamaq mümkün deyil: «Oğul gəlib dizinəcən, hanı dizdən aşağısı?»

«Süd dişinin ağrısı» poemasında Həyat, Ölüm və Sevgidən danışılır. Sevgi Həyatla Ölüm arasında bir körpüdür. Bu körpüdən sağ keçənlər Ölümü də gözəlləşdirirlər. Ramiz Rövşənin Sevgi haqqında poetik düşüncələri «Süd dişinin ağrısı»nda fəlsəfi bir ahəngə bürünür. Bu düşüncələrdə sevgiyə ümumbəşəri bir baxış var:

*Bu sevgidi, mənim balam,
ömürlərdən uzun sevgi.
Bir əliylə
Beşikləri yırğalayan,
Bir əliylə
qəbirləri qazan sevgi.
Bu sevgidi, mənim balam,-
bir dəlisov kəhər kimi
dalımızca çapan sevgi,
Harda olsaq, əcəl kimi
Gəlib bizi tapan sevgi.
Bu sevgidi, mənim balam,
min ildi ki-həmən sevgi.
Gözündən yaş damcılayan,
əlindən qan daman sevgi... [1, 135-136]*

Ramiz Rövşənin müxtəlif illərdə yazdığı «Ay işığı», «Başı kəsik gözəl kötük», «Qocalıq», «Bir az uzun çəkdi ömrüm, deyəsən», «Addım», «Qədrimi bilmədi bu adam mənim», «Göy üzü daş saxlamaz», «İlan balası», «Çiçəklər doğulur bu yaz gecəsi», «Ağlama, Bənövşə nənə», «Dünya, məndən kimlər keçdi», «Özünə qayıdır hər şey, özünə», «Bətində körpəmi gəzdirən qadın», «Ayrılıq», «Qara paltarlı qadın», «Nəfəs», «Mən kəsib gedirəm» şeirləri XX əsr insanının fikri-intellektual aləminin genişliyindən xəbər verir. Hər hansı bir şeirdə, adətən, nəzəri cəlb edən ilk əlamət həmin şeirin aşılacağı qayədir. Poetik fikir bizə məlum olan fikrin qeyri-adi tərzdə təqdimidir və R.Rövşən o şairlərdəndir ki, onun şeirlərində fikrin özü obraza çevrilir. Məsələn, onun «Qocalıq» şeirində otuz üç yaşından ömrünün qocalıq çağına müdrik bir boylanış var. İnsan dünyaya gəlir, yaşayır, qocalır, ölür. Bu adi həqiqəti çox şairlər mənalandırıb, amma Ramiz Rövşənin həmin şeirində qocalıq fiziki yaş həddi və ömrün get-gedə qısalması kimi deyil, dünya ilə mübarizəsi kimi dərk edilir. Məntiq belədir ki, şairin erkən qocalmağı dünya ilə «savaşında» uduzmağıdır. Başqa bir şeirində («Bir az uzun çəkdi ömrüm, deyəsən») müəllif Dünya ilə Şairin «savaşında» bu məğlubiyyəti açıqca etiraf edir:

*Dalımca ağız əyənlər,
Şairlərin ehsanını yeyənlər,
Şair olan
Cavan ölər,-deyənlər,
Mənim şair olmağa gücüm çatmır,*

*Öldür məni, ölməyə gücüm çatmır,
gücüm çatmır bu dünyadan getməyə.. [1, 21]*

Ümumiyyətlə, müasir poeziyamızda ÖLÜM mövzusu Ramiz Rövşəndə geniş anlamda-həm fiziki, həm maddi, həm mənəvi, həm psixoloji, həm də fəlsəfi planda diqqəti cəlb edir. Şairin tədqiqatçısı, filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru Cavanşir Yusifli «Filoloji fantaziya» adlı monoqrafiyasında (bu əsər bütünlüklə Ramiz Rövşənin yaradıcılığına həsr olunmuşdur) yazır: «Ramizin elə şeirləri var ki, burada ÖLÜM dil açıb danışır, təsvir edir, sadəcə hikmətli, və ya ibrətli bir fikrin təcəssümünə çevrilmir, şeir mətnində çoxlu mənəvi dominantları, semantik sahələr yaradır, məhkum edilmiş insanlar arasında sadəcə bir personaj kimi iştirak edir» [4, 166]. «Qarı» silsiləsinə daxil olan nəğmələrdə bunu aydın hiss edirik. Bu nəğmələrdə Ölüm doğrudan da adi anlayış olmaqdan çıxır, sanki canlı bir obraza çevrilir. Ölüm oğulları aparır, yurd-yuva boş qalır, həsrət həsrətə calanır, sonra yeni qurbanlar axtarır. “Süd dişinin ağrısı” poemasında Ölümlə bağlı mətləb ümumiləşmə kəsb edir:

*Mənim balam,
hamımız doğulanda ağlarıq,
Anaların canından
qovulanda ağlarıq.
Bəlkə yaşamaq deyil
dünyaya gəlməyimiz.
Bəlkə doğulan kimi
başlayır ölməyimiz.
Ayağımız yer tutandan eləcə
Addadıqca ildən-ilə, ölürük.
Bu dünyada birdəfəlik ölüncə,
Allah bilir, neçə kərə ölürük. [1, 160-161]*

Ramiz Rövşənin anlamında Ölüm – fiziki ölüm deyil, mənəvi ölüm problemi qabardılır. «Bu dünyada yeriyən canlı qəbiristanlarıq» misrası zahirən oxucuda xof yaradır. Onda sual olunur ki, bəs onda yaşamağa dəyərmidi? Ancaq kifayət qədər bədbin səslənən bu misra poemanın sonunda «bir gözəl üzlə gedək tanrının qapısına» misrası ilə yekunlaşır. Deməli, insan bu dünyada elə yaşmalıdır ki, o böyük səadətə – tanrı qapısına yollananda dönüb keçmiş və günahları üçün xəcalət çəkməsin. Beləliklə, onun anlamında Ölüm qaçılmazdır, ancaq “gözəl-göyçək ömür sürüb, gözəl-göyçək ölmək” Ölümü öldürmək deməkdir. Bu baxımdan R.Rövşənin fikirləri bir çox məqamda N.Hikmətin poeziyası ilə səsləşir.

Ramiz Rövşənin lirik qəhrəmanlarının insan və dünya, insan və azadlıq haqqında poetik düşüncələri XX əsr insanının lirik-fəlsəfi, hissi-intellektual dünyasını açıqlamağa yardımçı oldu. Məlumdur ki, poeziyada təcəssüm tapan insan real varlıqdakı insanın ümumiləşmiş obrazıdır. Ancaq bu obrazı yalnız bir və ya bir neçə şairin yaradıcılığında müşahidə etmək həmin ümumiləşmiş obrazı tam şəkildə qavramağa, dərk etməyə yetmir. Biz R.Rövşənin timsalında buna müəyyən qədər diqqət yetirsək də, mövzunun genişliyi və fəlsəfi dərinliyi daha ətraflı tədqiqatlar tələb edir.

Elmi yeniliyi: Məqalədə N.Hikmət ənənəsinin R.Rövşənin poeziyasına təsiri məsələsi araşdırılır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: 1960-1980-ci illər Azərbaycan poeziyasının tədrisində, Türkiyə-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsində mənbə ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Rövşən R. Göy üzü daş saxlamaz. Bakı: “Yazıçı”, 1985, 174 s.
2. Yusifli V. Sındır qəfəsi. Bakı: “Mütərcim”, 2008, 118 s.
3. Qarayev Y. Min ilin sonu. Bakı: “Elm”, 2002, 119 s.
4. Yusifli C. Filoloji fantaziya. Bakı: “Mütərcim”, 2001, 184 s.

РЕЗЮМЕ**Исламлы Агиль Забил оглу****ТРАДИЦИЯ НАЗИМА ХИКМЕТА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПОЭЗИИ 1960-1980-х ГОДОВ (НА ОСНОВЕ ТВОРЧЕСТВА РАМИЗА РОВШАНА)**

Ключевые слова: гуманистические идеи, традиция, Назим Хикмет, поэзия, философская лирика

Предметом исследования данной статьи является творчество Рамиза Ровшана. В становлении поэта как лирика-философа значительную роль сыграло творчество Назима Хикмета. Отмечается, что особое место в поэзии Р.Ровшана занимают темы «Поэт и Время», «Человек и Земля», «Смерть».

SUMMARY**İslamli Agil Zabil****TRADITION OF NAZIM HIKMET IN AZERBAIJAN POETRY OF 1960-1980-th (ON THE BASE OF RAMIZ ROVSHEN'S ACTIVITY)**

Key words: humanist ideas, traditions, Nazim Hikmet, poetry, philosophical lyrics

The object of research in this article is creativity of Ramiz Rovshen. Tradition of Nazim Hikmet played important role in forming him as a philosophical poet. It is noted that such themes as “The poet and the time”, “The man and the Earth”, “Death” take peculiar place in R.Rovshen`s poetry.

Daxil olma tarixi: ilkin variant: 09.09.2014

son variant: 08.10.2014

ƏLİYEV XATİRƏ QURBAN qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş kitabxanaçı
e-mail: sabbishka555@mail.ru

HÜSEYNBALA MİRƏLƏMOVUN “YANAN QAR” ROMANINDA QARABAĞ MÖVZUSU

Açar sözlər: roman, təhkiyə, Qarabağ, müharibə, siqlət

Hüseynbala Mirələmova böyük oxucu məhəbbəti qazandıran əsərlərdən biri “Yanan qar” (“Dağlarda atılan güllə”) romanıdır. Yazıcının bu romanı iki kitabdan ibarətdir. Hər iki hissə milli ədəbiyyatımızın qiymətli nümunəsi hesab olunur. Buradakı süjet xətti, canlı təbiət obrazı, ayrı-ayrı insan surətləri oxucunun qəlbini rıqqətə gətirir, onu doğma yurda daha möhkəm bağlayır. Son 20 ildə baş verən tarixi ədalətsizliyə etiraz nidaları, qan-qadaya, müharibələrə nifrət ifadə edən humanist quyğular oxuculara, xüsusən də gəncliyə sanki ibrət dərsi verir. Vətəndaş yanğısı, milli ruh, qanlı hadisələrə, erməni xislətinə bəslənən nifrət motivləri əsərdəki müsbət qəhrəmanların əsas idealıdır. Elə buna görədir ki, “Yanan qar” romanı son illər nəsrimizin ən dəyərli nümunəsi kimi qiymətləndirilir.

Bu əsər həm də ədibin yaradıcılığında yeni bir ədəbi hadisə, mühüm mərhələdir. Bilavasitə Qarabağ müharibəsinin canlı hadisələrinə həsr olunan roman ideya-bədii təsiri ilə çağdaş ədəbiyyatımızda müstəsna yer tutur.

“Yanan qar” romanı H.Mirələmovun Qarabağ mövzusunda yazdığı əsərlər silsiləsinin davamıdır. Bu romanda müharibənin ağır şəraitində yaşayan insanların psixologiyası sənətkarlıqla qələmə alınmışdır. Ağır müharibə dövrünün xarakteri Bəy Kamranın, onun oğlu Bəxtiyarın, Ötkəmin, Mustafanın, Sədəf qarının, Zakir kişinin, Süleymanın, Xəlilin, Novruzun və s. qəhrəmanların simasında verilmişdir. Erməni xəyanəti və xisləti isə əsasən Vahan, Vazgen, Ernest, Vartanuş kimi obrazların vasitəsilə ifadə olunmuşdur.

Tənqidçi Vaqif Yusifli haqlı olaraq qeyd edir: “H.Mirələmovun fərdi üslubuna xas olan tarixlə müasirliyi qarşılaşdırmaq cəhdi, digər əsərlərində olduğu kimi, burada da özünü göstərir. Belə ki, müəllif obrazların zahiri hərəkətlərindən daha artıq onların qəlbinə, duyğularına yol tapmağa çalışır və buna nail olur. Bu əsərdə müəllif obrazları təlqin edərkən onların milli keyfiyyətlərini daha qabarıq nəzərə çatdırmaq istəmişdir, ancaq bununla belə, biz bu milli obrazları azərbaycanlı, yaxud erməni kimi deyil, insan kimi qavrayırıq” [1, 161]. Deməli, romanda təsvir edilən hadisələr süni və qurama olmayıb, Qarabağ müharibəsinin reallıqlarını əks etdirir.

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağ faciəsi, torpaq itkisi, vətəndaşlarımızın ev-əşiklərini itirərək köçkün kimi yaşamağa məcbur olmaları, doğma yurdun maddi və mənəvi ağırları müsbət obrazların, o cümlədən Süleymanın taleyində göstərilmişdir. Süleymanı daha çox iki xalq arasındakı düşmənçiliyin mahiyyəti düşündürür. Onun söylədiyi fikirlər romandakı əsas ideyanı obyektiv şəkildə izah edir. Süleymanın sözləri çox təbii və səmimi səslənir: “Biz hələ müharibə eləmirik. Hələlik, guya dünyaya çatdırmaq istəyirik ki, torpaqlarımız işğala məruz qalır, vətəndaşlarımız terrordan öldürülür, xalqımız əzab-əziyyət çəkir. Tale bizə əbədi qonşuluq cəzası kəsib. Qaçıb qurtarmaq mümkün olmayan zindəndə bizim qismətimizə dözümlü, sizin qismətinizə isə həyasızlıq düşüb...” [2, 61]. Müəllif, Süleymanın daxili çırpıntılarını, başına gələn min bir müsibəti, oğlunun, arvadının əzablarını, əsirlikdən çıxış yolları axtarmasını yarıqlı bir dillə təsvir edir. Süleymanın erməni vəhşilikləri barədə düşüncələrini həyəcənsiz oxumaq olmur: “Belə müharibə olar? Kəndləri, şəhərləri işğal edib orada yaşamaq istəyirlərsə, onda niyə viranəliyə çevirirlər? Atın, itin nə günahı? Belə vəhşiliklər olar, İlahi?!” [2, 61].

Bu sətirlərdə yazıçı humanizminin, milli ruh və vətəndaşlıq yanğısının bədii ifadəsini göstərmək mümkün deyildir. Erməni qadın Vartanuşla Süleyman arasındakı mükəllimə, daxili düşüncə və insan çırpıntıları ədib tərəfindən çox real və bir qədər romantik şəkildə, səmimi və açıq bir tərzdə ifadə olunmuşdur. Süleymanı ölümdən xilas edən Vartanuş yaranan qeyri-adi vəziyyətdə özü də onun mənəvi dünyasına, onun insani duyğularına sığır. Hər ikisinin başına gətirilən müsibətlər onları müharibə şəraitində sanki «doğmalaşdırır» və bir-birinə insani duyğularla birləşdirilir. Dərk edirlər ki, əslində iki adi millət nümayəndəsinin düşünülmüş şəkildə heç bir günahı yoxdur. Onları düşmən edən insanlığını, ləyaqətini itirən bir ovuc xainlər, millətçilərdir. Müharibədə baş verən ani bir hadisə iki sadə adamı bir-birinə yaxınlaşdırır, hər ikisi girova çevrilsələr də, əsl mahiyyəti, mənanı dərk etməyə çalışırlar. Vartanuş sağ qalmasına görə daxilən Süleymana minnətdardır, Süleyman isə oğlu Bəhrüzün sağ qalması naminə öz hisslərini boğmağa çalışır və özünü nə qədər danlasa, mühakimə etsə də, real şəraitdə düşməne alicənablıq etməyə məhkumdur. Lakin hər halda müharibə öz-özünü diktə edir. Süleymanın oğlu Bəhrüzü Yerevana aparır və şikəst edirlər, o öz sağlamlığından məhrum olur. Ədibin göstərdiyi kimi, Vartanuş isə daxili tərəddüdlərdən, çırpıntılardan sonra get-gedə mənsub olduğu millətin bu müharibədə haqsız olduğunu və gec-tez uduzacağını dərk etməyə başlayır.

Hadisə və xarakterlər nəsrinə kimi səciyyələndirdiyimiz H.Mirələmovun yaradıcılığı, şübhəsiz ki, XX əsr dünya və Azərbaycan ədəbi ənənələrinə əsaslanır, xüsusən, Süleyman Rəhimov, Mirzə İbrahimov, Çingiz Aytmatov, Anar, Sabir Əhmədov, Elçin və b. yazıçıların xarakterlər yaratmaq bacarığını H.Mirələmovun nəsrində açıq-aydın görürük. Ədib hər bir əsərində, xüsusən «Yanan qar» romanında əsas qayə və mətləbi bədii surətlərin üzərində qurmağa üstünlük verir. Bu romandakı surətlər bitkinliyi, bədiiliyi ilə seçilirlər. «Yanan qar»da elə bir bədii surət yoxdur ki, onun taleyi əsər boyu diqqətdən kənar qalsın. Xüsusilə, Bəy Kamran obrazı bu cəhətdən daha mükəmməl və maraqlıdır.

Bəy Kamranın timsalında milli mentalitetə xas olan bir çox mənəvi dəyərlərin – mərdliyin, xeyirxahlığın, cəsarətin, müdrikliyin, vətənpərvərliyin ümumiləşdirilmiş ifadəsi əks etdirilmişdir. Əsərin əvvəlindən müəllif onu həmişə çiyində beşatılan silahı asılan və ermənilərə qənim kəsilən mərd bir insan kimi təqdim edir. Müəllif onun beşatılanını, kişiliyini mərdliyin rəmzi kimi dəyərləndirir. Düşüncə və hərəkətlərində, cəmiyyətə, ailəyə münasibətində «Dəli Kür»ün qəhrəmanı Cahandar ağanı yada salır. O da öz sələfi kimi ciddi, amansız və eyni zamanda yüksək mənəvi xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. O, insanlara qarşı təmkinli və səmimidir, öz hisslərini qoruyub saxlamağı bacarır.

Müəllif bu obrazın xarakterik əlamətlərini təsvir edərkən yazır: “Dağların qəribliyi, kimsəsizliyi Bəy Kamranı, Allah bilir, neçənci dəfə kövrəltdi. Ötən yay hər addım başı rastlaşdığı alaçılardan, qoyun-quzu sürüsündən, mal-qara naxırından, at ilxısından, gümrəh, gülürüz elat camaatından nişanə qalmamışdı. Qismətdən, ya nədən qartallar da gecələr qıy vurmur, səssiz-səmirsiz öz yuvalarında itib-batmışdılar. Dağları qaramat basmışdı, adam üşənirdi” [2, 72].

Dünyanın ahəngini, təbiətin simasını, canlı həyatı dəyişməyə, xarabazara çevirməyə can atan erməniləri, onların hər cür vəhşiliklərini ədib real müharibə səhnələri ilə ifşa etməyə nail olmuşdur. Erməni millətçiləri tərəfindən xalqımıza qarşı soyqırım və təcavüz siyasətinin iç üzünü canlı faktlar əsasında bədii boyalarla açılır. Roman boyu oxucuya tam aydın olur ki, ermənilərin məqsədi azərbaycanlıları tarixi ata-baba yurdundan çıxarmaq, bu ərazilərdə onların ideoloqlarının uydurduqları «böyük Ermənistan» dövləti yaratmaqdır. Müəllif sərsəm erməni tarixçilərinin təkidi ilə genosid siyasətinin davamı kimi qanlı hadisələrin törədilməsini, haqlı olaraq, onların bütün dünyaya səpələnən lobbilərinin ayağına yazır. Əsərdəki Bəy Kamran, Süleyman, Zakir kişi, Bəxtiyar, Ötkəm, Mustafa, Sədaf xala, Möhnət, Xırda xala, Akif müəllim kimi obrazlar silsiləsi Qarabağ uğrunda mübarizənin bədii salnaməsini yaradır.

Ədib taleyüklü problemləri geniş həyat lövhələrində əks etdirməyə çalışır. Vətəndaş psixologiyasını açmağa xidmət edən bədii epizodlar oxucuda düşməne qarşı nifrət hissini coşdurur, onu intiqama səsləyir:

“Həmişə hövsələsini sonacan basmağı bacaran Bəy Kamran bu dəfə dayana bilmədi, beşatılanı sağ qoluna dayayıb üzünə söykədi. Süleymana da işarə ilə hazır olmağı tapşırırdı.

Çaxmaq çəkilən an kötüyün üstündəki erməni üzünü üstə yıxıldı. Bəyin zəhmli səsi meşəni titrətdi:

- Sizin ananızı ağlar qoymasam, başımdakı papaq haram olsun mənə! Köpək uşağı, hamınız üzünü üstə yerə uzanın! Tökdiyünüz qanların hesabını verəcəksiniz indi! Bu saat o ocağın üstündə sizə “Tərəkəmə” oynadacağam.

Dəqiq atəşlə çul kimi düşən, bircə dəfə də tərənəmədən canını tapşıran erməninin cəsədinin lap böyründə uzanmış digər erməni çəşqin hərəkətlə yerə düşmüş avtomatı götürmək üçün irəli sürülmək istədi. Beşatılanın ikinci gülləsi açıldı, o bağırıldı və yerində qıvrıldı...” [2, 111].

Azərbaycan xalqının düşmənləri onların məscidlərini tövlələrə, anbarlara çevirmiş, qədim və gözəl tarixi abidələrini xaraba qoymuşlar.

Romanda gənc qadın Bənövşənin söylədiklərindən məlum olur ki, onun gözü qarşısında erməni dığaları nə vəhşiliklərə əl atıblar. Həsən kişinin sorğu-sualından sonra Bənövşə el-oba adamlarının, məhsəti türklərindən olan ərinin başına gətirilən müsibətlərdən söz açır və deyir: “...O qırğın gecəsi körpələri, Ərgünü gözümün qabağında güllələdi. Bizi maşınlarla yığıb Stepanakertə apardılar. Cavan kişilərin hamısını öldürdülər. Şuşa, Laçın alınandan sonra Gorus tərəfə aparıb donuz damında saxladılar. Orda hər gün bir nəfərimizi döyə-döyə öldürür, başımıza olmazın müsibətlərini açırdılar. Zakir dayının özü, bir Allah şahiddir, Kamran əminin dəstəsi – Bəxtiyar Ötkəm, Mustafa vaxtında özlərini yetirməsəydilər, çoxdan hamımız o dünyalıq olmuşduq. Otuz-qırx əsirdən sağ qalan Zakir dayı ilə mənəm. İki nəfər isə heç dəyirman qədər də dözmədi. Qalanları canlarını dəyirməyə tapşırırdı. Neçə aylardı dəyirman bizə ev, onlara son mənzil yeri, qəbiristanlıq olub...” [2, 387-388].

Bu kimi bədii parçalar sübut edir ki, ədib müharibə dövründəki mövcud vəziyyəti, baş vermiş faciəvi hadisələri dəqiq öyrənmək, onları bədii ümumiləşdirmə yolu ilə əks etdirmək missiyasını ustalıqla həyata keçirə bilmişdir.

Akademik Bəkir Nəbiyev ədəbiyyatımızın gözəl bilicisi kimi romanın bu xüsusiyyətlərini çox düzgün bir mövqedən şərh edir. Tənqidçi yazır: “Yazıçı problemin bədii həllini real, canlı həyat səhnələrinin təbii təsviri ilə yanaşı, klassik ənənələrimizə söykənməklə, yaradıcı təxəyyülə qanad verən dastançılıqda görür və belə hesab edirəm ki, hər iki meyl romanın təsvir tərzində, təhkiyə intonasiyasında açıq-aydın hiss olunur. Əsər doğma yurd, ata-baba ocağı haqqında mənsur ballada təsiri bağışlayır... O da təqdir edilməlidir ki, həyat materialından özünəməxsus tərzdə istifadə edən müəllif erməni təcavüzünün qurbanlarını, məhrumiyyət və itkilərimizi təsvir etdiyi anlarda belə bədbin görünür, əksinə, biz yağlı düşmənlə döyüş ruhunun, qələbə əzminin güclü tərənnümünün şahidi olur, bir-birindən mətin, yenilməz obrazlarla qarşılaşırıq. Vətən eşqi, insan sevgisi, humanist ideal romanın təhkiyə vüsətini müəyyən edən, epik təsvirə qanad verən başlıca amil kimi çıxış edir” [2, 11].

Bu roman həm ideya-məzmun, həm də bədii siqlətinə görə yazıçının öz yaradıcılığında müstəsna yer tutur. Cəsarətlə demək lazımdır ki, H.Mirələmovun “Yanan qar” (və ya “Dağlarda atılan güllə”) romanı eyni zamanda Azərbaycan çağdaş nəsrinin son illərdəki bədii uğurudur.

Digər əsərləri kimi müəllifin “Yanan qar” romanı ədəbi ictimaiyyət tərəfindən maraqla qarşılandı və ədəbi tənqid haqlı olaraq əsəri psixoloji mahiyyətdə olan xarakterlər romanı kimi xarakterizə etdi.

Elmi yeniliyi: XXI əsrin müasir yazıçısı H.Mirələmovun hekayə, povest və romanları çağdaş nəsr poetikasının prinsipləri ilə sistemli-struktural təhlil olunur, onun bu sahədəki sənətkarlıq imkanları açılır.

Tədqiqi əhəmiyyəti: Tədqiqatdan müasir Azərbaycan ədəbiyyatının tarixini yazarkən istifadə etmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Yusifli V. H.Mirələmovun yeni romanı. («Dağlarda atılan güllə»), «Ədalət» qəzeti, 1 sentyabr 2005
2. Mirələmov H. Yanan qar (roman). Bakı: “Kür-Araz”, 2007, 397 s.
3. Nəbiyev B. Hüseynbala Mirələmov və onun “Yanan qar” romanı (Ön söz). Bakı, 2007, s. 5-14

РЕЗЮМЕ**Алиева Хатира Гурбан гызы****КАРАБАХСКАЯ ТЕМА В РОМАНЕ Г.МИРАЛАМОВА “ГОРЯЩИЙ СНЕГ”*****Ключевые слова: роман, повествование, Карабах, война, цель***

В данной статье рассматриваются темы, поднятые в романе Г.Мираламова «Горящий снег». Здесь в конкретных художественных образах нашли свое отражение гордость нашего народа, его привязанность к своей земле, любовь к Родине и тоска по ней. Этот роман, повествующий о героизме сынов Азербайджана в Карабахской войне, призывает сохранить национально-нравственную память народа, не забывать историческую правду и сделать правильные выводы.

SUMMARY**Aliyeva Khatira Gurban****GARABAGH THEME IN HUSEYNBALA MIRALAMOV'S NOVEL
“BURNING SNOW”*****Key words: novel, narrative, Garabagh, war, purpose***

In the article the themes arised in H.Miralamov`s novel “Burning snow” are studied.

The feeling of pride, connection to the native land, love to the motherland and homesickness have been reflected in concrete literary images. This novel, dealt with the heroism of Azeri people in Garabagh war, calls us to preserve our national cultural memory, to keep in mind historical truth and to make right conclusions.

Daxil olma tarixi: ilkin variant: 01.10.2014**son variant: 08.10.2014**

ГАСАНОВА ШАФАГ НОФЕЛЬ гызы

*Сумгайтский государственный университет,
старший лаборант кафедры русского языка
kamala.hesen@gmail.com*

**ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ ОБРАЗА ЗЛА
(на материале творчества М.Ю.Лермонтова)**

Ключевые слова: *добро, зло, борьба, отрицание, демонизм*

Мир с самого своего зарождения поделен на два противоположных полюса: свет и тьму, жизнь и смерть, добро и зло, божественное и дьявольское. Человечество расставило свои акценты над этими явлениями обозначив их знаками «плюс» и «минус», т.е. разграничив на положительное и отрицательное. Вечная борьба и единство этих противоположных сил, имеющие общие истоки, всегда были предметом интереса мыслящих людей. Начиная с мифов, легенд и сказок, а позже и в авторской литературе, человек не перестаёт задавать себе вопрос: Что есть истинное Добро? И что такое Зло? И где та грань, отделяющая одно явление от другого?

На заре своего развития все представления об идеалах добра и зла люди воплощали в конкретных образах, и граница между ними была чётко очерчена. Одно из самых ранних таких разграничений мы встречаем в древних египетской (бог солнца Ра и бог тьмы Сет) и зороастрийской (Агурамазда (Ормузд) и Анграманью (Ахриман) «Авеста») религиях, а так же в мифах, легендах и сказках многих народов мира. В них добро всегда однозначно - Добро, а зло всегда - Зло. Причем уже сама образная внешность носителей зла имела отталкивающий характер и вызывала неприятие. Эпоха классицизма, а затем и сентиментализма мало что изменили в представлениях людей о понятии добра и зла. Наступивший за ними романтизм с его стремлением к абсолютной свободе, с его отрицаниями и сомнениями, с его культом сильной независимой личности внес свои коррективы и в восприятие Добра и Зла. В романтической литературе самые яркие и сильные образы - это образы носителей зла: Сатана (Мильтон «Потерянный рай»), Мефистофель (Гёте «Фауст»), Люцифер (Дж.Байрон «Каин»), Демон (М.Ю.Лермонтов «Демон»), Иблис (Г.Джавид «Иблис») и др. Все эти демонические герои объединены идеей крайне индивидуального бунта. Познавшие несовершенство созданного богом мира, они отвергли его и сами отвергнуты Богом. Их конфликт с действительностью приобретает всеобщий, абсолютный характер. Противопоставив себя миру и небесам, они достигают максимума индивидуальной свободы. Однако такая абсолютная свобода приводит их к трагическому одиночеству и потере внутренней гармонии, потере «доброй» половины своей души. Борьба, ставшая для них смыслом жизни, в то же самое время лишает эту жизнь положительного начала. Причем борьба идёт не только с внешними силами, борьба происходит и в душе героя, вытекая из её внутренней сущности. В душе демонических героев сосуществуют два противоположных начала: доброе, чистое, божественное, с одной стороны, и злое, нечистое, демоническое – с другой. Такой взгляд на двойственную природу души был результатом очень популярного в тот период учения Шеллинга о соотношении добра и зла в личности. Согласно формуле Шеллинга: «В человеке содержится вся мощь тёмного начала и в нем же содержится и вся сила света. В нём – оба средоточия: и крайняя глубь бездны и высший предел неба» [1, 60].

Философские идеи Шеллинга и европейская романтическая литература оказала своё влияние и на русскую литературу, которая так же часто обращалась к теме борьбы добра и зла. Первые штрихи такой демонической личности встречаются в южных поэмах

Пушкина особенно в поэме «Кавказский пленник». Здесь впервые изображается тип разочарованного героя, не приемлющего современного ему мира и общества.

Самый яркий образ мятежного героя в русской романтической литературе – это, несомненно, Демон М.Ю.Лермонтова. Неугасающий интерес Лермонтова к этой теме объясняется не только традиционностью и популярностью темы демонизма в русской и мировой литературе. Для Лермонтова Демон один из главных образов всего поэтического и философского мира поэта. Он многократно пытается реализовать образ демонического героя в различных жанрах и направлениях, начиная от лирики и кончая реалистическим романом «Герой нашего времени». Однако ни в одной из этих попыток этот образ не получил той художественной целостности и глубины, как в поэме «Демон», поэтому без понимания её сути невозможно понимание творчества Лермонтова вообще.

В образе Демона представлены самые яркие стороны личности «лермонтовского человека»: его гордая независимость и могучая сила духа, его высокие идеалы и неистовая ненависть, его страдания и тоска, его страстные мечты и мятежные порывы. В чём причина любви Лермонтова и его героев ко злу? Почему оно так притягательно для них? Ответы на эти вопросы мы можем найти в поэме «Демон», который включает в себя постановку и решение многих философских и нравственных вопросов современности, волновавших душу поэта, и по праву считается вершиной русской романтической поэзии. Недаром В.Г.Белинский, характеризуя творчество поэта, писал: «пафос поэзии Лермонтова заключается в нравственных вопросах о судьбе и правах человеческой личности» [2, 51].

Ещё в начале своего творческого пути поэт, обладая даром предчувствия, писал: «И гордый демон не отстанет, пока живу я, от меня» [3, т. I, 202]. Такая привязанность поэта к этому образу объяснялась, как уже было отмечено, с одной стороны, влиянием Байрона и Пушкина, а с другой – так называемым богоборчеством Лермонтова. Недаром поэт в стихотворении «Мой Демон» сравнивал себя со своим героем:

Как демон мой я зла избранник,
 Как демон с гордою душой
 Я меж людей беспечный странник,
 Для мира и небес чужой. [3, т. I, 238]

Демон Лермонтова в одноимённой поэме – это библейский образ падшего ангела, проклятого Богом за неповиновение, - отвергнув «творения Бога своего» [3, т. II, 46] и отвергнутый Богом, ангел – «счастливый первенец творенья», - исполненный гордого презренья ко всему земному, становится избранником зла. Всё, что связывает его с прошлым, это «с небом гордая вражда». Отсутствие добра, любви, веры делает его душу пустой и холодной, а жажда мести наполняет его злобой и презрением «И все, что пред собой он видел, / он презирал, иль ненавидел». Зло становится частью души Демона. Оно вошло в него и стало управлять им: «Я враг небес, я зло природы», говорит он о себе. Но вместе с тем в душе его продолжают жить идеалы добра, с которыми он был создан творцом «из лучшего эфира». Н.Г.Чернышевский определял зло как чувство, приносящее нравственное удовлетворение творящему его. Но лермонтовский Демон «сеял зло без наслажденья» и «зло наскучило ему». Тяга к добру, к изначальной природе своей была в нём непреодолима, недаром героя преследуют «лучших дней воспоминанья», когда он «не знал ни злобы, ни сомненья», «когда он верил и любил». Именно поэтому встреча с Тамарой, чистой, живой душой, возбудило в нём мечты и надежды, он готов был к возрождению, он пытается отречься от своей мести: «Хочу я с небом примириться. / Хочу любить, хочу молиться. / Хочу я веровать добру», - признаётся он Тамаре. Но, в то же время влюблённый в неё он продолжает творить зло, губит жениха Тамары, а затем губит и её саму. Так в образе Демона совмещаются две противоположные силы: добро и зло. Почему же Демону не удалось примирение, несмотря на его желание и готовность к примирению? Мятежный, гордый дух, не покорившийся небу и презирающий всё земное, покорился земной красоте. Ради этой красоты он готов был забыть свою борьбу, свою

вражду «без торжества, без примиренья!» «Избрав тебя моей святыней,/ Я власть у ног твоих сложил», - признаётся он Тамаре. Но примирение означает и смирение, и поэтому оно невозможно. Может ли Демон забыть всё и вернуться к добру? Увы! – забвенья не дал Бог: возвращение невозможно, но ведь «он и не взял бы забвенья!» Таким образом, Демон борется не только с небом, но и с самим собой. Борьба добра и зла показана не только во вражде героя с небом, но она идёт и внутри героя. «Нечеловеческая слеза» является тому свидетельством. «И была минута,/ Когда казался он готов/ Оставить умысел жестокой».

В.Коровин в своей статье «Три поэмы М.Ю.Лермонтова» писал: «Трагизм поэмы «Демон» состоит в том, что герои внутренне не могут переродиться, что всякие попытки преодолеть разобщённость между стихийным, естественно-природным существованием и свободным знанием выглядят заранее обречёнными на поражение» [4, 201].

Демон – страдающий герой. Трагическая раздвоенность его природы приносит ему мучения, о них он рассказывает Тамаре:

Что повесть тягостных лишений,
Трудов и бед толпы людской
Грядущих, прошлых поколений
Перед минутою одной
Моих непризнанных мучений?...[3, т. II, 64]

Демон терпит поражение как злодей и носитель зла, но если зло должно вызывать отвращение, то к Демону мы не испытываем такого чувства: зло в нём эстетически привлекательно. Это – образ возвышенный, вобравший в себя высокую силу духа, стремление к высшей внутренней свободе воли, из которого и исходит отрицание: «Я царь познания и свободы,/ Я враг небес, я зло природы». Но это гордое самосознание личности, эта неограниченная свобода воли приводят героя к одиночеству. Потеряв последние надежды, «вновь остался он надменный,/ Один как прежде, во вселенной». Герой страдает от одиночества, но, сделав однажды выбор, он остаётся верен своему пути. Свобода остаётся для Демона высшей духовной ценностью. Она же ставит его лицом к лицу с трагической истиной о несовместимости любви и добра с позицией протеста против Бога и его мироустройства.

Демонические герои, отвечая злом на зло, отрицают миропорядок. Они носители злого, разрушительного начала и в то же время они – «...высокие герои. Их конфликт с Богом и миром имеет своим источником мысль о несправедливости всего мироздания. Они скорбят не только за себя, но за весь мир, мстят не какому-нибудь отдельному обидчику, а всему существующему...» [2, 49].

Таким образом, традиционная тема борьбы добра и зла раскрывается в творчестве М.Ю.Лермонтова по-новому. Демоническое зло и божественное добро осмысленны здесь как противоположности, имеющие одно начало. Переосмысленные религиозные идеи и мотивы, наполняясь смысловым содержанием и философской глубиной, находили своё воплощение в образе демонического героя. Библейский миф о падшем ангеле, как прообраз небесного духа – символа человеческой души, - придаёт многозначность лермонтовским образам, делая эти образы внутренне глубоко противоречивыми. Злая, разрушительная сила демонизма в них велика и активна. Глубокие внутренние противоречия и трагическая обречённость сильных исключительных натур делают этих героев сложными, а «зло», которое они в себе несут возвышенным и привлекательным. Автор до конца сохранил в себе непреодолимую симпатию к образам гордых и непримиримых в своём одиночестве личностей, могучих и беспощадных, страдающих и несущих зло. Свидетельством этому является обречённый на вечное одиночество прекрасный и величественный Демон.

Научная новизна: В статье рассматриваются категории Добра и Зла, воплощённые в образе Демона из одноимённой поэмы М.Ю.Лермонтова.

Практическое значение: Материал статьи может быть использован при изучении творчества М.Ю.Лермонтова на филологических факультетах вузов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Эйхенбаум Б.М. Статьи о Лермонтове. Москва-Ленинград, Издательство АН СССР, 1961, 371 с.
2. Белинский В.Г. Герой нашего времени. Сочинение М.Ю.Лермонтова. В кн.: Белинский В.Г. Статьи о классиках. М., Художественная литература, 1970
3. Лермонтов М.Ю. Собрание сочинений в 4-х т., М., Худож.лит.,1983
4. Коровин В.И. Творческий путь Лермонтова. М., Просвещение, 1973. 288 с.

XÜLASƏ**Həsənova Şəfəq Nofəl qızı
ŞƏR OBRAZININ BƏDİİ TƏHLİLİ
(M.Y.Lermontovun yaradıcılığı əsasında)**

Açar sözlər: xeyir, şər, mübarizə, inkar, demonizm

Məqalədə M.Y.Lermontovun "Demon" əsərində Demon obrazının bədii təhlili verilir. Məqalədə Lermontovun yaradıcılığında əsas yer tutan demonizmdən, xeyir və şərin mübarizəsindən və onların bir varlıqda birləşməsindən bəhs edilir.

SUMMARY**Hasanova Shafaq Nofel
ARTISTIC REVIEW OF EVEL IMAGE
(on the basis of M.Y.Lermontov`s works)**

Key words: good, evil, fight, rejection, demonism

The artistic review of Demon`s image in Lermontov`s novel "Demo" is studied in this article. The article deals with demonism which plays a great role in Lermontov`s creativity fight of good and evil, and also merging of good and evil in the one body.

**Daxil olma tarixi: ilkin variant: 14.10.2014
son variant: 25.10.2014**

XƏLİLOV ELMAR ŞİRİNBALA oğlu*Sumqayıt Dövlət Universiteti**Azərbaycan tarixi (təbiət və texniki ixtisaslar üzrə) kafedrasının baş müəllimi,**Tarix üzrə fəlsəfə doktoru**chinare.hesenova@mail.ru***MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ XVIII ƏSRİN BİRİNCİ YARISI AZƏRBAYCAN
TARİXİNİN TƏDQIQI VƏZİYYƏTİNƏ DAİR**

Açar sözlər: XVIII əsrin birinci yarısı, rus-türk münasibətlərinin araşdırılması, tarixşünaslıq mənbələri, Gəncə-Qarabağ, İrəvan, Naxçıvan icmal dəftərləri

Azərbaycan yenidən müstəqillik qazandıqdan sonra onun tarixinə diqqət daha çox artmış, tarixə baxışlarda böyük dəyişikliklər yaranmışdır.

Ötən əsrin 90-cı illərində XVIII əsrin birinci yarısı tarixinə həsr olunmuş ən səmərəli monoqrafiya Tofiq Mustafazadənin «Azərbaycan XVIII əsrin birinci qərinasında, rus-türk münasibətlərində» adlı kitabıdır [1]. Rusiya və Türkiyənin bir çox arxivlərində uzun illər gərgin axtarışlar aparılan müəllif Xəzəryanı regionda rus-türk rəqabətini dərinlən araşdırmışdır.

Əsərin birinci fəslində XVIII əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində Azərbaycandakı vəziyyət təsvir edilmişdir. Müəllif yazır ki, XVIII əsrin birinci qərinası Azərbaycan tarixinin ən mürəkkəb və çətin dövrlərindən biri olmuşdur. Tərkibinə Azərbaycanın da daxil olduğu Səfəvi dövlətində mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi və tənəzzülü şəraitində imperiyanın digər ucqarlarında olduğu kimi, Azərbaycanda da feodal istismarı və zülmünün güclənməsini qeyd edən müəllif bunun kütləvi xalq çıxışlarına səbəb olduğunu göstərir. Həmin dövrdə Azərbaycanda baş vermiş ən güclü və mütəşəkkil hərəkət - Hacı Davudun başçılıq etdiyi hərəkət T.Mustafazadənin sələfi T.Əliyev tərəfindən ətraflı və dərinlən tədqiq edildiyindən T.Mustafazadə diqqəti yalnız elmi ədəbiyyatda öz əksini tapmayan bəzi məqamlara cəlb edir. Bunu İlisulu Əli Sultanın başçılıq etdiyi üsyanın gedişi haqqında da söyləmək olar. Mustafazadə həm də tarixi ədəbiyyatlarda ilk dəfə olaraq Hacı Davudun dəstələrinin Astaraya yürüş etdiyini və daha sonra Ərdəbil şəhərini alıb qısa müddətə əlində saxladığını yazır.

Hacı Davudun başçılığı ilə Şirvan üsyançılarının Şamaxı şəhərini alması ilə bağlı əsərdə verilmiş bir məqam diqqəti xüsusilə cəlb edir. Məlumdur ki, şəhər alınarkən burada olan rus tacirləri də zərər çəkmişdilər. Rus hökuməti bu hadisəni şişirtmiş, guya 300 nəfər rus tacirinin öldürüldüyünü və 5 mln. rubl məbləğində əmlakın qarət edildiyini iddia etmişdi. I Pyotr isə bu hadisədən Xəzəryanı əyalətləri ələ keçirmək üçün bir bəhanə kimi istifadə edərək guya məqsədinin Hacı Davud və onun tərəfdarlarını cəzalandırmaqdan ibarət olduğunu iddia etmişdi. T.Mustafazadə tarixi qaynaqları yaxından öyrənməklə belə qənaətə gəlmişdir ki, əvvəla üsyançılar xarici təbəələrlə mülayim davranmışlar və rus tacirləri üsyançılara toplardan atış açmaqla öz başlarına bəla açmışlar. İkincisi, 300 deyil cəmi 5 nəfər rus taciri həlak olmuş və 5 mln. rubl yox, cəmi 500 min rubl dəyərində əmlak qarət edilmişdir [2].

Təhlil olunan əsərin birinci fəslində həm də Rusiya və Osmanlı imperiyasının siyasətində Azərbaycanın yeri öyrənilmiş, rəqabət aparılan tərəflərin qüvvələr nisbəti təhlil edilmişdir.

Sovet tarixşünaslığında belə bir müddəa hökm sürürdü ki, dağılmaqda olan Səfəvi dövlətinin ərazisini ilk növbədə, Osmanlı dövləti tutmağa cəhd etmiş, Rusiya yalnız rəqibini Xəzər sahillərinə buraxmamaq üçün regiona qoşun yeritmişdir. Müəllif sənədlər əsasında sübut edir ki, hər iki imperiya bir-birindən asılı olmayaraq Cənubi Qafqazı ələ keçirməyi planlaşdırmışdı [2]. «Türkiyə təhlükəsi» buranı tutmaq üçün Rusiyanın əlində yalnız bir bəhanə idi.

Kitabın ikinci fəslində I Pyotrun Xəzəryanı regiona yürüşü və 1722-1723-cü illərdə rus-türk münasibətlərinin kəskinləşməsi tədqiq edilmişdir.

I Pyotrun xatırlanan yürüşü tarixi ədəbiyyatda kifayət qədər işıqlandırıldığından müəllif onu ümumi şəkildə təsvir etməklə kifayətlənmiş və yalnız tarixi ədəbiyyatda zəif işıqlandırılmış bəzi məqamlar üstündə dayanmışdır. Belə məqamlardan biri çarın Dərbənd şəhərinə yaxınlaşması, şəhərə daxil olması ilə bağlıdır. Tarixşünaslıqda ilk dəfə olaraq Dərbənddə Rus ordusuna qarşı müqavimət göstərmək cəhdi haqqında məlumat verilir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, tarixşünaslıqda adətən belə hesab edirlər ki, I Pyotr Dərbənddən geri qayıtmışdır. Professor Mustafazadə isə göstərir ki, Pyotr Dərbənddən Bakıya doğru hərəkət etmiş və yalnız Mollakənd yaxınlığındakı düşərgədə Rusiyaya geri qayıtmaq barədə qərar qəbul edərək əvvəlcə Dərbəndə, oradan isə Rusiyaya dönmüşdür. Bu zaman rus ordusunun ön hissələri hətta Müşkür mahalını zəbt etmişdilər [2].

İkinci fəsilə əsas diqqət İstanbulda gedən rus-türk danışıqlarının işıqlandırılmasına yönəldilmişdir. Rusiya imperiyasının Türkiyə ilə münasibətləri fonunda gedən danışıqların iştirakçısı İ.Neplyuyevin məruzə, məlumat və qeydlərini, digər bir sıra sənədləri ilk dəfə tədqiqatə cəlb edən T.Mustafazadə bu danışıqlar prosesini ilk dəfə geniş şəkildə işıqlandırmış, danışıqlarda ən çox Azərbaycan əraziləri ilə bağlı mübahisələrin yarandığını sübut etmişdir. Çox maraqlıdır ki, özünü «xristianların müdafiəçisi» kimi qələmə verən I Pyotr xristian Gürcüstanın və xeyli xristianların yığcam yaşadığı İrəvan və Dağlıq Qarabağın Osmanlı hakimiyyətinə keçməsi ilə asanlıqla barışsa da ancaq müsəlmanların yaşadığı Xəzəryanı ərazilər uğrunda Türkiyə ilə müharibəyə girməyə belə razı idi [2].

Əsərin birinci fəslində 1724-cü il müqaviləsinin şərtləri şərh edilir və müqavilə özge torpaqlarını bölüşdürmək haqqında sövdələşmə kimi qiymətləndirilir.

Fəsilə qeyd olunur ki, öz aralarında razılığa gəldikdən sonra Rusiya və Osmanlı dövləti Səfəvi ərazilərini zəbt etmək işini daha qətiyyətlə və arxayınlıqla davam etdirmişlər.

Professor Mustafazadə 1723-1735-ci illərdə Azərbaycan torpaqlarının Osmanlı hakimiyyəti altındakı vəziyyətinə xüsusi bir fəsil - dördüncü fəsilə həsr etmişdir. Göstərilir ki, Osmanlılar Azərbaycanda öz idarə sistemlərini tətbiq etmiş, ölkə ərazisini əyalətlərə, sancaqlara və nahiyələrə bölmüşlər. Kürdən şimaldakı torpaqlar - Qax, Şəki xüsusi statusa malik idi və Osmanlı vassallığını qəbul etmiş yerli hakimlər tərəfindən idarə olunurdu. Şirvan isə sultanın ali hakimiyyəti altında yarımüstəqil xanlıq idi. Fəsilə Osmanlı hakimiyyət orqanları və hərbiçiləri ilə Şirvan xanı Hacı Davud arasında mürəkkəb və gərgin münasibətlər haqqında tarixşünaslıqda rast gəlmədiyimiz çoxlu yeni məlumat verilir. Aqrar münasibətlərin xarakterində isə bir elə mühüm dəyişiklik olmamış, yalnız keçmişdə Səfəvi dövlətinə məxsus olan mülklər və Osmanlılara qarşı vuruşmuş yerli hakimlərin, feodalların mülkləri Osmanlı xəzinəsinin sərəncamına keçərək «miri torpaqları» adlandırılmışdır.

Kitabın beşinci fəslində Xəzəryanı vilayətlərin müvəqqəti rus işğalı altında vəziyyəti işıqlandırılır və ilk dəfə olaraq bu dövrdə Azərbaycan torpaqlarında rus idarəçiliyi şərh edilir. Rus hakimiyyətinin yeni ələ keçirilən ərazilərin Rusiyanın xammal əlavəsi və satış bazarına çevirmək üçün gördüyü və görmək istədiyi tədbirlərdən bəhs edilir. Fəsilə həmçinin I Pyotrun Xəzəryanı əyalətlərdə demoqrafik durumu Rusiyanın xeyrinə dəyişmək, müsəlman əhalini buradan köçürüb yerinə xristianları yerləşdirmək cəhdləri haqqında çoxlu yeni faktlar verilmişdir.

Əsərin altıncı fəslində XVIII əsrin 20-ci illərinin ikinci yarısında Azərbaycanda yadelli əsarətə qarşı xalq mübarizəsi işıqlandırılmışdır. Rus işğalçılarına qarşı 1724-cü ildə Bakıda və Salyanda çıxışlar və 1727-ci ildə Muğanda çıxış cəhdinin təsviri böyük maraq doğurur. Fəslin böyük hissəsi isə Qaradağlı Əbdürrəzaq xanın, qondarma şahzadə İsmayıl Mirzənin və Becan sultanın başçılıq etdiyi silahlı mübarizənin işıqlandırılmasına həsr olunmuşdur. Bu çıxışlar ayrılıqda rus, yaxud Osmanlı hakimiyyətinə qarşı deyil, ümumiyyətlə, Azərbaycanda xarici ağalığa qarşı yönəlmişdi.

Nəhayət, əsərin sonuncu, yeddinci fəslində XVIII əsrin 20-ci illərinin sonu- 30-cu illərin birinci yarısında Xəzər regionunda Rus-Osmanlı, Rus-İran və Osmanlı-İran rəqabəti tədqiq

olunmuşdur. Faktlar əsasında göstərilir ki, 1724-cü il İstanbul müqaviləsi regiondakı rus-türk ziddiyyətlərini aradan qaldırmamış, sadəcə olaraq bir müddətə zəiflətməmişdir. Ruslar indi Osmanlı dövlətinə qarşı açıq çıxış etmək imkanları olmadığı üçün Cənubi Qafqazın xristian əhalisini ayaqlan- maya təhrik edirdilər. Öz növbəsində Osmanlılar da öz vassalları olan Azərbaycan hakimlərini, eləcə də rus işğal zonasında yaşayan azərbaycanlı feodalları Rusiyaya qarşı çıxışa təhrik edirdilər.

20-ci illərin ortalarında görkəmli sərkərdə Nadir xan Əfşarın başçılığı ilə yenidən dirçələn İran dövləti də yenidən Azərbaycanda möhkəmlənməyə çalışır və həm Rusiyanı, həm də Türkiyəni regiondan sıxışdırmağa başlayır. 1730-cu ildə əfqanlar İsfahandan qovulduqdan sonra II Təhmasib Rusiyadan Xəzəryanı əraziləri tərk etməyi tələb etdi. Məsafə uzaqlığından və ölkənin daxili siyasi vəziyyətinin gərginliyi ucubətindən I Pyotrun xələfləri Xəzər regionunda fəal ekspansiya siyasəti yürüdə bilmirdilər və güzəştə getmək qərarına gəldilər. Rusiya 1732-ci ilin yanvarında Rəştdə bağlanmış müqaviləyə əsasən Kür çayından cənubda yerləşən bütün Xəzəryanı əraziləri İrana güzəştə gedərək, əvəzində bir sıra ticarət imtiyazları əldə etdi. Müəllif, tarixşünaslıqda ilk dəfə olaraq diqqəti belə bir cəhətə cəlb etmişdir ki, bu müqavilə Osmanlı dövlətinə qarşı yönəlmişdi. Rusiya İrani Türkiyəyə qarşı müharibəyə təhrik edərək müqavilənin mətninə belə bir bəndi saldırmışdı ki, İran Rusiyanın xəbəri və razılığı olmadan Osmanlı dövləti ilə müharibəni dayandırmayacaq və sülh müqaviləsi imzalamayacaqdır.

Nadirin təzyiqinin qarşısını ala bilməyən Osmanlı hökuməti Kırım xanından öz qüvvələri ilə Şirvandakı osmanlı qoşunlarına yardıma gəlməsini əmr etmişdir. Kırım tatarları Azərbaycana yürüş zamanı rusların işğalı altında olan ərazilərdən də keçməli olmuş və bu zaman onların qarşısını kəsməyə cəhd edən rus hərbi dəstələrinin müqavimətini silahla dağıtmışdılar. Bu işə onsuz da gərgin olan rus-türk münasibətlərini kəskinləşdirərək son həddə çatdırmışdır. T.Mustafazadə belə hesab edir ki, 1735-1739-cu illər rus-türk müharibəsinin başlanmasında Xəzər regionundakı rus-türk ziddiyyətlərinin kəskinləşməsinin müəyyən rolu olmuşdur [2].

Professor S.A.Məmmədov 1993-cü ildə nəşr etdirdiyi monoqrafiyasında erməni mənbələri, epiqrafiya abidələri, numizmatik materiallar əsasında XV əsr - XVIII əsrin birinci yarısında Qərbi Azərbaycan ərazisində yaşayan Azəri türklərinin əsas məşğuliyyəti, şəhərlərin təsərrüfat ixtisaslaşması, Azərbaycanın Rusiya və Avropa ölkələri ilə münasibətlərini tədqiq etmişdir.

Əsərin ikinci fəslində XVIII əsrin birinci qərindəndə Azərbaycanın iqtisadi vəziyyətinə bir qədər yer verilmişdir [3]. Burada XVIII əsrin əvvəllərində tətbiq olunan «abi-kuran», «ixracatəşahzadə», «şeş dinar» kimi vergilər haqqında məlumat verilir. Abi-kuran vergisinin sudan istifadəyə görə alındığı qeyd olunur.

Təəssüf doğuran budur ki, kitabın üçüncü fəslinin adındakı xronoloji çərçivə XVIII əsrin birinci yarısını əhatə etsə də, mətndə XVIII əsrin birinci yarısı qətiyyənlə əhatə olunmur. Bu sözləri eynilə dördüncü fəsil haqqında da demək olar. Fəslin adı XVII-XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycan xalqının azadlıq hərəkatı adlansa da mətndə yalnız XVII əsrin 30-cu illərinə qədər baş verən çıxışlar işıqlandırılır.

E.Lətifova İlisu sultanlığının tarixinə əsər həsr etmişdir [4]. Əsərdə XVIII əsrin birinci yarısında sultanlığın həyatında baş verən hadisələrə də diqqət ayrılmışdır. İlisu və Car sakinlərinin 1707-1721-ci illərdə İlisu sultanı Əli sultanın başçılığı ilə baş vermiş çıxış haqqında geniş məlumat verilir.

Kitabda 1723-1735-ci illərdə İlisu sultanlığı Osmanlı dövlətinin himayəsində olduğu dövr haqqında müəyyən maraqlı məlumatlara rast gəlmək olur.

S.Budaqovanın 1995-ci ildə nəşrdən çıxmış kitabının tədqiqat obyektini Naxçıvan diyarının XVIII əsrin ikinci yarısı - XIX əsrin birinci qərindəndə tarixi coğrafiyası olsa da, müəllif icmal şəkildə XVIII əsrin birinci yarısı ilə bağlı məsələlərə də toxunmuşdur. Diyarın Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyətinin son dövründə - 1724-1735-ci illər osmanlı idarəçiliyi və Nadir şah Əfşarın dövləti tərkibində (1736-1747) sərhədlərində siyasi hadisələrin təsiri ilə baş verən dəyişikliklər haqqında məlumat verilir.

Müstəqillik dövründə tarixşünaslığımızın mühüm uğurlarından biri də tarixi qaynaqların mətnlərinin nəşr edilməsidir. Ş.Fazil (Fərzəliyev) 1993-cü ildə polyak T.Krusinkinin

səyahətnaməsini farscadan Azərbaycan dilinə çevirib nəşr etdirmişdir [5]. 1708-1726-cı illərdə İsfahanda missionerlik fəaliyyəti ilə məşğul olan Krusinskinin səyahətnaməsi Səfəvi dövlətinin süqutu dövrünə aid qiymətli mənbələrdən biridir. Əsərdə XVIII əsrin ilk onilliklərində Azərbaycanda baş verən bir sıra hadisələr haqqında da məlumatlar verilir.

XVIII əsrin birinci yarısı Azərbaycan tarixinə dair mənbələrin nəşr edilməsində akademik Z.Bünyadov və H.Məmmədovun xidmətləri xüsusilə böyükdür. Onlar hələ 1996-cı ildə Türkiyənin İstanbul şəhərindəki Başbakanlıq Osmanlı arxivində mühafizə olunan İrəvan əyalətinin icmal dəftərini osmanlı dilindən Azərbaycan dilinə çevirib nəşr etdirmişlər.

Məlumdur ki, 1722-ci ildə Səfəvi dövlətinin xeyli hissəsi, o cümlədən paytaxtı olan İsfahan şəhəri əfqanlar tərəfindən tutulduqdan sonra Osmanlı dövləti də Səfəvi mirasının bir sıra hissəsini ələ keçirmişdi. Azərbaycanın da xeyli hissəsi Osmanlı idarəçiliyinə düşmüşdü. Osmanlılar ələ keçirdikləri ərazilərin mərkəzləşdirilmiş qaydada idarəsini nizama salmağa çalışır və buna görə də hər bir əyalətin idarə edilməsi üçün lazım olan qanunun və vergilərin nizamlı şəkildə toplanmasını müəyyən edən müfəssəl dəftər tərtib edirdilər. Daha sonra isə əkin yerləri və torpaq sahələri müəyyən edilərək, toplanan məlumatlara əsasən icmal dəftər hazırlanırdı. O cümlədən 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri və icmal dəftəri tərtib olunmuşdur. Bu dəftərlər Azərbaycan dilinə çevrilərək nəşr olunmuşdur [6]. Dəftəri nəşrə akademik Z.Bünyadov və H.Məmmədov hazırlamışlar.

Tərtibçilər İrəvan əyalətinin icmal dəftərinin üzərində ciddi araşdırma aparmış və dəftərin məzmunu ilə bağlı geniş bir giriş yazmışlar. Onların gəldiyi belə bir qənaət diqqətə layiqdir ki, o zaman İrəvan əyalətində müsəlman (türk) əhalisinin sayı əyalət əhalisinin ümumi sayının 67,5%-ni təşkil etmişdir [6, 13].

Bir il sonra - 1997-ci ildə isə Z.Bünyadov və H.Məmmədov «Naxçıvan müfəssəl dəftəri»ni tərcümə edib nəşr etdirmişlər [7]. Yalnız yaşayış məntəqələrinin adları, gəlirləri və əhalisinin ümumi sayı göstərilən icmal dəftərdən fərqli olaraq müfəssəl dəftərdə həm də şəhər və kəndlərdə yaşayan bütün 20 yaşından yuxarı kişilərin də adları qeyd olunmuşdur. Qeyd edək ki, bu sənəd İrəvan sancağının müfəssəl dəftərindən daha əvvəl - 1727-ci ildə tərtib olunmuşdur. Naşirlər Naxçıvan dəftərini də sadəcə tərcümə və nəşr etməklə kifayətlənməyib, onun üzərində ciddi tədqiqat da aparmışlar. Dəftərdən görünür ki, o zaman 14 nahiyədən (315 yaşayış məntəqəsi) ibarət Naxçıvan sancağı çox geniş bir ərazidə yerləşmişdir. Dəftərin yaxından öyrənilməsi göstərir ki, o zaman Naxçıvan sancağına daxil olan bir sıra ərazilər sonralar ermənilər tərəfindən zəbt edilmiş və bu gün Ermənistan Respublikasına daxildir (Ararat rayonunun cənub-şərq hissəsi, Yeqeqnadzor rayonu bütünlüklə, Cermuk rayonunun yarısı, Sisiyan rayonunun böyük bir hissəsi və Meqri rayonunun bir hissəsi) [7, 9].

«Naxçıvan əyalətinin müfəssəl dəftəri»ndə əhalidən alınan vergilər və onların həcmi haqqında dəqiq rəqəmlər verildiyindən «Dəftər»dəki məlumatların dərinədən öyrənilməsi Naxçıvan diyarının o dövrdəki iqtisadi vəziyyəti haqqında aydın təsəvvür yaratmağa imkan verir. Məlum olur ki, osmanlılar bir sıra yeni vergilər tətbiq etmişlər. Bunlardan torpaqla bağlı cift, dönmə və tapu vergilərini qeyd etmək olar. Dəftərdə çox maraqlı bir vergi növünün də adı çəkilir - «dəştibani». Bu vergi hər hansı şəxsən heyvanı əkin sahələrinə girib ora zərər yetirdikdə heyvan sahibindən alınır [7, 18-19].

H.Məmmədov ənənəni davam etdirərək 2000-ci ildə «Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri»ni tərcümə edib nəşr etdirmişdir. Bu dəftər 1725-1727-ci illərdə osmanlılar tərəfindən tərtib edilmişdir.

H.Məmmədov yenə «dəftər»i araşdırmış və qənaətlərini oxucu ilə bölüşdürmüşdür. Tədqiqatçı göstərir ki, XVIII əsrin birinci yarısında Gəncə-Qarabağ əyalətinin ərazisində XVI əsrin sonuna nisbətə xeyli dəyişiklik baş vermişdir. Belə ki, əvvəllər sözügedən əyalətin tərkibinə daxil olan Axistabad sancağı Qazax sancağı adı ilə Tiflis vilayətinin tərkibinə keçirilmişdi. Bu dəyişikliyin səbəbi həmin ərazi hakimlərinin hələ 1723-cü ildə - yəni Gəncə şəhərinin alınmasından iki il əvvəl könüllü osmanlı hakimiyyətinin tərkibinə keçməsi ilə bağlı olmuşdur [8].

Tədqiqatçı hesablamalar apararaq göstərmişdir ki, 1727-ci ildə Gəncə-Qarabağ əyalətinin adı dəftərə düşmüş, əhalisinin 11.818 nəfəri müsəlman (o cümlədən 11.068 nəfəri türk, 750 nəfəri kürd), 7577 nəfəri isə qeyri-müsəlman olmuşdur. Həm də H.Məmmədovun fikrincə, bir sıra hərbi-siyasi səbəblər üzündən yerli azərbaycanlı əhali xeyli azalmışdır. Hələ osmanlı işğalından əvvəlki onilliklərdə Car, İlisu və Şirvanın sünnü təriqətli feodalları və üsyançılarının arasıkəsilməz basqınları nəticəsində Bərdədən Qazaxa qədər düzənlik yerlərdə yaşayan şiə əhalisi böyük itkilər vermişdir. Osmanlıların hücumundan sonra şiə əhalisinin itkiləri artmış və bir çoxu labüd təriqət ayrı-seçkiliyindən xilas olmaq üçün ayrı yerlərə köçmüşdülər. Təsədüfə deyil ki, 1725-ci ilin avqustunda Gəncə şəhərini ələ keçirən osmanlı qoşunları şəhəri bomboş görmüş və osmanlılar bu boşluğu birtəhər doldurmaq üçün Gəncə yaxınlığındakı əsasən xristianlardan ibarət Kilsə- kəndi şəhərə birləşdirmişdilər [8, 16-17].

H.Məmmədov erməni tarixşünaslığında hakim olan belə bir fikri tənqid edir ki, guya Şuşa və onun ətrafına türk (azərbaycanlı) əhalisi yalnız Pənahəli xan Şuşa qalasının əsasını qoyandan sonra köçmüşlər, türklər Qarabağın düzənlik hissəsində, ermənilər isə dağlıq hissəsində yaşamışlar. Tədqiqatçı göstərir ki, türklər Qarabağın dağlıq hissəsində Pənahabad salınmazdan xeyli əvvəl yığcam halda yaşamış, ermənilərin xeyli hissəsi isə türklərin tərki etdiyi yaşayış məskənlərinə yerləşmişdilər. Belə bir maraqlı fakt da vurğulanır: Qarabağın dağlıq hissəsində xristianların yaşadığı kəndlərin heç biri «Dəftər»də erməni kəndi kimi qeyd olunmayıb [9, 13-17].

Adlarını çəkdiyimiz hər üç dəftər nəinki Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün çox qiymətli mənbələrdir, habelə linqvistlər, coğrafiyaşünaslar və digər elm sahiblərinə də çox gərəklidir. Biz arzuladıq ki, bu dövrlə məşğul olan tarixçilərimiz Osmanlı mənbələrinin Azərbaycan dilinə tərcümə edib, nəşr olunması işini davam etdirərdilər.

Beləliklə, bütün irəlidi deyilənləri yekunlaşdırıb belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Azərbaycan yenidən müstəqillik qazandıqdan sonra bütövlükdə Azərbaycan tarixinə münasibətdə olduğu kimi, XVIII əsrin birinci yarısı tarixinə baxışlar da köklü dəyişmiş, qonşu dövlətlərin Azərbaycana münasibətində yürütdüyü siyasətə daha obyektiv qiymət verilir.

Elmi yeniliyi: XVIII əsrin birinci yarısı müstəqillik dövrü Azərbaycan tarixşünaslığında tədqiq olunan ən maraqlı problemlərdən biridir. Məqalədə də bu problemin araşdırılması, tədqiqi və təhlili ilə bağlı ziddiyyətli məqamlara toxunulmuş, müasir dövrümüz üçün aktual əhəmiyyət kəsb edən məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir.

Təbii əhəmiyyəti: Azərbaycan tarixşünaslığında XVIII əsrin birinci yarısında baş verən hadisələrə aydınlıq gətirmək üçün mühazirə materialları kimi istifadə etmək tövsiyə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII века. Баку: “Элм”, 1993
2. Mustafazadə T. XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Bakı: “Elm”, 2002, s.207
3. Мамедов С.А. Азербайджан по источникам XV- первой половины XVIII вв Баку: “Элм”, 1993, с. 112-114
4. Летифова Э.М. Северо-западный Азербайджан, Илисуйское султанство. Баку: “Алтай”, 1999, с. 49-53
5. Krusinski F T. Xristian səyyahının tarixi (Səfəvilər dövlətinin süqutuna dair qiymətli ilkin mənbə). Farscadan tərcümə edəni vs çapa hazırlayam Şahin Fazil. Bakı: “Azərnəşr”, 1993
6. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri, s.13 (Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri akademik Z.Bünyadov və t.e.n.H.Məmmədov (Qaramanlı)). Bakı: “Elm”, 1996
7. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri (Giriş və tərcümənin müəllifləri akad. Z.Bünyadov və t.e.n. H.Məmmədov (Qaramanlı)). Bakı: “Sabah”, 1997

8. Gəncə - Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. Ön söz, qeyd və şərhlərin müəllifi H.Məmmədov (Qaramanlı) Bakı: "Şuşa", 2000, s. 6-7
9. Gəncə-Qarabağ dəftəri. s.13, 17

РЕЗЮМЕ

**Халилов Эльмар Ширинбала оглу
ИЗУЧЕНИЕ НЕЗАВИСИМОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ
АЗЕРБАЙДЖАНА В I ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА**

Ключевые слова: первая половина XVIII века, изучение русско-турецких отношений, источники историографии, Гянджа-Карабах, Ереван, обзорные книги Нахчыванва

Данная статья по своей значимости очень актуальна, она в целом освещает историю Азербайджана в период независимости. В статье раскрываются исторические события касающихся историографии данного периода, а также использованы источники турецких и русских историков, которые дают возможность изучать данный период на основе исторических материалов данных стран. Особое место в статье занимает отношение зарубежных историков к данному периоду в Азербайджане. Обретя независимость, отношение и взгляды к Азербайджану, а также отношение Азербайджана к соседним странам в корне изменило отношение в изучении данного периода.

SUMMARY

**Khalilov Elmar Shirinbala
STUDING INDEPENDENT HISTORICAL SITUATION IN AZERBAIJAN IN
FIRST HALF OF XVIII COUNTRY**

Key words: first part of XVIII century, research of Russian-Turkish affairs, sources historiography, Ganja-Karabakh, Yerevan, Nakhichivan review books

The present article is very actual by importance, in it was dealt history on Azerbaijan in independent period. In the article laid bare the different historical events and changes in studying historiography of present period sources of Turkish and Russian historians, which gave opportunity to study the present period on the basis of historical materials the present countries. In the article gave particular attention to opinion of foreign historians to present period in Azerbaijan. After finding sovereignty bearing and view to Azerbaijan and bearing of Azerbaijan to neighboring countries changed attitude in studying present period radically.

**Daxil olma tarixi: ilkin variant: 30.09.2014
son variant: 17.10.2014**

HÜSEYNOVA KƏMALƏ OQTAY qızı*Sumqayıt Dövlət Universiteti**Azərbaycan tarixi (humanitar ixtisaslar üzrə) və tarixin tədrisi metodikası**kafedrasının baş müəllimi**kemale.mingecevir@gmail.com***MİNGƏÇEVİR ŞƏHƏRİNİN TARİXİNƏ DAİR*****Açar sözlər: arxeologiya, şəhər, Albaniya, mədəniyyət, yazı***

Azərbaycan zəngin tarixi keçmişə malik ölkələrdən biridir. Bu mənada ölkəmizin hər bir kəndi, şəhəri qədimliyi ilə ayrıca tədqiqat obyektləridir. Həmişə olduğu kimi, bu gün də tariximizin öyrənilməsində Azərbaycan şəhərlərində arxeoloji qazıntıların aparılması vacib məsələlərdən biri olaraq qalır. Azərbaycanın minillik tarixini özündə yaşadan qədim şəhərlərindən biri də Mingəçevirdir. Mövzu Mingəçevir şəhərinin yaranması və onun inkişaf mərhələlərinin izlənilməsinin, hansı dövlətlərin tərkibində olduğunu, süqutunun və tarix səhnəsindən silinməsinin səbəblərini aşkara çıxarmaq baxımından aktualdır.

Mingəçevirin tarixinə müraciət etməkdə məqsəd onun 4500 ilə yaxın bir dövrü əhatə edən tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı problemlərlə yaxından tanış olmaqdır. Şəhərin yerləşdiyi tarixi-coğrafi ərazi, bu vilayətin siyasi tarixi, mədəniyyəti, icimai quruluşu bu kimi problemlərdəndir. Mingəçevirin adı, buradan tapılan qədim məişət avadanlıqları, silahlar, bəzək əşyaları, əkinçilik alətləri, yazılı abidələri şəhərin tarixinin təkcə bir tarixi dövrü əhatə etmədiyini, uzun bir dövr ərzində buranın yaşayış yeri olub, zəngin tarix yaratdığını sübut edir. Antik və erkən orta əsrlərə aid müxtəlif yazılı abidələr oxunmadığı üçün hələ də Mingəçevirin tarixində qaranlıq səhifələr olduqca çoxdur.

Minilliklərlə yazılı ədəbiyyatlarda adı çəkilən, əski dövr elm adamlarının, səyyahların diqqətini özünə cəlb edən, ən qədim yaşayış məskəni kimi elmi əhəmiyyəti ilə Mingəçevir, bir çox tarixçi və arxeoloqların diqqətini zaman-zaman cəlb etmiş, xüsusilə, son bir neçə əsr ərzində və XX əsrin ortalarından sonra şəhər daha çox tədqiq olunmağa başlamışdır. “İlk dəfə burada 1871-ci ildə həvəskar arxeoloq F.S.Bayer tərəfindən səthi tədqiqat işləri aparılmış, o, Mingəçeviri dirəklər üzərində qurulmuş şəhər kimi təsvir etmişdir. Bundan sonra Mingəçevir uzun illər arxeoloqların diqqət mərkəzində olmamışdır. Yalnız 1935-ci ildə professor Y.A.Paxomovun rəhbərliyi altında qazıntılara başlanmış, iki qədim yaşayış məskəni və müxtəlif qəbir növləri aşkar edilmişdir. S.Qaziyev, R.Göyüşov, R.Vahidov, F.Məmmədova və bir çox başqa alimlərin də bu şəhər haqqında qiymətli tədqiqat işləri vardır” [1, 8].

“Mingəçevir su elektrik stansiyasının tikilməsi ilə əlaqədar olaraq, 1946-53-cü illərdə Saleh Qaziyevin rəhbərliyi ilə burada qazıntı işləri aparılmışdır. Arxeoloji ekspedisiya buradan 20 mindən çox arxeoloji material toplamışdır. Şəhərsalma ilə əlaqədar olaraq Mingəçevirdə alimlərin apardığı tədqiqatlar, Boz dağın ətəklərində yerləşən bu qədim, zəngin mədəniyyətə malik şəhəri sanki Azərbaycan tarixinə yenidən qazandırmışdır. Şəhərin zəngin arxeoloji materialları respublikada xüsusi toplunun “Azərbaycan maddi-mədəniyyət “məcmuəsinin nəşrinə səbəb olmuşdur. Həmin toplunun ilk üç nömrəsi məhz Mingəçevirin arxeoloji abidələrinə həsr edilmişdir. Tədqiqatçılar haqlı olaraq, Mingəçevir abidələrini bütövlükdə Zaqaqaziya arxeologiyasının şəcərəsi adlandırırlar” [1, 12].

Aparadığımız araşdırmalardan məlum olmuşdur ki, Mingəçevirdəki arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunan materiallar eneolit dövründən başlayaraq, son orta əsrlərə qədər bir dövrü əhatə edir. Bu maddi mədəniyyət nümunələri, həmin dövrlər haqqında olduqca zəngin faktlara malikdirlər. Xüsusən də erkən tunc dövrünü (e.ə IV minilliyin sonu – III minillik) əhatə edən Kür-Araz mədəniyyətinin izlərinə burada daha çox rast gəlmək mümkündür. 1949-cu ildən

başlayaraq, Mingəçevirdə Kür çayının hər iki sahilində Zaqafqaziyada iri arxeoloji kompleks, 4 yaşayış yeri və 4 böyük qəbiristanlıq tədqiq olumağa başlanmışdır. Mingəçevir arxeoloji kompleksinin ən qədim qrupu 1 saylı yaşayış yerinin (sağ sahil) alt təbəqəsi və onun cənubundakı qəbiristanlıqda aşkar olunan torpaq qəbirlərdən ibarətdir. Burada ölümlər bükülü vəziyyətdə dəfn edilmişdir.

Məlumdur ki, hər bir tarixi yerin tədqiqinə ilk növbədə onun adının etimoloji araşdırması ilə başlanılır. Mingəçevirin adı ilə bağlı isə çoxlu elmi faktlara əsaslanan və əsaslanmayan fikirlər mövcuddur. Görkəmli alim Saleh Qaziyev Mingəçevirin adı ilə bağlı bir sıra dəyərli tədqiqatlar aparmışdır. Alim yazırdı ki: “1935-ci ilə qədər Mingəçevir adı ilə 2 kənd məlum idi. Bunlardan biri qədim Ərəş mahalında olduğu üçün Ərəş Mingəçeviri, o biri isə dəmiryol stansiyasında, Qarabağ ərazisində olduğu üçün Qarabağ Mingəçeviri adlanırdı. 1935-53-cü illərdə aparılmış həfriyyat zamanı iki yerdə qədim və orta əsrlərə aid yaşayış yeri qəbiristanlıq qalıqları tapılmışdır ki, bunlara da qədim və orta əsr Mingəçeviri adı verilmişdir” [2, 6].

Məmməd Elli də Mingəçevir sözünün mənasını yozmağa çalışmışdır. O, qeyd edir ki, “bu yer adı “Minki” və “Savr” tayfa adlarının birləşməsindən yaranmışdır. Minkisavir-Minkiçavir-Mingəçevir. Savirlər tarixən Qafqazda yaşamış və Azərbaycan xalqının soy-kökündə iştirak etmiş qədim türk tayfasıdır. Mingəçevirin adının da buradan yaranması Azərbaycan tarixində yaranmış təbii gerçəkliklərdəndir. Lakin bir həqiqəti də gözdən qaçıрмаq olmaz ki, ərəb istilasından dərhal sonra Albaniya dövlətinin yazılı tarixi nümunələrinin izlərinin silinməsinə çalışdılar. Bundan istifadə edən bizim tarixi düşmənlərimiz olan ermənilər, erməni katalikosları xəlifəyə xidmət göstərərək alban kilsələrini ləğv etdikcə onların yazılı tarixini, kilsə ədəbiyyatını mənimsəmiş, əhalini, din xadimlərini hər şeydən məhrum etmişlər. İndi ermənilərin Matenaderan qədim əlyazmaları kitabxanasında saxlanılan və tərcümə edilərək erməniləşdirilən bir sıra qədim alban yazılı abidələrimiz məhz belə məhrumiyyətlərə düçar olmuşdur. Xilafət qoşunları Albaniya dövlətini məhv etməyə çalışdığı kimi, onun tarixçiləri də bu yerlərin şöhər və yer adlarını təhrif edir, kənar adlar qoyurdular. Hətta ərəb səyyahı, tarixçi və coğrafiyaşünası ibn Hordadbeh bu sahədə bir qədər də irəli gedib, Qafqaz ölkələrini, o cümlədən, Albaniyanı I Ərməniyyə, II Ərməniyyə və s.inzibati vahidlərinə bölməklə Albaniya, Azərbaycan adlarını heç yaxına belə buraxmamışdır.

Azərbaycanın tarixi toponomikasına vurulan zərbələrə yekun olaraq isə demək olar ki, “1836-cı ildə erməni Qriqorian kilsəsi haqqında verilən qərara görə alban patriarxlığı-katalikosluğu ləğv olundu. 1909-1910-cu illərdə isə Rus sinodu Üçmiədzin erməni-qriqorian Sinoduna və İrəvan erməni-qriqorian konsistoriyasına yəni inzibati idarəsinə icazə verdi ki, tabeliyində olan yerarxiyaların köhnə arxiv sənədlərini məhv etsinlər. Şübhəsiz, köhnəlmiş erməni arxivləri ilə birlikdə alban kilsəsinin arxivləri də məhv edildi” [2, 6].

Arxeoloji qazıntılar zamanı Kür çayının hər iki sahilində tapılan dörd yaşayış yeri və dörd böyük qəbiristanlıq komplekslərinin tarixi əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Burada alt təbəqədən aşkar olunmuş qaradam tipli yarımqazma tikililər, ən qədim torpaq qəbirlər, daş alətlər, yarım dairəvi qulpu olan şüylənmiş saxsı qablar, Kür-Araz mədəniyyətinə aiddir. Qəbiristanlıqda bu dövrə aid 200-ə qədər torpaq qəbir və 4 kurqan tədqiq olunub. Bəhs olunan dövrdə tunc metallurjiyası yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır. “Azərbaycanın bir çox ərazilərindən tuncdan və ya misdən düzəldilmiş və üzərləri müxtəlif naxışlarla bəzədilmiş kəmərlər məlumdur. Mingəçevirin kəmərləri isə öz naxışlarına görə onlardan fərqlənir ki, bu da onların yerli ustalar tərəfindən hazırlandığını göstərir” [3, 16].

“Mingəçevirdə e.ə VII-VI əsrlərə aid böyük bir qəbiristanlıq da aşkar edilmişdir. Bu qəbirlərdəki dəfn adəti və maddi mədəniyyət nümunələri digərlərindən fərqlənirdi. Bu dövrə aid qəbirlər xronoloji cəhətdən 2 ardıcıl tipə ayrılır. I tipdə ölümlər arxası üstə dəfn edilib. Tədqiqatlar nəticəsində məlum olub ki, ölünün arxası üstə, düz uzadıldığı bu qəbirlər iskit tayfasına məxsusdur. Tapılan materiallar da bunu təsdiq edir. Qəbirlərdən isə 3 telli ox ucluğu, dəmir qılınc, boz və qırmızı rəngli saxsı məmulatları tapılmışdır. E.ə. IV-II əsrlərə aid II tip qəbirlərdə isə ölümlər nisbətən bükülü vəziyyətdə basdırılmışdır. Yerli tayfalar öz ölümlərini sağ və sol böyrü üstə, bükülü dəfn edirdilər. Buradan saxsı qablar, xüsusən, tunc uzun möhürlər aşkar

edilib. Qəbiristanlığın olması isə o deməkdir ki, həmin əhali, yəni skiflər burada uzun müddət yaşadıqdan sonra köçüb getmişlər” [3, 24].

Sonrakı dövrdə e.ə. I minilliyin II yarısında Mingəçevirdə ölümləri küpdə dəfn etmək adətləri başlayır. Əsasən Kür-Araz düzənliyində geniş yayılmış küp qəbirləri mədəniyyətinə aid ən zəngin komplekslərdən biri məhz Mingəçevirdədir. Sağ sahil qəbiristanlığında küp qəbirləri ilə eyni dövrə aid düzbucaqlı formada ikiyaruslu 23 dulus kürəsi də tapılmışdır. Bu qədər dulus kürəsi (bir o qədər də dağılıb) onu göstərir ki, antik dövrdə Mingəçevirdə böyük yaşayış məskəni, şəhər olub. Materiallar şəhərin ipək yolu üzərində olduğunu deməyə əsas verir.

Mingəçevir arxeoloji kompleksinin böyük bir qismi Kürün sol sahilindədir. Burada III-IV əsrlərdə meydana gəlmiş şəhər tipli 2 və 3 saylı yaşayış yerləri öyrənilmişdir. Yaşayış yerlərinin ətrafındakı qəbiristanlıqlarda I-VIII əsrlərə aid 30-dan çox dulus kürəsi, küp qəbirləri, 200-dən çox katakomba və taxta qutu qəbirlər tapılmışdır. Qəbirlərdən ənənəvi tapıntılarla yanaşı, Arşaki, Yunan, Roma, Sasani möhürləri və s. tapılmışdır.

“Maraqlıdır ki, eramızın ilk orta əsrlərindən Mingəçevirə yeni etnik tayfalar gələrək məskunlaşıb. Bu tayfalar digərlərindən fərqli olaraq öz ölümlərini katakomba tipli qəbirlərdə dəfn edirdilər. Belə katakombalardan birində bizim eramın birinci əsrinin ortalarına aid Arşaki pulu tapılmışdır. Bu da katakomba tipli qəbirlərin I-II əsrlərə aid olduğunu göstərir. Həmin dəfn adəti əsrlərlə davam etmiş, təxminən ərəblərin gəlişindən sonra aradan çıxmışdır” [4, 86].

Antik dövrdə yoxsul əhalidən fərqli olaraq, zənginlər taxta qutuda dördkunc qəbirlərdə dəfn edilirdi. Belə qəbirlər, içərisindəki varidatla digərlərindən kəskin seçilirdi. Antropoloq Rəbiyyə Qasimovanın tədqiq etdiyi katakombalardan götürülmüş 132 insan kəlləsinin üçdə biri deformasiya olunmuşdu. Yəni kəllələr insanın sağlığında müəyyən formaya (uzunsov) salınmışdı”. İnsanın sağlığında kəllənin deformasiya edilməsi adəti Orta Asiya və Altayda geniş yayılıb. Qeyd etmək lazımdır ki, başı deformasiya olunmuş insanların, tayfaların çoxsaylı şəkildə məskunlaşması faktına ilk dəfə Mingəçevirdə rast gəlinib. Onların az tapılmalarının səbəbi belə qəbirlərin yerüstü əlamətlərinin az olmasındadır” [1, 18].

“Mənbələrdən məlumdur ki, türklərin Azərbaycana gəlişi hunlarla əlaqələndirilir. Eramızın III əsrindən əvvəl Azərbaycanda türkdilli tayfaların olmasını göstərən məlumatlara malik deyildik. Eyni zamanda bir faktı da əlavə edək ki, hələ eramızdan əvvəl Azərbaycanda olmuş skif tayfalarının da türkdilli olması istiqamətində maraqlı tədqiqatlar vardır. Gələcəkdə bu araşdırmalar türkdilli tayfaların Azərbaycanla hansı dövrdən bağlılığına daha çox aydınlıq gətirə biləcək” [5, 45]. Məlum olan isə odur ki, katakombalar meydana çıxdıqdan sonra Mingəçevirdə küpdə dəfn etmə adəti sıradan çıxır. Zənginlərə məxsus taxta qutu qəbirlərdə isə həm arxası üstə, həm də bükülü vəziyyətdə, yan üstə dəfn adətinə rast gəlirik. Bu, tayfaların qohumluq əlaqələrini və qaynayıb-qarışmasını göstərir.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində mühüm yer tutan Albaniya dövlətinin zəngin mədəniyyət tarixi vardır. Mingəçevir də bu mədəniyyətin bir parçası olaraq, tarixə qiymətli faktlarla daxil olmuşdur. Hətta Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyətinin öyrənilməsində Mingəçevir qazıntıları xüsusi bir mərhələ hesab olunur.

Araşdırmalardan aydın olur ki, Mingəçevir Qafqaz Albaniyasının ən nüfuzlu vilayətlərindən biri olan Kambisena vilayətinin tərkibində olmuş, buradan zəngin əkinçilik mədəniyyəti nümunələri aşkar edilmişdir. Bu da Alazan və İori çayları vadisində əhalinin zəngin əkinçilik mədəniyyəti olduğunu sübut edir. Tədqiq olunan dövrdə Kambisenanın əhalisini albanlar, İpinlər, skif və sak qəbilələrinin varisləri, türkdilli köçəri xalqlar, savirlər təşkil edirdilər. Siyasi və ideoloji baxımdan Kambisena siyasi-inzibati və kilsə-inzibati vahid (yepiskopluq) idi” [4, 84].

Mingəçevir də Kambisena vilayətində yerləşirdi. Kambisenanın siyasi həyatı haqqında məlumat azdır. V əsrdə alban hökmdarı III Vaçaqanın dövründə dini ideoloji baxımdan Kambisenada xristianlığın mövqeyi bərpa olunur və möhkəmləndirilir, vilayətə yepiskoplar, keşişlər təyin edilir və nəticədə 488-506-cı illərdə yepiskopluq yaradılır. Mehranilərin hakimiyyəti dövründə isə Kambisena haqqında aşağıdakılar məlum idi: “Sasanilər dövlətinin süqutundan sonra Albaniyaya qayıdan Cavanşir bütün Albaniyanı, o cümlədən, Kambisenanı

İran ordularından təmizləyir. Beləliklə, Mehranilər dövründə Kambisenanın taleyi bütün ölkənin ümumi taleyinə bağlıdır” [4, 85].

“Sənətkarlıqda dulusçuluq xüsusilə seçilirdi. Arxeoloji qazıntılar zamanı müxtəlif formalı və müxtəlif məqsədlər üçün hazırlanmış xüsusi saxsı əşyalar aşkara çıxarılmışdır. Mingəçevirdən tapılan dulus kürəsi və ikimərtəbəli dördkünc formada tikilmiş dulus sobaları diqqəti cəlb edir” [6, 156]. Alban müəllifi Musa Kalankatlının məlumatına görə alban dulusçuları “şahlar üçün qablar” hazırlayırdılar. Zərgərlər bu qabları qızıl, gümüş, qiymətli daşlarla bəzəyirdilər” [7, 67]. “Mingəçevir qazıntıları zamanı tapılan tunc, gümüş üzüklərin V-VII, IX-XII əsrlərə aid edilməsi, həm də bu üzüklərin alban qəbirlərindən tapılması Boz dağın ətəklərində yüksək mədəniyyətin olduğunu, müxtəlif millətlərin birgə yaşadığını göstərir”.

Metal üzüklərlə yanaşı orta çağda şüşə üzüklər də geyilirdi. Göy və qara rəngli şüşədən hazırlanmış halqaşəkilli üzüklər bu yaşayış yerindən aşkar edilmişdir.

“Mingəçevir qazıntılarından əldə olunmuş bir cüt qızıl sırğa nazik qızıl məftildən hazırlanmış, aşağı tərəfinə kiçik ölçülü qarmaq keçirilmişdir. Eyni zamanda buradan qızıldan hazırlanmış boyun bəzəyi də tapılmışdır ki, trapesiya formasında olan asmalar üç-üç halqa vasitəsilə bir-birinə bənd edilmişdir. Bu bəzəklər isə nisbətən iriölçülü halqa vasitəsilə bir-birinə bərkidilmişdir. Boyunbağı IX-X əsrlərə aid olunur” [6, 157].

Mingəçevir Sasanilər idarəsi dövründə və ərəb xillafətinin Albaniyanı zəbt etməsindən sonra bir yaşayış məskəni kimi birdəfəlik tənəzzülə uğramışdır. Halbuki Alban dövlətinin inkişaf etdiyi illərdə Mingəçevir şəhəri ən mədəni mərkəz kimi tanınmışdır. Təsədüfi deyildir ki, “Alban hökmdarı Arsvahanın və yerli ziyalı Beniaminin təşəbbüsü ilə Alban əlifbası yaradıldıqdan, ölkədə məktəblər açıldıqdan” sonra Mingəçevir daha da inkişaf etmişdir. Məhz alban yazılarının böyük bir kolleksiyasının Mingəçevirdə qazıntı zamanı aşkara çıxarılması bu yerlərin Alban dövlətinə məxsus qədimliyini bir daha sübut edir [8, 70]. Mənbələrdə və bəzi elmi əsərlərdə göstərilir ki, IV-VIII əsrlərə aid 1 saylı yaşayış yerində, Mingəçevirdə xaçpərəst və müsəlman dəfn qaydaları da aşkar edilmişdir. Bu fikri arxeoloq Rəhim Vahidov özünün “Mingəçevir III-VIII əsrlərdə” adlı əsərində də təsdiq edir. Maraqlıdır ki, Azərbaycanın şimal hissəsində islam dinini ərəb xilafəti yalnız VII əsrin sonlarında və VIII əsrdən başlayaraq tam yaymağa başlamışdır. Ona qədər ölkədə hakim dil və yazı alban dili və yazısı olmuşdur. Yerli əhalinin islamlaşdırılması çox ciddi müqavimətə rast gəlsə də, bu iş VIII əsrdən başlayaraq XIII əsrə qədər davam etdirilmişdir. Beləliklə, Mingəçevirdə müsəlman qəbirlərinin aşkar edilməsi heç bir təəccüb doğurmamalıdır.

1949-53-cü illərdə Mingəçevirdə aparılan qazıntıların iştirakçısı Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü İdeal Nərimanov qeyd edir ki “Mingəçevirdə alban məbədi və xristian qəbiristanlığı olan sahədə mən özüm də işləmişəm. Burada ən maraqlısı 1500-illə əvvələ aid olan meyidin əlinin içində perqamentin (dəridən hazırlanmış kağızı əvəz edən material) tapılmasıdır. Ümumiyyətlə, albanlara aid yazılı məlumatların aşkar olunmasına qədər kitablarda yalnız alban əlifbasının mövcudluğu faktı məlum idi. Alban yazılarına həm də kubik formalı daş üzərində də rast gəlmişdik” [9].

Məlumdur ki, hələ antik dövr müəllifi Strabon albanların 26 tayfadan ibarət olmasını yazmışdı. Bu tayfalar ayrı-ayrı dillərdə danışdılar. Şübhə yoxdur ki, Mingəçevirdən tapılan yazı həmin alban tayfalarının birinin dilində olub. Yazılar Kürün sol sahilindən, II yaşayış yeri ərazisindən, məbəd deyilən sahədən tapılıb. Ən sonuncu yazını 1952-ci ildə alim İdeal Nərimanov aşkar etmişdir. Bu nümunə ilk orta əsrlər dövrünü əks etdirir. (III-VIII əsrlər). Hərflərin adı məlumdur. Lakin sözlərin cümlələrin mənası aydın deyil. “Alban yazısı tapılan zaman bu haqda məlumat bütün dünyaya yayılmışdı. Hətta Fransadan belə məktub göndərib, yazının surətini istəmişdilər. Lakin o vaxtdan 60 ilə yaxın bir vaxt keçsə də, alban yazısının oxunması ilə çoxları məşğul olsa da, hələ heç kəs bu yazıları düzgün oxuya bilməyib” [10].

Ümumiyyətlə, Mingəçevir arxeoloji kompleksinin böyük elmi əhəmiyyəti həm də onların zəngin və xronoloji cəhətdən ardıcıl olmasındadır. Bu abidələrin tədqiqi zamanı Azərbaycan, habelə qonşu ölkələrin qədim və orta əsrlərdə ictimai-iqtisadi və mədəni inkişaf tarixini işıqlandıra bilən 40 min material əldə edilmişdir. Təbii ki, şəhər haqqında əldə olunan

mənbələrin hamısı həqiqi tarixi qiymətini ala bilməmişdir. Mingəçevir torpaqlarının altında yatan tarixi xəzinə hələ də tədqiqatçıları, tarixçiləri təəccübləndirməkdədir. 2006-cı ildə buradan tapılmış e.ə. 600-400 min il əvvələ aid cənub fillərinin daşlaşmış sümükləri bu heyvəti daha da artırdı. Deməli, Mingəçevirin min illər əvvəlki iqlimi və təbiəti indiki təbii şəraitdən kəskin şəkildə fərqlənmişdir. Bu tapıntının böyük hissəsi Azərbaycan Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun muzeyinə, kiçik bir hissəsi isə Mingəçevir şəhər tarix muzeyinə verilmişdir.

Elmi yeniliyi: Məqalədə Mingəçevirin qədim və orta əsrlər dövrünə aid mənbələr araşdırılmış və dəqiq faktlar əsasında şəhərin maddi mədəniyyət nümunələrinin qədimliyi təsdiqlənmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədən Mingəçevirin tarixinə dair elmi araşdırmalarda köməkçi vəsait kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurbanov P. Mingəçevir hidroqovşaq və necə yarandı. Bakı, 1995, 71 s.
2. Qazıyev S. Küp qəbirləri albomu. Bakı, 1960, 17 s.
3. Vahidov R. Mingəçevir III-VIII əsrlərdə. Bakı, 1961, 56 s.
4. Məmmədova F. Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı, 1993, 45 s.
5. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1996, 314 s.
6. Azərbaycan arxeologiyası. VI cild. Bakı, 2008, 116 s.
7. Kalankatlı M. Alban tarixi. Bakı, 2008, 48 s.
8. Göyüşov R. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı, 1986, 74 s.
9. "Paritet" qəzeti. 27-30 may. Bakı, 2003
10. "Yeni Azərbaycan" qəzeti. Bakı, 2010

РЕЗЮМЕ

Гусейнова Кемаля Октай гызы ИЗ ИСТОРИИ ГОРОДА МИНГЕЧАУР

Ключевые слова: археология, город, Албания, культура, письменность,

В статье подробно освещается история основания древнего города. Рассматриваются различные точки зрения на этимологию слова «Мингечаур», сообщается о многочисленных ценных археологических материалах. Автор считает, что их можно отнести к материальной культуре Кавказской Албании.

SUMMARY

Huseynova Kamala Ogtay ABOUT THE HISTORY OF THE CITY MINGACHEUR

Key words: archeology, city, Albania, culture, writing

In the article the history of establishment of an ancient city is fully lightened. Various points of view on the ethymology of the word "Mingachevir" are studied, the information on valuable archeological findings is presented. The author relates them to the material culture of the Caucasian Albania.

Daxil olma tarixi: ilkin variant: 29.09.2014

son variant: 03.10.2014

АХМЕДОВА АИДА ХУДУШ ГЫЗЫ

*Сумгайытский государственный университет
Старший преподаватель кафедры русского языка*

КУЛИЕВА ТАРАНА АЛЕСКЕР ГЫЗЫ

*Сумгайытский государственный университет
Старший преподаватель кафедры русского языка
axmedova.65@bk.ru*

**ВОЗРОЖДЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
(О некоторых аспектах деятельности Г.Алиева на посту президента
республики с 1993 по 2003 гг.)**

Ключевые слова: *государство, нефть, возрождение, суверенитет, русский язык, контракт века, Шелковый путь, сотрудничество*

Как известно, что завоевание независимости и формирование государственности каждого народа неизменно связаны с именами политических деятелей. Каждое государство на решающих этапах своего становления испытывает настоятельную потребность в мудрых, опытных, беззаветно преданных делу нации лидерах. Такими людьми были для Франции Шарль де Голль, для США – Джордж Вашингтон, для Турции – Мустафа Кемаль Ататюрк, для Англии – Уинстон Черчилль. Для Азербайджана таким лидером стал президент Гейдар Алиев.

Эпоха Г.Алиева – одна из лучших страниц развития Азербайджана. Гейдар Алиев был великим философом и мыслителем современности. Сформированная и развитая им идеология азербайджанства определила особое место Азербайджана в современном мире, легла в основу нашей национальной государственности, создала прочную базу для солидарности азербайджанцев с народами мира. Проблемы национального возрождения, которые в последние столетия очень серьезно беспокоили азербайджанскую интеллигенцию, благодаря деятельности Г.Алиева в эти годы целиком перешли в стратегическую государственную политику, от науки, в практическую и политическую плоскость.

Путь Азербайджана, ведущий к строительству независимого государства, по сути, начался с 1969 года – после прихода к власти Г.Алиева. Работа, проделанная Гейдаром Алиевым в период руководства Азербайджаном в 1969-1982 годах, освободила чувство национального самосознания от бывших оков идеологической системы, обеспечила возвращение народу исторической памяти, повысила национальный дух, создала благоприятную почву для превращения вынашиваемой нашим народом долгие годы идеи национальной государственности в большую движущую силу. В связи с идеологией азербайджанства в стратегической программе государственности Гейдара Алиева привлекает внимание также следующая особенность: моральное, художественное и эстетическое возрождение реализовалось здесь в едином потоке, объединившись с огромными достижениями в экономике, промышленности, строительстве и хозяйстве, улучшением жизни народа и массовым энтузиазмом [1]. Освободительное движение конца 80-х – начала 90-х годов стало возможно благодаря экономическому подъему во времена руководства Гейдара Алиева.

Гейдару Алиеву было 70 лет, когда он вновь возглавил независимый Азербайджан. 20 лет назад с трапа самолета сошел абсолютно здоровый, крепкий мужчина, которому даже его недоброжелатели не давали семидесяти лет. При его генетических данных и здоровом образе жизни, который он всегда вел, Гейдар Алиев и сегодня, спустя 20 лет, не

испытывал бы никаких проблем со здоровьем. Однако колоссальные, нагрузки, которым он подвергал себя, стремясь максимально плотнее использовать отведенное ему историей время для решения проблем общегосударственного масштаба, подорвали его здоровье. О его поразительной трудоспособности знали все, даже завидовали. Он знал то, что должен бы знать специалист в своей сфере. Никаких скидок на возраст. Работа, работа и еще раз работа! Как можно больше контактов и переговоров, как можно больше подписанных контрактов и соглашений, которые, в конечном счете будут работать на благо его любимого Азербайджана.

Он многое сделал для своих соотечественников за минувшие годы. Сегодня мы живем в качественно иной стране – с развитыми государственными институтами, с крепнущей экономикой, всемирно признанным нефтяным сектором, обороноспособной армией [2].

Часто вспоминаются сказанные им две фразы: «За меня не беспокойтесь. Меня бережет Аллах, потому что знает: я еще нужен своему народу» [3]. Решение он принял после долгих раздумий, ибо прекрасно понимал, какую тяжелейшую, непосильную для рядового смертного ношу придется на себя взвалить. Можно много спорить по поводу того, какое стечение объективных и субъективных обстоятельств способствовало второму «вхождению» Гейдара Алиева во власть и его стремительному политическому ренессансу в качественно новых исторических условиях. Однако сегодня, по прошествии многих лет, очевидно одно: в те страшные июньские дни 1993 года азербайджанское общество подошло к черте, за которой реально маячила угроза разрушения страны. Почему Гейдар Алиев был востребован как политик и руководитель?

После Кровавого Черного января начался крестный путь возвращения Г.Алиева на родную землю.

15 июня ежегодно отмечается в республике как День возрождения. Однако немногие задумываются над тем, что действительно произошло 20 лет тому назад. Некоторые, не хотят вспоминать, как и при каких обстоятельствах состоялось возвращение Гейдара Алиева к власти. Ибо, по мнению наиболее здравомыслящей части общества, настояв на приглашении Алиева в Баку, предоставив ему полномочия по выводу страны из острейшего политического кризиса, Эльчибей совершил один самых мудрых и дальновидных поступков в своей жизни. Он был историком и прекрасно понимал, какие неисчислимые беды ожидают Азербайджан, если он как можно скорее не передаст кормило власти в руки сильного и опытного политика, единственно способного предотвратить общенациональную катастрофу. На севере и юге республики подняли голову сепаратистские движения. Армяне начали оккупацию азербайджанских районов за пределами Нагорного Карабаха.

Из беседы Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева с генеральным секретарем ООН Кофи Аннаном (Тегеран, 11 декабря 1997 года) «Я знаю, что 20% территории нашей страны оккупированы армянскими вооруженными силами, более миллиона наших граждан, насильственно изгнанных из родных мест, проживают в тяжелых условиях в положении беженцев. Мы всегда стояли на позиции компромисса для восстановления территориальной целостности Азербайджана, неприкосновенности наших границ, возвращения беженцев к родным очагам...» [4, 382].

Были испорчены отношения с руководством большинства республик СНГ, не говоря уже о ближайших соседях – России и Иране, и оказались в изоляции. Для Запада и США Азербайджан к тому времени еще не был зоной стратегических интересов, поэтому, активно вмешиваться в то, что там происходило, им было не с руки. Продлись подобная ситуация еще несколько месяцев, республика была бы на многие годы ввергнута в пучину гражданской войны, фантомы суверенного Лезгистана и автономной Талыш-Муганской республики могли стать реальностью, а независимость Азербайджана географически измерялась бы Баку и апшеронскими селами.

Несмотря на весь драматизм ситуации, Г.Алиев сказал: «Я никому не даю никаких

гарантий. Я не считаю себя пророком. Если вы окажете мне доверие, я готов как Председатель Верховного Совета осуществлять свою деятельность, чтобы найти выход из тяжелого положения» [3].

20 сентября 1993 года Милли меджлис Азербайджана принял решение присоединиться к Содружеству независимых государств. Этот шаг некоторые поспешили окрестить ошибочным и противоречащим национальным интересам суверенного Азербайджана. Между тем, Гейдар Алиев был убежден, что ориентация на многовариантность блоков и альянсов, на равноправный диалог и сближение с самыми различными государствами мира предопределяет историческую необходимость и политическую целесообразность вхождения в Содружество Независимых Государств. Ведь Азербайджан связывает с ними не только историческое прошлое, но и вполне реальное настоящее – энергетические связи, технологическая однородность промышленности и сельского хозяйства, транспортная инфраструктура и наконец, единый общий рынок сбыта.

Приняв решение войти в состав СНГ, чтобы не оказаться в политической изоляции от других государств бывшего СССР, Гейдар Алиев вместе с тем сделал все, чтобы нахождение Азербайджана в данной структуре никак не ущемляло его суверенитета.

В то же время существование в составе СНГ позволило республике наладить двусторонние и многосторонние связи с другими постсоветскими государствами создать сперва договорно-правовую, а затем и экономическую базу равноправного сотрудничества, а с некоторыми из них, такими как, например, Грузия и Украина, выйти на качественно новый уровень стратегического партнерства. Стоит ли напоминать, что подобной, дружеской или семейной, «пуповиной» связана с Россией если не каждая вторая, то каждая третья семья в нашей республике.

Только в Азербайджанской республике реализована программа изучения русского языка, которая имеет беспрецедентное значение по сравнению с другими странами постсоветского пространства, в том числе и славянских корней. В Азербайджане до сих пор есть детские сады, школы, университеты, в которых ведется преподавание и обучение на русском языке. Человек совершенно свободно разговаривает на русском языке во всем Азербайджане, но одновременно это никак не принижает азербайджанского языка и культуры.

В 2003 году впервые был проведен конгресс русской прессы. Этот конгресс первый раз проходит в мусульманском государстве, бывшей республике СССР – Азербайджане, где русским языком владеет более 5 миллионов человек. Президент Азербайджана Гейдар Алиев направил конгрессу обращение, в котором сказано: «Русский язык – это богатство не только россиян, но и жителей других стран» (5, Конгресс рус. пресс. 2003 г.).

Валерий Татаринцев: «У меня хорошая память. И я отчетливо помню, с каким неподдельным и искренним восхищением говорил о русском языке Г.Алиев, прекрасно знавший русский язык и говорящий на русском языке... Не заменяя и не вытесняя другие языки, он обогатил их, открыл народам нашей страны широчайшие мировые горизонты» [6, 5].

Во взаимоотношениях с Россией Г.Алиев часто проявлял здоровый прагматизм. Взять хотя бы проблему статуса Каспийского моря. Это проблема еще решается. Г.Алиев провел экономические реформы в стране, привлек иностранных инвесторов, стабилизировал финансовую сферу. А главное, для осуществления процесса политико-экономической интеграции Азербайджана в цивилизованное международное общество, нужен был мощный стимул, катализатор, который бы спровоцировал всплеск интереса к Азербайджану и, вообще ко всему закавказскому региону. Нужна была качественно новая стратегия, стратегия прорыва. Трудная, почти неразрешимая ситуация. Но не для Гейдара Алиева.

Азербайджан, обладающий глубоким нравственным, культурным, научно-экономическим потенциалом, имеющий выгодное географическое и политическое

положение, в то же время богат природными ресурсами. В ряду природных богатств главное место занимает нефть. В результате глобальной, широкомасштабной и разносторонней экономической политики, мудро и дальновидно, с глубокой убежденностью, целенаправленно и последовательно осуществленной общенациональным лидером азербайджанского народа Гейдаром Алиевым, сегодня нефть принадлежит ее истинному владельцу – азербайджанскому народу и служит укреплению политической независимости, экономическому прогрессу и благосостоянию населения.

Азербайджанская нефтяная промышленность за свою 150-летнюю историю прошла большой путь развития. Однако, лишь после приобретения независимости в конце XX столетия азербайджанский народ получил возможность сполна воспользоваться своими природными богатствами.

20 сентября 1994 года в столице Азербайджана был подписан первый нефтяной контракт и взят курс на активное привлечение иностранных инвестиций в нефтяную отрасль страны. Для Азербайджана, да и для всего Закавказья, этот контракт имел большое политическое значение и далеко идущие экономические последствия. Это событие круто изменило геополитическую ситуацию во всем прикаспийском регионе, способствовало утверждению Азербайджана на международной арене как действительно независимого государства, способного самостоятельно распоряжаться своими природными ресурсами. Колоссальный приток инвестиций в нефтяную сферу стал мощным рычагом развития для всей отечественной экономики, для оживления нефтяных отраслей, возрождения отечественного предпринимательства, зарождения в стране многочисленного среднего класса. Не случайно, что все нефтяные контракты на освоение азербайджанских энергоресурсов подписывались в присутствии президентов или глав правительств ведущих мировых держав: Сулеймана Демиреля, Жака Ширака, Тони Блэра, Билла Клинтона.

Спустя несколько лет после подписания «контракта века» в лексикон политиков и бизнесменов прочно вошел другой фразеологизм – «Шелковый путь». Азербайджан еще в те времена был одним из основных торговых и транспортных развязок. Страна до сих пор не утратила свою географическую позицию, является одним из инициаторов восстановления Великого Шелкового пути. Гейдар Алиев добился признания в мире нашей страны, являющейся важным центром Великого Шелкового пути. Благодаря усилиям Гейдара Алиева в Азербайджане был проведен международный форум по восстановлению и развитию Великого Шелкового пути, в котором участвовали представители 42-х стран мира, из которых 8 были представлены президентами [2].

Основу Великого Шелкового пути составляет ТРАСЕКА в рамках программы ТАСИС, подготовленной Европейским Союзом в 1991-ом году для новых независимых государств. Этот проект был принят Советом Европы в мае 1993-го года на конференции в Брюсселе, с согласия новых независимых государств Южного Кавказа и Центральной Азии. А в сфере осуществления Проекта 13 мая 1996 года объединение железнодорожных магистралей Ирана и Центральной Азии в Сарехске стало важным шагом. Проект подразумевает развитие экономических, торговых отношений между государствами и присоединение маршрута программы Европа-Кавказ-Азия (ТРАСЕКА) к Трансевропейской линии. Реализация программы становится возможной благодаря технически-финансовой помощи Совета Европы, и за счет выделяемых кредитов Всемирного банка, Европейского банка Реконструкции и Развития.

Восстановление древнего Шелкового пути превратил морской транспорт между странами Европы и Азии в важное транспортное средство, обладающее транзитным грузовым потоком. Основные цели развития великого исторического пути выражаются в следующем:

- развитие торгово-экономических отношений стран региона;
- развитие транспортных сообщений – международных перевозок грузов и пассажиров;

- создание благоприятных условий для транзитных перевозок;
- ускорение сроков доставки и сохранности перевозимых грузов;
- гармонизация транспортной политики;
- льготы на тарифы перевозок и налогообложения;
- координирование взаимоотношений между различными отраслями транспортов;
- согласованная политика в области международных и внутренних тарифов на грузовые и пассажирские перевозки;
- разработка программ согласованных действий по организации мультимодальных (комбинированных) перевозок.

В начале XXI века реальностью стало еще одно словосочетание: «энергетический коридор Восток-Запад». Все эти понятия отражают исторические перемены. Они открыли новую страницу в региональном сотрудничестве стран, находящихся на трассе Шелкового пути, они призваны содействовать экономической интеграции центральной Азии и Закавказья с Западом, а в конечном счете – способствовать экономическому возрождению, укреплению мира и стабильности новых независимых государств [7]. Одним из основных инициаторов всех этих эпохальных событий, несомненно, являлся Гейдар Алиев. Он-отец нации.

Итак, чего удалось добиться Гейдару Алиеву?

1. Остановить кровопролитие, сохранить жизни тысяч соотечественников.
2. Предотвратить гуманитарную катастрофу, привлечь внимание мирового сообщества к проблеме азербайджанских беженцев из Армении и переселенцев из Нагорного Карабаха, подключить ведущие международные организации и страны Европейского союза к осуществлению программы социальной и экономической реабилитации этих слоев азербайджанского общества.
3. Заставить мировое сообщество признать и принять факт агрессии Армении против Азербайджана; добиться международно-правового оформления основополагающих принципов, на которых должно базироваться урегулирование Нагорно-Карабахского конфликта, прежде всего принципа территориальной целостности нашей страны.
4. И наконец, пожалуй, самое главное – восстановить и укрепить государственные институты власти, стабилизировать политическую ситуацию в стране, возродить национальную экономику, провести кардинальные рыночные реформы в самых различных сферах.

Сложный процесс экономического и духовного возрождения Азербайджанской республики начатый в XX веке Г.Алиевым успешно продолжает в XXI веке его сын и последователь идей нынешний президент И.Алиев.

Научная новизна: В статье говорится о возрождении республики, связанное с возвращением Гейдара Алиева в Азербайджан.

Практическое значение: Статья может использоваться в учебном процессе для воспитания студенческой молодежи в духе патриотизма и любви к Родине.

ЛИТЕРАТУРА

1. www.azerbaican.az/histori/
2. Ахундова Э. Шелковый путь. «Бакинский рабочий», 12 сентября 1998 года
3. www.president.com/www.president.az
4. Heydər Əliyev. XIII cild. Bakı: “Azər nəşr”, 2003
5. Азербайджанский Конгресс. – Ежедневная общественно-политическая газета. Выпуск №31(327) 6 сентября 2013 года
6. Татаринцев В. Русский язык в Азербайджане. Быть или не быть? «Нижегородская правда», №16, 2013
7. Портал фонда Гейдара Алиева. – Экономика

XÜLASƏ

**Əhmədova Aidə Xuduş qızı, Quliyeva Təranə Ələsgər qızı
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DİRÇƏLİŞİ**

Açar sözlər: dövlət, neft, quruluş, müstəqillik, rus dili, Əsrin müqaviləsi, İpək yolu, əməkdaşlıq

Məqalədə Ulu Öndər Heydər Əliyevin respublikaya gəlişi ilə sabitliyin bərqərar olması, qonşu respublikalarla, xarici ölkələrlə əlaqələrin bərpası və Qurtuluş gününün qeyd olunması nəzərdən keçirilir.

SUMMARY

**Akhmadova Aida Khudush, Guliyeva Tarana Alasgar
REVIVAL OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC**

Key words: state, oil, rescue, independence, the Russian language, Contract of the century, Silk road, cooperation

The issues of establishment the stability with arrival of Heydar Aliyev in the Republic, rehabilitation of relations with neighboring and foreign countries and celebrating the Rescue Day, are considered in the paper.

**Daxil olma tarixi: ilkin variant: 22.09.2014
son variant: 14.10.2014**

QASIMOVA NAILƏ ZAMAN qızı*Sumqayıt Dövlət Universiteti**Sosiologiya və politologiya kafedrasının baş laborantı**sevvare.@box.az***KULTUROLOGİYA ELM SAHƏSİ KİMİ***Açar sözlər: kulturogenез, tendensiya, submədəniyyət, sublimasiya**Turana qılıncdan daha kəskin ulu güvvət**Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət!**Hüseyn Cavid*

Azərbaycan mədəniyyətlər və mədəni əlaqələr arası dialoq məkanıdır. Müasir cəmiyyətlər kulturoloji strategiyalara əsaslanan düşünülmüş mədəniyyət siyasəti olmadan sabit inkişaf edə bilməzlər. Məhz bunun sübutlarından biri Azərbaycan Respublikasının inkişafıdır ki, burada Azərbaycanın milli mədəniyyətinə müvəffəqiyyətlə inteqrasiya olan müxtəlif xalqların nümayəndələri harmonik inkişaf edirlər. Mədəniyyət bütün ölkələri, xalqları, cəmiyyətləri birləşdirən bir məfhumdur. Bəşər yaranandan mədəniyyət insanla birgə təşəkkül tapıb, inkişaf edərək insanı digər canlı varlıqlardan keyfiyyətcə fərqləndirən amil olmuşdur. Mədəniyyətin sadəcə mürəkkəbə doğru inkişaf tarixi “varislik” deyilən ənənə üzərində mümkün olmuşdur. Bəşəriyyətin daş çapacaqdan başlamış müasir texnologiya, sistemli dövlət quruluşunadək keçdiyi tarixi yol mədəni inkişaf yoludur. Uzun illər bu hadisəyə maraq kölgədə qalmış, tədqiq olunmamış, ancaq tarix elminin tərkibində tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmışdır.

Tarix bəşər xalqlarının, dövlətlərin, savaqların, hadisələrin və ümumilikdə cəmiyyətin inkişafını izləyən elmdir. Tarixi özündə yaşadan mədəniyyət cəmiyyətin inkişafını, insan həyatının qədim və ilkin hadisələrini özündə əks etdirir. Mədəniyyət tarixini öyrənən elm - Kulturologiyanın mövcudluğu ötən əsrin məhsuludur. Mədəniyyət əvvəlki dövrlərdə də öyrənilib, lakin onun geniş tədqiqi, digər elmlərlə sıx əlaqəsi keçən əsrin araşdırmasıdır.

Kulturologiya nədir, necə meydana gəlmiş və xüsusi elm sahəsi kimi necə formalaşmışdır? Sadəcə mədəniyyət tarixini öyrənən elmdirmi?

“Kulturo” anlayışının özü XVIII əsrdə tədqiq olunmağa başlamışdır. Bu tarixi dövrdən başlayaraq bir çox filosoflar tərəfindən tədqiq olunaraq daha geniş təhlil olunmuşdur. Dilimizdə “mədəniyyət” adlandırdığımız eyni anlayış ərəbcədə “mədinətun” yəni “şəhər” sözü ilə bağlı olmuş, türkcədə isə “kültür” kimi bir anlam daşıyır. Daha dəqiq bu məfhumun tarixi kökü antik Roma tarixindən məlum olan latıncada “aqrokultura” kimi səslənən sözlə bilavasitə sıx bağlıdır. Torpağın becərilməsi, şumlanması “aqrokultura” sözündə cəmləşmişdir. “Aqrokulturanın”ın ilkin mənası getdikcə mahiyyətini dəyişərək insanın şəxsi ləyaqət və kamillik meyarına çevrilmişdir. Məhz buna görə də tarixə maarifçilik epoxası kimi daxil olan XVIII əsrdə bu anlayışın altında insanın maariflənməsi, tərbiyəsi və təhsili nəzərdə tutulurdu. Təbii ki, əsas yeri bilik, savad təşkil etsə də kamil insan obrazında qeyd etdiklərimiz kifayət deyildi.

Bir elm sahəsi olan kulturologiyaya gəldikdə isə onun mövcudluğu ötən əsrin məhsulu kimi dəyərləndirilməlidir. XIX əsrin 50-ci illərinə qədər bununla əsasən fəlsəfə, tarix, əsrin sonlarında isə digər elmlər – filologiya, etnoqrafiya, antropologiya sahələri məşğul olmuşdur. İbtidai icma, qədim dövr, orta əsrlər, yeni dövr və nəhayət XIX-XX əsrlər mədəniyyətinin tarixi inkişaf mərhələsini əhatə edən məhz qeyd etdiyimiz elm sahələri olmuşdur. XIX əsrin tədqiqatı daha kamil, daha dəqiq idi. Çünki o dövrün ingilis tarixçisi E.Teylor mədəniyyətin tarixinə aid olan “İbtidai mədəniyyət” adlı ilk əsərini 1871-ci ildə yazmışdır. E.Teylor bu əsərlə bəşər tarixinin mədəniyyətini, geniş və dəqiq analiz etməyə nail olmuşdur. Artıq XX əsrin sonlarında xüsusi olaraq kulturologiyanın yaradılmasına cəhdlər edilmişdir. Beləliklə, kulturologiya bir elm sahəsi kimi həm mahiyyət etibarilə, həm də məzmunca XX yüzillikdə yaradıldı. Kulturologiya digər

humanitar ictimai elmlərlə yanaşı tədqiqat obyektı oldu. Bu elm sahəsi ümumbəşəri və milli mədəni proseslərin obyektiv qanunauyğunluqlarını, insanların maddi və mənəvi həyatının mühüm hadisələrini özündə ehtiva edir. Bu elmi zamanın özü yaratmışdır. Bir çox dünyəvi elmləri, o cümlədən, tarix, fəlsəfə sosiologiya, etnoqrafiya, arxeologiya, etika, estetika və s. özündə birləşdirən kulturologiya təbii ki, bu elmləri zaman-zaman öz süzgəcindən keçirmiş, müxtəlif dövrlərdə onlardan məzmunca faydalanmışdır. Eyni zamanda kulturologiya özündə çox mühüm olan həyat layihələrini açıqlayan, eyni zamanda mədəni cəmiyyətin əsas komponentlərini özündə əks etdirən və insanşünaslığa xidmət edən nəhəng bir elm sahəsidir.

Elmin təşəkkülündə məşhur amerikalı alim, tədqiqatçı L.A.Uayt təkan verdi. L.A.Uaytın 1949-cu ildə "Mədəniyyət haqqında elm" kitabı bu sahəyə geniş maraq oyatdı. Alimin xidməti kulturologiyanın predmetinin müəyyən edilməsindən, həmçinin onun təsnifatına əsas mədəni hadisələrin aid edilməsinin vacibliyi ideyasının irəli sürülməsindən ibarət idi.

Qeyd edim ki, hazırki dövrümüzdə Uaytın nəzəriyyəsi ilə yanaşı kulturologiyada bir çox konsepsiyalar mövcuddur. Həmin konsepsiyalarda müxtəlif metod və yanaşmalar özünəməxsus yer tutur. Bu yanaşmalar digər əsas sahələr üçün də şərait yaradır ki, bu da kulturologiyanın bir çox sahələrini müəyyənləşdirir. Məsələn üçün mədəniyyət fəlsəfəsi, mədəniyyət tarixi, mədəniyyətin psixologiyası, mədəniyyətin sosiologiyası və s. qeyd etmək olar.

Kulturologiya elmi özü bir neçə sahəyə ayrılır; belə ki, fundamental kulturologiya, tətbiqi kulturologiya, differensial kulturologiya, sosial kulturologiya.

- Fundamental kulturologiya tarixi baxımdan araşdırılan, tədqiq olunan bir sahədir. Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsinin öyrənilməsi məhz bu sahədən qaynaqlanır.

- Tətbiqi kulturologiya mədəniyyəti onun növlərini təbliğ və tətbiq edən ən vacib sahə kimi sənət nümunələrini, folklor nümunələrini özündə cəmləşdirərək, onun tarixini öyrənir.

- Differensial kulturologiya qədim dövrlərdən mədəniyyətin işarə sistemlərini öyrənir. Tarixən belə olmuşdur ki, müvafiq işarə sistemlərini öyrənmədən mədəniyyətin tarixini mənimsəmək mümkün olmamışdır.

- Sosial kulturologiya, mədəniyyəti bütöv halda, həm də submədəniyyət vəziyyətində - kütləvi, ellitar, şəhər və kənd səviyyəsində öyrənir. Belə ki, o baş verən irəliləyişlər, mədəniyyət yenilikləri, dinamika, cəmiyyətin bir və ya digər təbəqələrinin reaksiyaları və s. əhatə edir. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, mədəniyyətin sosiologiyası son dövrlərdə xüsusi elmi bir fənn kimi özünəməxsus yer tutmaqdadır. Sosial-psixoloji tədqiqatlar əsasında bu fənn şəxsiyyətin mədəni-tarixi tipini üzə çıxararaq cəmiyyət üçün xarakterik səciyyələri müəyyənləşdirir [1, 7].

Müasir cəmiyyətin inkişafında insanın hərtərəfli və kamil şəxsiyyət kimi formalaşmasında, mədəniyyət tariximizin inkişafı zəminində kulturologiya elminin çox böyük rolu və imkanları mövcuddur. Bu elm sahəsinin zəngin ənənəyə və tarixi kökə malik olması ümumbəşəri və milli mədəniyyətə əsaslanır. Bir sözlə kulturologiya ümumbəşəri və milli-mədəni proseslərin obyektiv qanunauyğunluqlarını, insanların maddi və mənəvi həyatının mühüm hadisələrini özündə ehtiva edir. Bu elm insanların maddi maraq və tələbatlarının yaranıb formalaşdığı ilkin şərtləri və amilləri öyrənir, mədəni dəyərlərin artırılması və gələcək nəsillərə ötürülməsini həyata keçirir. Bu elmi zamanın, tarixin özü yaratmışdır. Lakin mədəniyyət anlayışı kulturologiyada özünün yetkin vəziyyətinə tam çatmamışdır. Burada tam və geniş şəkildə öyrənilməyən anlayışlar çoxdur. Buna baxmayaraq, müasir dövrümüzdə kulturologiyanın inkişafı çox intensiv xarakter kəsb edir.

Kulturologiyanın əsas sahələrini müəyyənləşdirən mədəniyyət fəlsəfəsi sosial hadisə kimi mədəniyyətin vacib cəhətlərini, tarixini və mahiyyətini, təbiətdən fərqliliyini, sivilizasiya və başqa hadisələrə nisbətini öyrədir. Mədəniyyət fəlsəfəsi onun təkamülündə əsas aparıcı tendensiyaları ortaya çıxarır. Eyni zamanda onun inkişaf və tənəzzüllərinin səbəblərini yəqin edir [2, 57].

Kulturologiya tarixi müxtəlif cəmiyyətlərdə və ictimai-iqtisadi formasiyalarda mədəni həyatı öyrənir, əsas mədəni tarixi tiplərin nailiyyətlərini aydınlaşdırmağa səy edir. Kulturoloqların mühüm vəzifəsi isə ən uzaq tarixi keçmişdə yaşamış insanların mədəni həyatını və qloballaşan müasir dövrün sosial-mədəni tendensiya və proseslərini dəqiq və hərtərəfli təhlil

etməkdir. Müasir tipli insan “homo sapiens”in təşəkkülündən təxminən 40 min il keçsə də mədəniyyətin ilkin elementləri ondan da öncəyə 150 min il əvvəllərə aiddir [2, 66].

Demək, mədəniyyət insanın özündən də qədim tarixi kökə malikdir. Onun yaranması və formalaşması uzunmüddətli hadisə olduğuna görə dəqiq təşəkkül tarixi mövcud deyildir. Mədəniyyətin kim tərəfindən və hansı səviyyədə yaranması baxımından onu üç formasiya – elitar, xalq və kütləvi mədəniyyətlərə bölürlər. belə açıqlamaq olar ki, elitar mədəniyyəti cəmiyyətin imtiyazlı hissəsinin sifariş ilə mütəxəssislər, professionallar tərəfindən yaradılan sənət kimi başa düşülür. elitarlardan fərqli olaraq xalq sənəti hazırlığı olmayan anonim yaradıcılar tərəfindən yaradılır. O özündə mifləri, əfsanə və nağılları, epos və s. əhatə edir. Folklor xalq sənətinin əsas qaynağıdır. Kütləvi olan mədəniyyət əsasən XX əsrin ortalarından başlayaraq inkişaf edən kütləvi mədəniyyətin yayılma mexanizmi bir başa iqtisadi münasibətlər ilə bağlıdır. Belə ki, kütləvi mədəniyyət həm beynəlmiləl, həm də milli ola bilər. bu mədəni faktor insanların tələblərinə çox tez və operativ cavab verərək, hər bir yeni hadisəyə cəld münasibət bildirir.

Müasir dünyamızda dövlətlərlə, beynəlxalq aləmlə əlaqələr genişlənir. Bu baxımdan ictimai, siyasi, iqtisadi, mədəni həyatımızın tənzimlənməsi yönündə müxtəlif layihələr hazırlanır, qərarlar, qanunlar qəbul edilir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası mədəniyyət haqqında qanunu çərçivəsində fəaliyyət göstərən orta məktəblərdə, ali təhsil müəssisələrində mədəniyyət siyasətinin prinsiplərinin tədris olunmasına cəhdlər göstərilir. Bir sözlə dünya mədəniyyət tariximizə münasibətdə, kulturoloji fikrimizə dəyərli əsərlər bəxş etmiş mütəfəkkirlərin əsərlərinin nəşri kulturologiyanın tədrisi prosesində də özünü göstərməkdədir.

Kulturologiyanın formalaşmasının digər ictimai elmlərlə müqaisədə daha yaxın tarixə aid olması və onun başqa elm sahələri ilə sıx inteqrasiyasından yararlanan müəyyən anlaşılmalılıqlar (sovet ideologiyasında) ilə bağlı bir sıra fənnlərin tədris proqramlarından çıxarılması kimi tələblər nəticəsində bu fənnin tədrisi və problemin həlli yolundakı çətinliklər əsasən humanitar və ictimai elmlərlə məşğul olan mütəxəssislərin, xüsusilə filosofların üzərinə düşdü [3, 27].

Müxtəlif elm sahələrində çalışan alimlərin kulturoloji fikrin təbliğindəki əziyyətlərini dəyərləndirməklə bərabər onu da qeyd etməliyik ki, “Kulturologiya”nın müstəqil elm sahəsi kimi inkişafını təmin edəcək kadr hazırlığı işi çox önəmlidir.

Kulturologiya elmi müasir dövrimizdə kulturoloq-tarixçi, kulturoloq-filosof, kulturoloq-sənətşünas və s. yetişdirməkdədir.

Bəşər mədəniyyəti tarixini öyrənmədən, dünya xalqlarının kultürünü bilmədən, tanış olmadan obyektiv, qlobal, demokratik düşüncə tərzinə, bəşəri hisslərə sahib olan mütəxəssis hazırlığı, vətəndaş yetişdirilməsi əlbəttə ki, imkansızdır.

Azərbaycanda XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində kulturoloji fikrin, düşüncələrin yayılmasında, maarifləndirici ideyaların təbliğində M.Ə.Rəsulzadənin, Ə.Ağaoğlunun, Ə.Hüseynzadənin, M.B.Məmmədzadənin və başqalarının rolu əvəzsiz olmuşdur [3, 43].

Müasir Azərbaycan cəmiyyətində kulturologiyanın bir elmi-təcrübi sistem kimi mövcud olmasının tarixi-irsə təcrübənin nəsildən-nəslə ötürülməsində rolu böyükdür. Eyni zamanda ictimai həyatın bütün sahələrində mədəniyyətin idarə olunmasına və inkişafına təkan verir. Kulturologiya elmi tarixi inkişaf baxımından həm də ictimai-siyasi mühiti öyrənən bir elmdir. Müasir tarixçi, filosof alimlərimizin bir çoxu bu sahəyə böyük maraq göstərmiş, elmi əsərlər yazmışlar.

Azərbaycanda kulturologiya elminin yaradıcısı, eyni zamanda kulturologiya elminin inkişafında əvəzsiz xidmətləri olan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının, həmçinin, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət Universitetinin professoru, tarix elmləri doktoru, “Simurq” Azərbaycan Mədəniyyət Assosiyasının prezidenti Fuad Məmmədovun “Kulturologiya” (2006) və “Kulturologiya effektivli həyat və fəaliyyətə aparan yol kimi” (2008), “Kulturologiya elmi və onun tarixi kökləri” (2004) fundamental əsərlərinə bir çox Azərbaycan və xarici ölkələrin alim-diplomatları dəstək olmuşdur.

F.F.Məmmədovun ölkəmizdə kulturologiya və idarəçilik mədəniyyətinin nəzəri-metodoloji problemlərinə dair elmi əsərlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Alimin əsərləri, bir çox monoqrafiyaları təkcə Azərbaycan ali məktəblərində deyil, habelə BMT, ABŞ, Rusiya, Fransa, Almaniya, İngiltərə və başqa ölkələrin milli kitabxanalarında istifadə olunur.

Filosof A.Şükürovun “Kulturologiya”, M.Məmmədovanın “Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi” dərsləkləri də bu elmə maraq doğurur. Müasir kulturoloqlardan F.Məmmədov, M.Süleymanov, İ.Hüseynov, M.Əliyev, A.Əlizadə, N.Əfəndiyeva və başqaları bu sahədə maraqlı elmi əsərlər müəllifləridir.

Kulturologiyanın piramidası insan, cəmiyyət və dövlətin inkişafı üçün yeni imkanlar açan sistemli kulturoloji təhlilin universal məntiqi pillələridir. Kulturogenез (mədəniyyətin genezisi) cəmiyyətin içərisində yaranır. Cəmiyyətin və şəxsiyyətin kamilləşməsi üçün insan münasibətləri harmoniyasına nail olması üçün insanların və dövlətlərin həyat keyfiyyəti və rifahına nail olunması üçün bir əsasdır. Bu həmçinin, yerdən kosmosa bir baxış və bəşəriyyətin inkişafının sonsuz imkanlarının yeni görüntüsüdür [4, 37].

Müasir cəmiyyətin kulturologiya elminə ehtiyacının olması tədqiqatçı-alimlərin elmi-nəzəri fikrində “kulturologiya” istilahının işlədilməsi, onun elm sahəsi kimi araşdırılması bir fənn kimi ali məktəblərdə tədrisi qənaətbəxş hesab edilir. Kulturoloji irsin tədqiqı, bu sahədə mənimsənilməsi, elmi metodların milli tariximizin öyrənilməsinə tətbiqi və mövcud mədəniyyət nəzəriyyələrinin müqaisəli təhlili kulturologiyanın elm sahəsi kimi formalaşmasının şərtlərindəndir. Bütün xalqlar üçün öyrənilməsi zəruri olan bu elmi irsi biz də mənimsəməliyik. Kulturoloq, sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent M.A.Süleymanovun təbirincə desək mədəniyyət tarixinə aid dərsləklərdə, araşdırmalarda və kulturoloji müntəxəbatlarda dünya mədəniyyət tarixi ilə yanaşı müvafiq ölkənin mədəni irsinə, xalqın kulturoloji fikrinə əhəmiyyətli yer ayrılımışdır. Bu baxımdan müxtəlif elmlərin inteqrasiyasını tələb edən kulturologiyanın Azərbaycanda möhkəm bünövrə üzərində yüksəlməsi və mənəvi meyarlara, milli-bəşəri dəyərlərə cavab verməsi üçün həmin alimlərin kulturoloji irsi mənimsənilməlidir. Bu gün Azərbaycan kulturoloji fikrində həyat və yaradıcılıqları yeni nəsələ örnək olan şəxsiyyətlərin fəaliyyəti daha dərinlən araşdırılmalı, onların kültür və mədəniyyət anlayışlarına münasibətləri öyrənilməlidir.

Mədəniyyət tarixi haqqında dünya elmi-nəzəri düşüncəsində rəngarəng bir mənzərə müşahidə edilməkdədir. Mədəniyyətə münasibətdə meyarlar müxtəlifliyi nəzərə çarpmaqdadır, ciddi söz sahiblərinin hər birinin öz ölçü etalonu vardır desək, yanılmazıq. Mədəniyyət bir sıra elmlərin tədqiqat obyektidir, bu fenomen müxtəlif fənlər vasitəsilə az və ya çox dərəcədə tədris olunur. Məsələn, tarix, ədəbiyyat, fəlsəfə, sosiologiya və s. mədəniyyət elə bir fenomendir ki, onu ictimai həyatın digər sahələrindən ayırmaq, təcrid olunmuş şəkildə düşünmək mümkün deyildir.

Kulturologiya müstəqil elm kimi heç də asan və rahat proses olmamışdır. Kulturologiya gənc olduğu qədər də “qədim” bir elmdir. Məhz kulturologiyanın öyrənməyə can atdığı bütün mədəni fenomenlər qədim dövrlərdən başlayaraq, ənənəvi klassik humanitar elmlər-tarix, fəlsəfə, filologiya, sənətsünaslıq, o cümlədən psixologiya və sosiologiya kimi yeni elmlər tərəfindən tədqiq olunmuşdur [5, 3].

Qloballaşan dünyamızda kulturologiya və multikulturalizm sosial reallığa, mədəni-mənəvi aləmə, insanın oradakı yeri və roluna bir küll halında baxır. Bu elm dünyada gedən qlobal prosesləri, həm də xalqımızın mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin qorunub saxlanılmasını, inkişaf etdirilməsini öz qarşısına məqsəd və vəzifə kimi qoyur. Dünyada gedən bu tendensiyalardan və mürəkkəb qlobal proseslərdən baş çıxara bilən kulturoloq kadrların hazırlanması isə bu gün ölkəmiz üçün daha vacib əhəmiyyətə malikdir.

Kulturologiyanın inkişafı ictimai, humanitar və təbiət elmlərinin metod və nailiyyətlərinin istifadəsi ilə əlaqədardır. Kulturologiyaya ən çox yaxın elm tarix və antropologiyadır. Çünki bu elmlər tarixən qarşılıqlı əlaqədə olmuşdur. Kulturologiya bir elm kimi yaranandan sonra onun inkişafının əsas istiqamətlərindən biri məhz onun sosial-humanitar elmlərlə qarşılıqlı əlaqəsi olmasıdır.

Ümumiyyətlə, bu gün kulturologiya dünya elminin əsas sahələrindən biridir. Kulturologiya humanitar elmlərin inkişafı üçün fundamental xarakter daşıyır. Hesab edirik ki, “Kulturologiya” elminin öyrənilməsi universitetlərin humanitar fakültəsində tədris olunması baxımından çox əhəmiyyətlidir. Hazırda bir çox ali məktəblərdə - ADMİU, BDU, ATİ, APDİA, ADPU və b. ali məktəblərdə tədris olunmaqdadır.

Müasir dünyamızda mədəniyyət multikulturalizm çərçivəsində dövlətlərin və cəmiyyətlərin həyat tərzidir. Multikulturalizm – eyni bir ölkədə yaşayan müxtəlif xalqların nümayəndələrinin mədəniyyət hüquqlarını tanıyan humanist dünyagörüşü və ona uyğun olan siyasətdir. Digər mədəniyyətlərin mahiyyətini, xüsusiyyətlərini, tarixini və nailiyyətlərini öyrənmədən, onlara qarşı tolerant münasibət, onların nümayəndələrinə hörmət mümkün deyil, qarşılıqlı anlaşma, mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların dialoqunu qurmaq mümkün deyil [6].

Ulu öndər Azərbaycan multikulturalizminin siyasi banisidir. Azərbaycan multikultural əməllərinin dövlət tərəfindən qorunması işində ən vacib olanı ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü və göstərişi ilə bu məsələnin hüquqi sənədlərdə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında əks olunmasıdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyev haqlı olaraq, multikulturalizm siyasətini ölkənin demokratik inkişafının tərkib hissəsi hesab edirdi. Azərbaycançılıq ideologiyası isə dinindən, dilindən, irqindən aslı olmayaraq ölkədə yaşayan bütün vətəndaşları birləşdirir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında ölkəmizdə Azərbaycan xalqının multikultural əməllərinin qorunması və inkişaf etdirilməsi sahəsində həyata keçirilən siyasi istiqamət yeni mərhələdə onun layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla inkişaf etdirilir.

Azərbaycan Prezidentinin göstərişi ilə ölkəmizin 26 noyabr 2009-cu il tarixli qanunla “Mədəni özünüifadə formalarının müxtəlifliyinin qorunması və təşviqinə dair” UNESCO Konvensiyasına qoşulmasını göstərmək olar. Azərbaycanın mənəvi-siyasi yüksəlişində son dərəcə vacib məqamlardan biri də Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü və iştirakı ilə 2011-ci ildən bəri mütəmadi olaraq Bakıda Beynəlxalq Humanitar Forumun keçirilməsidir. İlham Əliyevin multikulturalizm siyasətinin növbəti əhəmiyyətli addımı Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılmasına dair 15 may 2014-cü il tarixində imzaladığı fərman oldu [7, 3].

Bu gün Azərbaycan multikultural əməllərinin qorunub saxlanması təbliği ilə bağlı Heydər Əliyev Fondu olduqca əhəmiyyətli, möhtəşəm layihələr həyata keçirir, Fondun Prezidenti, Milli Məclisin deputatı Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə keçirilən “Mədəniyyətlərarası dialoqda qadınların rolunun genişləndirilməsi”, “Qloballaşma şəraitində mədəniyyətlərin rolu”, “Azərbaycan tolerantlıq məkanı”, “Çoxmədəniyyətli dünyada sülh şəraitində birgə yaşama” layihələrini xüsusi qeyd etmək olar.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev demişdir: “Ancaq indi, müstəqil Azərbaycanın hər bir gənci məktəblərdə təhsil alaraq, öz xalqının, millətinin qədim zamanlardan indiyə qədər olan tarixini, mədəniyyətini gərək yaxşı bilsin, əgər bunu bilməzsə o, həqiqi vətənpərvər ola bilməz, əgər bunu bilməzsə o, millətinə olan mənsubiyyəti ilə istənilən səviyyədə fəxr edə bilməz”.

Elmi yeniliyi: Məqalədə kulturologiyanın yaranma tarixi və bu elmin başqa humanitar elmlərlə əlaqəsindən bəhs olunur.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədən ali məktəblərin humanitar fakültələrində köməkçi material kimi istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov F.T. Kulturologiya. Bakı: “Çıraq” nəşriyyatı, 2006, 503 s.
2. Məmmədov F.T. Kulturologiya effektivli həyat və fəaliyyətə aparan yol kimi. Bakı: “Çıraq” nəşriyyatı, 2008, 400 s.
3. Manafova M.C. Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi. Bakı: “Təbib” nəşriyyatı, 2006, 819 s.
4. Məmmədov Ə., Dadaşova S., Hüseynov İ. Tətbiqi kulturologiya. Bakı: “Mars- Print” nəşriyyatı, 2004, 411 s.

5. Abdullayeva L. Kulturologiya: bu gün və sabah. Xalq qəzeti. Bakı, 2013, 18 fevral
6. <http://salamnews.org/az/news/read/11-7766>
7. Abdullayev K. Ulu Öndər Azərbaycan multikulturalizminin siyasi banisidir. Azərbaycan qəzeti. Bakı, 2014, 23 iyul

РЕЗЮМЕ

Касумова Наиля Заман гызы КУЛЬТУРОЛОГИЯ КАК НАУКА

Ключевые слова: субкультура, тенденция, культурогенез, филогенез

В статье исследуется история зарождения, этапы развития, тематика и значение культурологии как науки. Основное место в ней уделено появлению в Азербайджане нового научного направления культурологии – мультикультурализма, его роли и значению в развитии межгосударственных связей.

SUMMARY

Gasimova Naila Zaman CULTURAL STUDIES AND A SCIENTIFIC FIELD

Key words: cultural genesis, tendency, subculture, sublime

In the paper history of Cultural Studies is revealed, its development stages, contents and scientific significance are learned. Historical background of multiculturalism as one of the fields of Cultural Studies, its role in widening of international and cultural relations of Azerbaijan is studied in the paper.

Daxil olma tarixi: ilkin variant: 08.10.2014
son variant: 17.10.2014

MƏMMƏDOVA AYTƏKİN TELMAN qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Pedaqogika və psixologiya kafedrasının müəllimi

chinare.hesenova@mail.ru

PROFESSOR Ə.SEYİDOVUN PEDAQOJİ İRSİNDƏ TƏRBIYƏNİN ROLU

Açar sözlər: ailə tərbiyəsi, məktəblilər, pedaqoji kollektiv, siyasi tərbiyə

Ə.Seyidovun nəzəri irsində tərbiyə məsələləri, onun nəzəri və praktik problemlərinin həlli mühüm yer tutur. O, tərbiyənin nəzəri məsələləri ilə bağlı ayrı-ayrı məqalələrində və klassiklərə həsr etdiyi əsərlərində tərbiyənin məqsədi, məzmunu, mahiyyəti, prinsip və metodları, təşkili formaları ilə bağlı maraqlı fikir və mülahizələr irəli sürmüşdür. “Məktəbdənxaric tərbiyə haqqında” [1] məqaləsində o, sinifdən və məktəbdənxaric tərbiyənin məzmununa aydınlıq gətirir, onların təşkili xüsusiyyətlərini aydınlaşdırır. Ə.Seyidov klassiklərin “tərbiyə, əsasən, təlim vaxtında verilir” fikrini inkişaf etdirərək bu qənaətə gəlir ki, yaxşı təlim edən müəllim yaxşı da tərbiyə verir. O, uşaqların məktəbdənkənar tərbiyəsində səmərəli təşkil olunmuş oyunların, yürüşlərin və yarışların, kinoteatrların, uşaq teatrının, gənc tamaşaçılar teatrının, dərnlərin, tarixi yerlərə və abidələrə ekskursiyaların roluna xüsusi əhəmiyyət verir və bu işdə valideynlərin rolunu unutmamağı tövsiyə edir.

Ə.Seyidovun nəzəri irsində uşaqların ailə tərbiyəsi məsələləri də xüsusi yer tutur. O, “Uşaqların ailə tərbiyəsi” adlı məqaləsində yazırdı: “Uşaqların tərbiyəsində ən mühüm və məsul vəzifə ailənin üzünə düşür. Ailə uşaqları düzgün və şüurlu surətdə tərbiyə etməkdə mühüm bir ictimai vəzifəni yerinə yetirmiş olur” [2, 38]. Ə.Seyidovun fikrincə, bu vəzifəni həyata keçirmək üçün ata və analar ailə tərbiyəsini prinsip və metodlarını bilməli, uşaqlarda kiçik yaşlarından intizamlılıq, mütəşəkkillik, mədəni rəftar kimi yüksək əxlaqi keyfiyyətlər aşılamalıdır. Bunun üçün uşaqlar ilk növbədə öz valideynlərindən nəcib əxlaqi sifətlər görməli və onu əxz etməlidirlər. Ə.Seyidov tərbiyədə nümunənin rolunu yüksək dəyərləndirir, ailədə hörmət və tələbkarlığın həyata keçirilməsinə, uşaqların düzgün rejiminin yaradılmasına, uşaqlar üçün xüsusi guşənin təşkilinə böyük əhəmiyyət verirdi. Ə.Seyidovun adı çəkilən məqaləsi uşaqların ailədə əmək, əxlaq, estetik və fiziki tərbiyəsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ailə rejimi, məktəbdə və ailədə düzgün təşkil edilmiş tərbiyə, uşaqların ictimai fəaliyyəti, pioner və komsomol təşkilatlarının işlərində onların fəal iştirakı uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir edən əsas və həlledici amillərdir. Kiçik yaşlarından başlayaraq uşaqların xarakterində əmələ gələn səciyyəvi cəhətlər illər keçdikcə möhkəmlənir. Bu fikirlər Ə.Seyidovun “Ailə və məktəb” [3] məqaləsinin əsas ana xəttini təşkil edir. Məqalədə klassik pedaqoqların ailə tərbiyəsi ilə bağlı fikirlərinə toxunulur, uşaqların tərbiyəsində nümunənin, valideyn və müəllim nüfuzunun rolu və yeri müəyyənləşdirilir, uşaqlarda müsbət vərdislər və adətlər yaratmaq əxlaq tərbiyəsini mühüm şərtlərdən biri kimi təhlil olunur. Ə.Seyidov məktəbdə sinifdənxaric tədbirlərin: səhərciklərin, tamaşa axşamlarının, disputların, oxucu konfranslarının, məruzələrin və mühazirələrin, bədii özfəaliyyət kollektivlərinin çıxışlarının, idman yarışlarının, bayram günlərinin, kütləvi gəzintilərin, əmək veteranları, yazıçılar, şairlər və alimlərlə görüşlərin şagirdlərin əxlaqi dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm amil hesab edirdi. Məqalədə Bakı məktəblərinin ailə və məktəbin əlaqəsi sahəsində qazandığı təcrübə ümumiləşdirilir və qiymətli tövsiyələr verilir.

Azərbaycan müəllimlərinin müəllimi Ə.Seyidovun pedaqoji irsində müəllim kadrları hazırlığının nəzəri və praktik məsələləri də mühüm yer tutur. O, “Azərbaycan müəllimliyi üçün şərfli işi” [4] adlı məqaləsində klassik pedaqoqların – Komenskinin, Pestalotsinin, Uşinskinin, Fizulinin, Bakıxanovun, Mirzə Şəfinin, M.F.Axundovun, S.Ə.Şirvaninin, H.B.Zərdabinin,

M.Ə.Sabirin müəllimlik peşəsi ilə bağlı ideya və fikirlərini təhlil etmiş, ciddi ümumiləşdirmələr əsasında yeni və orijinal fikirlər söyləməyə nail olmuşdur. Pestalotsinin “Sən ata kimi tərbiyə etməyincə, müəllim kimi təlim edə - öyrədə bilməyəcəksən” – fikri onun tədqiqatının leytmotivini təşkil edir. Ə.Seyidov müəllim hazırlığı ilə bağlı çıxış edərəkən irəli sürdüyü fikirlər bu gün də aktuallığı və yeniliyi ilə seçilir. O, Azərbaycan müəllimlərinin 1946-cı ildə keçirilən qurultayındakı çıxışında demişdir: “Bizim bir sıra müəllimlərimiz klassik pedaqoqlarımızı tanıyırlar. Klassik pedaqoqların gözəl simaları, onların yazıb yaratdıqları bizim üçün örnək olmalıdır. Ona görə də biz müəllimlərimizi klassik pedaqoji fikir ilə tanış etməliyik. Müəllim məktəbdə həlledici simadır. Biz onun ehtiyacını ödəməli, onun məlumatını artırmaq üçün ona metodik ədəbiyyat verməliyik. Biz hələ də müəllimlər üçün kitabxana yarada bilməmişik. Yaxın gələcəkdə biz bu məsələni də həll etməliyik” [5]. Bu fikri məktəblərimizdə çalışan bəzi müəllimlərə aid etmək mümkündür. İndi də klassik dünya və Azərbaycan pedaqoqlarını və onların əsərlərini tanımayan müəllimlər vardır. Halbuki, ali pedaqoji kadr hazırlığı məqsədilə hazırlanan tədris planlarında “Pedaqogika tarixi” fənninin öyrədilməsinə müəyyən qədər saat ayrılır. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixinin aktual problemləri kurs şəklində tədris olunur. Etiraf etmək lazımdır ki, məktəb müəllimlərinin pedaqogika klassikləri ilə bağlı elmi-metodik ədəbiyyata ehtiyacı indi də qalmaqdadır. Klassik pedaqoqların əsərləri nəşr olunmur. Xarici dillərdə olan əsərlər isə tərcümə edilmir. Ə.Seyidovun 40-cı illərdə həyəcanla söylədiyi ideyalar təəssüf ki, hələ də öz həllini tapmayıb.

Ə.Seyidovun nəzəri irsində pedaqoji tənqidin inkişafına xidmət edən dəyərli fikirlər vardır. O, elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti ilə seçilən kitablara rəy yazmış, onların elmi-pedaqoji və fəlsəfi ədəbiyyatdakı yerini müəyyənləşdirməyə nail olmuşdur. Ə.Seyidov ilk dəfə Nurəddin Kazımovun “Müqayisə priyomundan istifadə edilməsi” monoqrafiyasını pedaqoji tənqid predmetinə çevirmiş, həmin əsərin uğurlu cəhətləri ilə yanaşı, nöqsanlarını da üzə çıxarmışdır. Monoqrafiyanı dərindən təhlil edən Ə.Seyidov bu qənaətə gəlir ki, əsərdə müəllif müqayisəni psixi proseslər nöqtəyi-nəzərindən təhlil edir və belə bir inandırıcı nəticə çıxarır ki, bütün psixi proseslərdə: duyğularda, qavrayışlarda, təsəvvür və hafizə proseslərində, təfəkkürdə və s. də cisim və hadisələrdəki oxşar və fərqli əlamətlər əks olunur. Müəllif bu nəticəyə əsaslanaraq belə bir faydalı fikir irəli sürür ki, müqayisə bütün psixi proseslərin bir-birindən təcrid olunmadığını, onların vəhdətdə olduğunu ifadə edir. Ayrı-ayrı psixi proseslərdə oxşarlıq və fərq əlamətlərinin əks olunması bu proseslərdə şüurluluq ünsürlərinin olduğuna işarədir [6].

Ə.Seyidovun ensiklopedik biliyə, yüksək elmi-nəzəri hazırlığa malik olmasının nəticəsidir ki, o, həm psixoloji, həm də fəlsəfi kitablara rəy vermiş, onları təqdir və təbliğ etmişdir. Bu baxımdan onun “Axtarışların bəhrəsi” [7] məqaləsi maraq doğurur. Fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ziyəddin Göyüşovla birlikdə yazılan məqalə Ə.Bayramovun “Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri” kitabının təhlilinə həsr olunmuşdur. Müəlliflər bu qənaətə gəlir ki, əqli inkişafın əsas göstəricisini müəyyən etmək nəinki nəzəri, həm də çox böyük əməli əhəmiyyətə malikdir. Çünki çox zaman tərbiyəçilərimiz bilmir ki, əqli inkişaf dedikdə nə nəzərdə tutulur. O, nə kimi konkret məzmunla malik olur. Nəticədə şagirdlərin əqli inkişafına nail olmaq yolları, ona təsir göstərən psixoloji amillər müəllimlərimizə və tərbiyəçilərimizə naməlum qalır. Monoqrafiyanın elmi məziyyətlərini araşdırmağa çalışan müəlliflər Ə.Bayramovun fikirlərini təhlil və təqdir etməklə kifayətlənməmiş, əqli keyfiyyətlərin təşəkkülü və inkişafı ilə bağlı dəyərli fikirlər irəli sürmüşlər. Onlar haqlı olaraq bu qənaətə gəlirlər ki, monoqrafiyada əqli keyfiyyətlərin hamısına eyni dərəcədə diqqət yetirilməsə də müəllif psixologiya elmində ən aktual mövzulardan birini təqlid etməyə, nəzəri və əməli cəhətdən faydalı, orijinal nəticə çıxarmağa müvəffəq olmuşdur.

Ə.Seyidov tanınmış filosof-alim Ziyəddin Göyüşovun iki əsəri – “Azərbaycanda etik fikir”, “Fəzilət və qəbahət” haqqında resenziya yazmışdır. O, “Əxlaq-etik irsimizə dair qiymətli əsər” [8] adlı məqaləsində (məqalə Yusif Talibovla birlikdə yazılmışdır) Z.Göyüşovun “Azərbaycanda etik fikir” kitabını yalnız Azərbaycan fəlsəfi tarixini deyil, pedaqoji fikir tariximizi öyrənmək cəhətdən də qiymətli təşəbbüs hesab etmişdir. Çünki kitabda nəzəri-etik problemlərin tədqiqi ilə yanaşı zəngin əxlaqi, didaktik materiallar, tərbiyə haqqında fikirlər toplanmışdır. Müəllif çoxlu

faktik materiallar əsasında hələ qədim dövrlərdən başlayaraq, XX əsrin birinci rübünə qədər Azərbaycanda mövcud olmuş əxlaqi-etik ideyaları xarakterizə edir, müxtəlif vaxtlarda yaşamış mütəfəkkirlərimizin əsərlərində tərənnüm olunmuş fəzilətləri, yüksək mənəvi keyfiyyətləri, əxlaqi idealları böyük həssaslıqla sistemləşdirir və bunlara elmi qiymət verir. “Həyata məhəbbət, insanlara inam simfoniyası” [9] məqaləsində (məqalə Yusif Talıbovla birlikdə yazılmışdır) Ə.Seyidov Z.Göyüşovun “Fəzilət və qəbahət” əsərindəki fəlsəfi ideyaları təhlil və tədqiq edir. Şərqi və Qərbi yüksək zəka sahiblərinin fəzilət və qəbahət haqqında fikirlərini ümumiləşdirən, ciddi elmi ümumiləşdirmələrin predmetinə çevirən Z.Göyüşovun tədqiqatlarını təqdir edir. Ə.Seyidov əsər haqqında fikirlərini aşağıdakı qeydlərlə yekunlaşdırır: “Böyük fransız alimi Bekon deyirdi ki, kitablar zamanın dalğalarında səyahət edən və öz qiymətli yükünü ehtiyatla nəsilədən-nəslə çatdıran fikir gəmiləridir. İnsan iradəsi ilə insan əqlini özündə birləşdirən gəminin sükançısı əxlaqi fəzilətləri nəfs və tamah adlı sualtı qayalardan, burulğanlardan keçirib gəncliyə, gələcəyə doğru məğrucasına üzür... Professor Z.Göyüşovun bu kitabını da belə bir gəmiyə bənzətmək olar”.

Elmi yeniliyi: Məqalədə Əhməd Seyidovun pedaqoji irsi tərbiyə məsələləri baxımından araşdırılır. Onun tərbiyə nəzəriyyəsi və praktikasını ilə bağlı fikirləri təhlil olunur.

Təbii əhəmiyyəti: Məqalədən ali məktəbdə pedaqogikasıdan və pedaqogika tarixindən mühazirə mətni kimi istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Seyidov Ə. Məktəbdənxaric tərbiyə haqqında / “Azərbaycan müəllimi” qəz. Bakı, 1946, 25 aprel
2. Seyidov Ə. Uşaqların ailə tərbiyəsi / “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 14 aprel 1955
3. Seyidov Ə. Ailə və məktəb / “Kommunist” qəz. Bakı, 1965 iyun 12
4. Seyidov Ə. Azərbaycan müəllimliyinə şərfli işi // Azərbaycan məktəbi, 1945, №2-3, s. 30-42
5. Seyidov Ə. Müəllim hazırlığına daha artıq diqqət edək // Azərbaycan məktəbi, 1946, № 6, s. 37
6. Seyidov Ə. Lazımlı bir kitab haqqında / “Azərbaycan müəllimi” qəz. Bakı, 1965, 7 yanvar
7. Axtarışların bəhrəsi / “Kommunist” qəz. Bakı, 1968, 7 yanvar
8. Seyidov Ə. Əxlaq-etik irsimizə dair qiymətli əsər / “Azərbaycan gəncləri” qəz. Bakı, 1968 oktyabr 8
9. Seyidov Ə. Dobrolyubovun pedaqoji fikirləri haqqında / Azərbaycan məktəbi, 1959, №1, s. 32-41

РЕЗЮМЕ

Мамедова Айтекин Телман гызы ВОПРОСЫ ВОСПИТАНИЯ В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ ПРОФЕССОРА А.СЕЙДОВА

Ключевые слова: семейное воспитание, школьники, педагогический коллектив, политическое воспитание

В статье рассматривается педагогическое наследие Ахмеда Сейдова с точки зрения вопросов воспитания. Здесь анализируются его идеи, связанные с теорией и практикой воспитания.

SUMMARY
Mammadova Aytəkin Telman
EDUCATION PROBLEMS IN PROF. AHMAD SEYIDOV'S
PEDAGOGICAL HERITAGE

Key words: family education, pupils, pedagogical staff, political education

In the article the pedagogical heritage of Akhmad Seyidov is studied in the light of the problems of training. His ideas dealt with the theory and practice of training are analysed in the article.

Daxil olma tarixi: ilkin variant: 01.10.2014
son variant: 13.10.2014

XƏLİLOV SADIQ XOSROV oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Fizikanın tədrisi metodikası kafedrasının dosenti

SALMANOVA AYNUR İXTİYAR qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Fizikanın tədrisi metodikası kafedrasının müəllimi

QURBANOVA SİMA AYYUB qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Fizikanın tədrisi metodikası kafedrasının müəllimi

Aynur213@box.az

FİZIKANIN TƏDRİSİNDƏ ŞAĞİRDLƏRİN TƏDQİQATÇILIQ QABİLİYYƏTİNİN İNKİŞAFI

Açar sözlər: təlim, tədqiqatçılıq, metod, idrak

Müasir dövrün tələbatına uyğun olaraq, məktəb gənc nəslin həyata hazırlığını elə təmin etməlidir ki, onlar nəinki müasir dövrdən baş çıxara bilsinlər, hətta gələcək dövr üçün lazım olan bilik və bacarıqlara müstəqil yiyələnməyə xüsusi səy göstərsinlər. Bu, təlim prosesində şagirdlərdə idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi ilə bilavasitə bağlıdır. Şagirdlərdə təlimə maraq oyatmadan, ona məsuliyyətli münasibət formalaşdırmadan demokratik cəmiyyətdə yaşamağa qabil olan vətəndaş yetişdirmək mümkün deyildir. Deməli, bu gün müəllimlər qarşısında duran mühüm vəzifələr ilk növbədə şagirdlərdə təlimə maraq oyatmaq, tədqiqat aparmaq, fikirlərini əsaslandırmaq, təlim prosesində inteqrasiya yaratmaq, nəticə çıxartmaq, qiymətləndirmə bacarıqlarını formalaşdırmaq üzərində qurulması, kurikulum əsasında aparılması, fəal təlim əsas yanaşma mövqeyi kimi reallaşdırılmalıdır [1].

Fizikaya maraq oyatmaq üçün əvvəlcə onun öyrənilməsinin zəruriliyini şagirdlərə dərk etdirmək lazımdır. Orta məktəblərdə fizikanın öyrənilməsi şagirdlərin düşüncəsi, məntiq mühakiməsi, ümumiləşdirmə və mücərrədləşdirmə aparmaq qabiliyyətlərini, diqqət, iradə və hisslərini əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdirir. Fiziki biliklər sisteminin mənimsənilməsi şagirdlərə hadisələri hərtərəfli müşahidə etməyə, onların mühüm əlamətlərini ayırmağa imkan verir. Bu biliklər əsasında şagirdlərdə əməliyyatlar aparmaq, kəmiyyətlər arasındakı münasibətləri müəyyənləşdirmək, çıxarılmış nəticə və mülahizələri əsaslandırmaq bacarıqları formalaşır.

Pedaqoji-psixoloji ədəbiyyatda *m a r a q* şəxsiyyətin müəyyən bilik və fəaliyyət sahəsinə yiyələnməyə yönəlməsində ifadə olunan fərdi psixi xüsusiyyət kimi səciyyələndirilir. Maraqlar tələbat əsasında əmələ gəlir. Belə ki, tələbatın ödənilməsi zərurətinin dərk edilməsi maraqları doğurur. Maraq müəyyən bir obyektə daha ətraflı və dərinlən öyrənmək səyi doğurur.

Maraq fəaliyyətin keyfiyyətinə və icra sürətinə böyük təsir göstərir. Deməli, məktəblinin təlimə marağı onun elmlərin əsaslarını daha möhkəm mənimsəməsinə kömək edir. Fizika fənninə maraq, bir qayda olaraq, hələ məktəbəqədər dövrdə uşaqlarda təzahür etməyə başlayır və şagirdin məktəbə gəlişi ilə əlaqədar onlarda fizikaya marağın inkişafında keyfiyyətə yeni və daha yüksək mərhələ başlayır. İndi müəllimin fasilator mövqeyində dayanması, şagirdin isə tədqiqatçı kimi çıxış etməsi əhəmiyyətli hesab edilir [2].

Fizika təliminə maraq yaratmağın müxtəlif yolları var. Müəllim şagirdlərdə fizika fənninə maraq oyatmaq üçün dərstdə problemlə situasiya yaratmaqla, şagirdləri tədqiqatçı "vəziyyətinə" salmalıdır. Onları axtarıcılığa sövq etməklə özlərinin də nə isə tapa biləcəklərinə inandırılmalıdır. Şagirdlərə yeni bilikləri müstəqil sürətdə əldə etmək, mühakimələr yürütmək, hadisələrin mahiyyətini, qanunauyğun əlaqələrini açıb göstərə bilmək, bir sözlə, kəşflər etmək bacarığı aşılamalıdır.

Məktəb təcrübəsi sübut edir ki, şagirdlərdə fizika fənninə maraq tərbiyəsinin mühüm amillərindən biri təlim metodlarıdır. Təlim metodlarının və vasitələrinin düzgün seçilməsi və dərstdə tətbiqi öyrənilən mövzunun mənimsənilməsi üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir [3].

İdrak marağının formalaşdırılması problemi fizikanın mənimsənilməsi kompleksində mühüm yer tutur. İnsanın tələbatı onu fəaliyyətə sövq edən ilkin amillərdəndir. Bu tələbat isə müxtəlifdir: elmlərin əsaslarına yiyələnmək, texnika, musiqi, təsviri incəsənət, sağlamlıq və s. Bütün bu tələbatı ödəmək üçün isə fəaliyyət vacibdir. Fəaliyyət insanın xarici aləmə münasibətinin mühüm təzahür formasıdır. İnsan fəaliyyət zamanı özünün müvafiq tələbatını təmin etmək üçün xarici aləmlə qarşılıqlı münasibətdə olur, cisimlərə, hadisələrə məqsədəuyğun təsir göstərir. İnsan məhz fəaliyyəti sayəsində ətraf aləmdə nə isə yaratmağa qadirdir.

Fizikada hadisələrin öyrənilmə metodları aşağıdakı məlum sxem əsasında aparılır:

Hadisə → Müşahidə → Problemlə sual → Fərziyyə (hipotez) → Nəzəriyyə

Müəllimin hadisələri müşahidə edərək, problemlə suallar qoyaraq, şagirdləri onların həllinə cəlb etməsi, şagirdlərin isə onları yaradıcı həll etməsi tədqiqat metodu adlanır. Fizika dərslərində problemlər müəyyən məsələlər-mətnlər və təcrübələr (eksperiment) üzərində qurula bilər. Məsələlər müxtəlif məzmun daşdığı üçün onlar klassik və müasir fizikanın metodları ilə müxtəlif tip nəzəri hesablamalar və onların praktika ilə uzlaşması kimi mühüm anlayışlarla şagirdləri tanış edir, nəzəriyyənin praktika ilə əlaqəsini yaradır və nəticədə onların təfəkkür sisteminin inkişafına güclü təsir göstərir, onlarda tədqiqatçılıq qabiliyyətinin formalaşmasına kömək edir [3]. Təcrübədən (eksperiment) öyrənmə əsasən laboratoriya dərslərində istifadə edilir və o, şagirdlərdə müstəqil işləmə, yaradıcılıq, vərdiş və bacarıq qabiliyyətlərinin formalaşmasına, nəzəri biliklərin praktikaya tətbiq edilməsinə böyük kömək edir.

Tədris prosesində müəllimin rəhbərliyi altında şagirdlərə yeni ideyalar aşkar etməyə imkan verən yanaşmalar əsas götürülməlidir. Elə bir mühit yaradılmalıdır ki, şagirdlər özləri biliyi qazanmaqda maraqlı olsunlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, şagirdlərin hamısının hazırlıq səviyyəsi, tədqiqatçılığa meyli eyni deyildir. Bu halda şagirdlərə bilik səviyyələrinə uyğun olaraq tapşırıqlar vermək lazımdır. Əlbəttə ki, müəllimin istiqamətverici rolu da bundan ibarətdir.

Təlimin tədqiqatçılıq metodunun mahiyyəti aşağıdakı əlamətlərlə xarakterizə olunur;

1. Müəllim şagirdlərlə birlikdə problemi formalaşdırır, təlim vaxtının müəyyən hissəsi onun həllinə həsr olunur;

2. Biliklər barədə şagirdlərə məlumat verilmir, şagirdlər onları müstəqil surətdə problemləri həll etmə prosesində, qoyulan suallara alınan müxtəlif variantlı cavabları müqayisə etmə yolu ilə əldə edirlər. Şagirdlər nəticələri əldə etmək üçün lazım olan vasitələri də özləri müəyyən edirlər (yaradıcılıq qabiliyyəti).

Şagirdlərdə tədqiqatçılıq bacarığının formalaşmasında idrak üsullarından biri olan ideallaşdırmanın, yəni ideal modellərin də xüsusi yeri var. Belə ki, ideallaşdırma elmi-nəzəri tədqiqatın səmərəli üsullarından və əsas növlərindən biri kimi xüsusi fikri proses olub, tədqiqatçını elmi-tədqiqat baxımından nəzəri quraşdırmalarda indiki halda onu maraqlandırmayan cəhətdən, mühüm olmayan xassə və münasibətlərdən ayırmağa imkan verən sadələşdirmədir. Belə ideallaşdırmalara misal olaraq “maddi nöqtə”, “nöqtəvi yük”, “nöqtəvi işıq mənbəyi” və s. anlayışlarını göstərmək olar. Nəzəri idrak metodu olmaq etibarını ilə ideallaşdırmanın əhəmiyyəti bundadır ki, bu üsulla yaradılan xəyali, ideal obyektlər, real cisim və prosesləri öyrənmək üçün mühüm bir vasitədir [4].

3. Müəllimin fəaliyyəti problemlə məsələləri həll etmək prosesini operativ idarə etməkdən ibarət olur;

4. Tədris prosesi yüksək intensivliyi ilə xarakterizə olunur, öyrənməyə maraq yüksək olur, alınan biliklər dərinliyi, möhkəmliyi ilə fərqlənilir.

Fizikanın tədrisində şagirdlərin tədqiqatçılıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi ən mühüm məsələlərdən biridir. Hazırda istifadə olunan proqram və dərslərin təhlili və metodik ədəbiyyatın diqqətlə nəzərdən keçirilməsi, eləcə də ali məktəblərdə fizika ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr üzərində aparılan müşahidələr nəticəsində deyə bilərik ki, şagirdlərdə tədqiqatçılıq

qabiliyyətini inkişaf etdirmək sahəsindəki metodiki işlərə böyük ehtiyac duyulur. Ona görə də orta məktəblərdə bu sahəyə diqqət artırılmalıdır.

Müasir dövrdə əsas və orta təhsil məktəblərində başlıca simalar müəllim və şagirdlərdir. Şagirdlərə mövzunu öyrətmək üçün müəllim dərstdə lazım olan tədris materiallarını özü hazırlayır. Müəllimin hazırladığı tədris materialı əsasında da şagird mövzunu öyrənir və yadda saxlayır. Müəllimin rəhbərliyi altında şagird mövzusunun məzmununu və məqsədini müəyyənləşdirir. Öyrənmə metodunu konkretləşdirir, mövzuya aid informasiya materialları toplayır, mövzuya yaradıcı yanaşmaqla onu müstəqil öyrənməyə başlayır və tədqiqatçılıq fəaliyyəti güclənir.

Şagirdlərin tədqiqatçılıq fəaliyyətini gücləndirmək, mövzuların daha da dərinədən mənimsənilməsinə təmin etmək üçün müəllimlərin internet resurslarından daha çox istifadə etmələri məsləhətdir. Təhsilin keyfiyyəti müasir dövrdə cəmiyyətin inkişafını təmin edən əsas göstəricidir. Ona görə də şagirdlərdə müstəqil, yaradıcı təfəkkür qabiliyyətinin formalaşdırılması müəllimlərin əsas vəzifələrindən biri olmalıdır. Odur ki, müəllimlər çalışmalıdırlar ki, yeni texnologiyalardan istifadə etməklə şagirdlərin tədqiqatçılıq bacarıqlarını inkişaf etdirdirsinlər. Bu zaman qazanılan biliklər möhkəm və dərin olur.

Fizikanın öyrənilməsi prosesində şagirdlərin idrak fəaliyyətinin fəallığı – fiziki anlayışların möhkəm mənimsənilməsi, onların məntiqi əsaslandırılması, öyrənilmiş nəzəri bilikləri öyrəniləcək məsələlərin həllinə tətbiq edə bilməsi ilə xarakterizə olunur. Belə məsələlərin həlli prosesində müqayisədən düzgün istifadə etmək, onun həlli üsullarını müəyyənləşdirə bilmək, bu məqsədlə fəaliyyət göstərmək şagirdlərin təlim prosesində tədqiqatçılıq fəaliyyətini inkişaf etdirir.

Şagirdlərin fəallığı, biliyin tətbiq üsulunu tez tapması, eyni bir məsələnin müxtəlif həlli üsullarını, məsələnin məzmununu və ya verilənlərin dəyişməsi ilə müxtəlif həlli üsullarını tapmağı bacarmaq qabiliyyəti, müəyyən məsələnin həlli üsulundan başqa digər məsələlərin həllində tətbiq edə bilməsi, analogiyadan istifadə edərək düzgün əqli nəticə çıxarmaları, ümumiyyətlə, məntiqi mühakimə qabiliyyətinin yaxşı inkişafı ilə xarakterizə olunur. Şagirdlərin fəallığı onları axtarışa, yaradıcılığa, tədqiqatçılığa və daha çox öyrənməyə sövq edir.

Elmi yeniliyi: Məqalədə fizikanın tədrisində şagirdlərdə tədqiqatçılıq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi yolları araşdırılır, məktəb təcrübəsindəki yeniliklər tədqiqata cəlb edilir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Ümumtəhsil və ali məktəblərdə fizikanın tədrisi ilə məşğul olan müəllimlər, tədqiqatçılar bu məqalədən istifadə edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası. Bakı, 24 oktyabr, 2013-cü il
2. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu. "Azərbaycan müəllimi", 11 sentyabr, 2009, №35 (8348)
3. Ağayev Ə.Ə. Təlim prosesi: ənənə və müasirlik. Bakı: "Adiloğlu", 2006.
4. İsmayılov İ.N. Ümumtəhsil məktəblərində fizika təliminin müasir texnologiyaları. Bakı, 2012

РЕЗЮМЕ

Халилов Садиг Хосров оглу, Салманова Айнур Ихтияр гызы,
Курбанова Сима Аюб гызы

ПУТИ РАЗВИТИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧЕНИКОВ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ФИЗИКИ

Ключевые слова: обучение, исследование, метод, познание

В данной статье рассматриваются аспекты развития исследовательских способностей учащихся при преподавании физики. Отмечается, что изучение физики способствует

развитию мышления, логического рассуждения, способности обобщения, в значительной мере развитию внимания и воли.

SUMMARY

**Khalilov Sadig Khosrov, Salmanova Aynur Ixtiyar, Kurbanova Sima Ayyub
DEVELOPMENT WAYS OF STYDENTS' RESEARCH SKILLS
IN TEACHING PHYSICS**

Key words: education, research, method, cognition

In the article the aspects of development research skills of pupils at Physics lessons are studied. It is noted that learning Physics challenges developing cognition, logical thinking, ability of generalizing, and mainly, of attention and will-power.

**Daxil olma tarixi: ilkin variant: 02.10.2014
son variant: 15.10.2014**

MƏMMƏDOV ZAKİR MƏTLƏB oğlu

*Sumqayıt Dövlət Universiteti, Bədən tərbiyəsi və idman kafedrasının dosenti
chinare.hesenova@mail.ru*

**İDMAN MƏŞĞƏLƏLƏRİNİN TƏLƏBƏLƏRİN MƏNƏVİ-İRADI
HAZIRLIĞINDA ROLU*****Açar sözlər: inam, cəsarət, inadkarlıq, təşəbbüskarlıq, dözümlülük***

Bədən tərbiyəsi və idman məşğələlərində ardıcıl olaraq gənclərdə inam, cəsarət və digər bu kimi keyfiyyətlərin tərbiyə olunması hər zaman bu sahədə çalışan tədqiqatçıların aktual problemidir. Bu keyfiyyətlərin inkişafı mürəkkəb vəziyyətlərdə çətinliklərə qalib gəlməyə kömək edir və insanı şəxsiyyət kimi yetişdirir.

Hazırkı dövrdə gənclərimizin fiziki və mənəvi hazırlıqlarının yüksək səviyyədə tərbiyə olunmasına xalqımızın böyük ehtiyacı var. Bunun üçün gənclərlə iş aparan təşkilatlar məhz bu fiziki və mənəvi keyfiyyətləri yüksək səviyyədə tərbiyə etdirmək məqsədilə günün tələbləri səviyyəsinə çatdırmaq üçün məqsədyönlü təxirəsalınmaz tədbirlər görməlidirlər. Məqsədyönlü hazırlığın əsas məqsədi gənclərin iradəsini maksimum səfərbər etmək, qarşıda qoyulan məqsədə nail olmaq üçün iradi keyfiyyətləri tərbiyə etməyə yönəldilməlidir. Məhs bu keyfiyyətlərin tərbiyəsindən asılı olaraq çətin anlarda gənclərin şəxsiyyətinin hansı səviyyədə olması özünü göstərir. Bədən tərbiyəsi və idman iradi keyfiyyətlərin möhkəmlənməsi üçün ən dəyərli vasitələrdən biridir. Məhz bu faktorlar idman məşğələlərində gənclərin şəxsiyyət kimi hərtərəfli formalaşmasında öz əksini tapır.

Mənəvi-iradi hazırlığın məzmunu anlayışını reallaşdırmaq və iradi keyfiyyətlərin tərbiyəsi, pedaqoji üsullardan istifadə vasitələrini aşkar etmək üçün aşağıdakı formada sosioloji tədqiqat aparılmışdır:

- a) ədəbiyyat mənbələrinin araşdırılması;*
- b) aparıcı idmançılarla sorğu;*
- c) tələbə idmançılarla sorğu.*

Sorğu və söhbətlər eyni zamanda aparıcı idmançılar və respublikanın yığma komandalarına daxil olan SDU-nun tələbələri arasında aparılmışdır.

Eksperimentdə II-III kursun 2 akademik qrupu iştirak etmişdir.

Bədən tərbiyəsi üzrə ədəbiyyatın araşdırılması nəticəsində məlum olmuşdur ki, müəlliflərin əksəriyyəti iradi anlayışı inadkarlıq, aydın məqsədli olmaq, təşəbbüskar, cəsarətlik, cürətlilik, dözümlülük və özünümüşahidə ilə izah edirlər. Həmin müəlliflərin fikrincə, bu iradi amillər bir-biri ilə sıx bağlıdır və bu əlamət idmançının hərəkətlərində öz müsbət əksini tapır. Bədən tərbiyəsi və idman məşq prosesində idmançılara böyük kömək edir. Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirib aşağıdakı tövsiyələri nəzərə almaq olar:

1. Bütün çətinliklərə qalib gələrək nəzərdə tutulmuş məqsədə nail olmaq,
2. Yaxın və gələcək məsələləri planlı surətdə təyin etmək
3. Praktiki məsələlərin həllinə təşəbbüskarlıq və yaradıcılıqla yanaşmaq
4. Tərəddüd etmədən aktiv hərəkət etmək
5. Şəraitin dəyişikliyinə sakit və soyuq reaksiya vermək, aydın düşünmək və öz hissləri ilə dəqiq idarə olunmaq [1, 37].

Tədqiqat zamanı iki akademik qrupa nəzarət olunurdu. I qrupda idmanla aktiv məşğul olan idmançılar iştirak etmirdi. II qrupda idmançıların 70 %-i müxtəlif növ idmanla məşğul olanlar idi. Nəzarət müddətində məlum olmuşdur ki, II qrup daha yüksək təşkil olunub və xeyli nizam-intizamlıdır. Bu komandanın üzvləri daha iradəlidir və aydın məqsədyönlüyə malikdirlər, uduzmağı sevmirlər, əldə olunmuş nailiyyətləri düzgün qiymətləndirirlər. Bu komandanın üzvləri

qazanılmış mövqeləri saxlamağa və itirilmiş mövqeləri qaytarmağa çalışırlar. Onlar öz fikrinə tənqidlə, başqalarının fikrinə isə diqqətlə yanaşırlar. Onlar cəsarətli və cürətlidirlər. Bəzi pedaqoqların fikrinə görə bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olanlarda müstəqillik və təşəbbüskarlıq üstünlük təşkil edir. Fəaliyyətdə olan idmançı kiçik bir imkandan istifadə etməklə tapşırığı vaxtında idarə etməyə çalışır. Təcrübəli ixtisasçılarla aparılan sorğular və ədəbiyyat mənbələrindəki tədqiqatların nəticəsində biz belə bir informasiya əldə etdik ki, vasitələri elə seçmək lazımdır ki, qoyulmuş məqsədi həll edə bilsin. Bunlar təxminən aşağıdakı adları çəkilən məsələlərdir:

- dəqiq nəticələri əldə etmək,
- hərəkət mövqeyini dəyişmək,
- gözlənilməyən maneələri aradan götürmək,
- qarşıya çıxan məsələləri sərbəst həll etmək.

Mütəxəssislərin 80 faizi belə fikirdədir ki, əxlaqi-iradi keyfiyyətlərin hazırlığının realizasiyasına bədən tərbiyəsi dərslərindən və məşqdən əlavə başqa vasitələr də lazımdır. Məsələn: tədris məşq toplantısı və yarışlar. Həmin mütəxəssislərin fikrincə, iradi keyfiyyət vasitələrinin tərbiyəsi üçün əsas tələblər bunlardır: texniki elementlər, öyrənmə prosesində seçilmiş taktiki və iradi cəhətləri aşkara çıxaran məşğələlər. Hazırlıq zamanı əsas məqsəd özünü tərbiyə etməkdir. Respublika yığma komandasına daxil olan tələbələrle sorğu aydın göstərir ki, özünü tərbiyənin əsas vasitəsi idmançının texniki – taktiki hərəkətlərini təkmilləşdirən məşqləri dəfələrlə yerinə yetirmə bacarığıdır. Məşq proseslərini dəfələrlə izləmə onu göstərir ki, məşqçilərin istifadə etdiyi tərbiyə metodları və üsulları müxtəlif formada həyata keçirilir. Bunlar aşağıdakılardır:

a) inandırma – burada məşqçi idmanla məşğul olanlarda məşqlərə məhəbbət, nəticələrə görə isə xüsusi məsuliyyət oyatmalıdır.

Inandırma zamanı məşqçi məzmunlu söhbət, şəxsi nümunə, təsiretmə üsullarından istifadə etməlidir.

b) həvəsləndirmək – məlumdur ki, idmançılar öz naliyyətləri ilə tərif qazanmağa cəhd göstəriirlər. Sorğu zamanı aparıcı məşqçilərin çoxu belə fikirdə idilər ki, həvəsləndirmə idmançılarda müsbət əxlaqi keyfiyyətlərin yaranmasına və mətinləşməsinə kömək edir. Məşqçilər çox vaxt həvəsləndirməni qeyd və replika ilə bildirirlər. Bəzən məşqçilər naliyyətləri əldə etməyən, ancaq inadla real cəhd göstərən idmançıları da həvəsləndirməyə çalışırlar. 70% məşqçilər elə hesab edirlər ki, yoldaşlarının yanında edilən tərif idmançıların naliyyətlərini daha da yaxşılaşdırır.

c) cəza tədbiri ilə bağlı aparılmış çoxsaylı sorğu və söhbətlər nəticəsində məlum olmuşdur ki, idmançılarda zərərli vərdişlərin və bəzi inamsızlıqların qismən də olsa qarşısını almaq üçün cəza tədbiri köməklik göstərir [2, 42]. Lakin bu halda məşqçi idmançı ilə fərdi olaraq psixoloji cəhətdən diqqətli olmalıdır. Statistika göstərir ki, cəza tədbiri görməyən məşqçilərin yalnız 20%-i uğur qazanıb. Mütəxəssislərin 80%-i elə hesab edir ki, cəza metodu idmançıların hər dəqiqə etdiyi hərəkətin və normaların yerinə yetirilməsinin məsuliyyətini yada salır. Onlar həm də elə hesab edirlər ki, hər idmançıya düzgün təsiretmə metodunu seçmək üçün idmançının şəxsi xüsusiyyətlərini yaxşı bilmək lazımdır. Aparıcı idmançıların 75%-i məşqçilərin xahişinə həvəslə yanaşırlar, onların göstərişlərinə və nəsihətlərinə qulaq asırlar. İdmançıların 15%-i elə hesab edir ki, onlara ancaq “ciddi yanaşmaq əmri” təsir edir. İdmançıların bəziləri həvəsləndirmə metodunu qiymətləndirməyə, bəziləri öz hərəkətlərinin bəyənilməsinə ehtiyac duyurlar. Məşqçilərin çoxu öz tələblərinin həyata keçirilməsini idmanla məşğul olanların fikirlərində əsaslanmaqda görürlər. Onlar hesab edirlər ki, əgər tələblər səs çoxluğu ilə müdafiə edilirsə, işi elə qurmaq lazımdır ki, idmançılar hiss etsinlər ki, guya bu tələblər kollektiv tərəfindən qəbul edilib.

Məşqlərə nəzər salsaq görürük ki, iradi keyfiyyətləri tərbiyə etmək üçün məşqçilər elə üsullardan istifadə edirlər ki, onlar idmançılarda qarşıya qoyulan məsələyə maraq, onu yerinə yetirməyə cəhd, çətinliklərə qalib gəlməkdə inam və başqa keyfiyyətləri tərbiyə etməyə kömək edir.

Tədqiqatları analiz edərək aşağıdakı nəticələri çıxarmaq olar.

1. Əxlaqi-iradi hazırlığın tərkibini aşağıdakı göstəricilər təşkil edir: məqsədyönlülük, inadkarlıq, cəsarətlilik, müstəqillik, təşəbbüskarlıq, cürətlilik, dözümlülük və özünü əldə saxlama bacarığı. Bu amillər bir-biri ilə sıx bağlıdır və idmançının müsbət hərəkətlərində öz əksini taparaq çətinlikləri aradan qaldırmağa kömək edir.

2. Əxlaqi-iradi hazırlıq vasitələrindən daha da geniş istifadə etməklə yüksək nəticələr əldə etmək olar, bunun üçün aşağıda göstərilən ardıcılıqda məşqlərə nəzarət etmək məsləhət görülür:

- Yüksək hazırlıqla nəzarət edilən nəticəni əldə etmək
- Araşdırma zamanı nəzərdə tutulan plan dəyişərsə, ona uyğun şəraiti dəyişmək
- Məsələnin həlli dövründə ehtimal olunan çətinlikləri dəf etmək
- Mənəvi-əxlaqi hazırlıq vasitələrini həyata keçirmək üçün dərs prosesində məşğələlərdən başqa, təlim-məşq toplanışlarında və yarışlarda iştirak etmək.

Məşq prosesində tərbiyə metodlarından ən effektivsi inandırma, həvəsləndirmə və cəza metodlarıdır. Bu metodlardan hər hansı birini düzgün seçmək üçün idmançıların hər birinin fərdi xüsusiyyətlərinə diqqət etmək vacibdir. Tədris və məşq prosesində iradi keyfiyyətin tərbiyəsi üçün müxtəlif pedaqoji təcrübi üsullardan istifadə etmək olar, onlardan bəzilərini ardıcıl olaraq aşağıda göstərək:

- a) cüzi çətinliklərdən başlayaraq intensiv olaraq gərginliyi artırmaq;
- b) nəzərdə tutulmuş məqsədin yerinə yetirilməsində həlli çatmayan oyatma və yarış prinsiplərindən istifadə etmək;
- c) məşq zamanı idmançının qarşısına qoyulan nisbətən çətin məsələnin həll olunması üçün onda inam yaratmaq;
- d) iradi keyfiyyətləri cəld və fəallıqla bərpa etmək;
- e) tədris prosesində bütün fikirləri bir məqsədə yönəldərək tapşırığın düzgün mənimsənilməsinə tələb etmək;
- f) tədris prosesində bütün fikirləri bir məqsədə yönəldərək tapşırığın düzgün mənimsənilməsinə tələb etmək;
- g) istər tədris, istərsə də məşq prosesində iradi gərginlik qabiliyyətini dayanmadan inkişaf etdirmək.

Hər bir məşqçi-müəllim peşəkarlıq bacarığını artırmaq üçün idman tədrisi haqqında gündəlik kütləvi informasiya vasitələrini və internet səhifələrini diqqətlə izləməlidir. Əldə olunan məlumatlar idmançıların fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla mənəvi-iradi keyfiyyətlərin formalaşmasına tətbiq olunmalıdır.

Elmi yeniliyi: Məqalədə idman məşğələlərinin tələbələrin mənəvi-iradi hazırlığında rolu aydınlaşdırılır, tədqiq edilir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Tələbələrin fiziki hazırlığında bu məqalədən istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurbanov N.N., Əliyev İ.M. Bədən tərbiyəsi nəzəriyyəsi və metodikası. Bakı: AzDBTİ, 1990, 58 s.
2. Михайлов Е.П. Повышение эффективности учебного процесса по физ. воспитанию студентов в ВУЗАХ. Сборник, Воронеж, 1974, 86 с.
3. Фарфель В.С. Управление движения в спорте. Москва: «Физкультура и спорт», 1975, 208 с.

РЕЗЮМЕ

**Мамедов Закир Матлаб оглу
РОЛЬ ЗАНЯТИЙ СПОРТОМ В МОРАЛЬНО-ВОЛЕВОЙ
ПОДГОТОВКЕ СТУДЕНТОВ**

Ключевые слова: уверенность, смелость, принципиальность, инициативность, болевая выносливость

В статье рассматриваются результаты социологического исследования автора, проведенные среди студентов, занимающихся спортом.

Исследования показывают, что занятия спортом способствуют воспитанию положительных качеств в процессе формирования личности.

SUMMARY

**Mammadov Zakir Matlab
ROLE OF SPORTS IN MORAL TRAINING OF STUDENTS**

Key words: belief, courage, obstinacy, initiative, endurance

In the article the results of sociological investigation of students going in for sports held by the author are considered.

The investigations show that going in for sports train positive qualities necessary for forming a personality.

Daxil olma tarixi: ilkin variant: 30.09.2014

son variant: 08.10.2014

NİYAZOVA AYTƏN AĞAİSA qızı*Sumqayıt Dövlət Universiteti**Üzvi və fiziki-kimya kafedrasının assistenti, kimya üzrə fəlsəfə doktoru***ƏSKƏROV AĞAİSA BAYRAMƏLİ oğlu***Sumqayıt Dövlət Universiteti**Kimyanın tədrisi metodikası kafedrasının müdiri**agaisa.askerov@mail.ru***MÜASİR TƏLİM ÜSULLARININ ŞAĞIRDLƏRİN TƏDQİQATÇILIQ BACARIĞININ
FORMALAŞMASINDA ROLU*****Açar sözlər: araşdırma, dəyişənlər, asılı dəyişən, hipoteza***

Təlim prosesində şagirdlərin idraki fəaliyyətini inkişaf etdirmək, onlarda müvafiq bacarıq və vərdisləri formalaşdırmaq təhsilin əsas funksiyası kimi diqqətdə saxlanılır. Mənimşənilən nəzəri biliklər o zaman həqiqi bilik hesab edilir ki, şagirdlər bu bilikləri praktikaya tətbiq etmək qabiliyyətinə malik olsunlar. Dərsdə bilikləri sistemləşdirmək məqsədi ilə şagirdlərin onların bilik, intellektual və qavrama səviyyələrinə uyğun tədqiqat və elmi araşdırmalar təşkil edilir. Bu isə onlarda sərbəst fikir söyləmək, fikirlərini arqumentlərlə sübut etmək və nəticə çıxarmaq qabiliyyətini formalaşdırır.

Müasir təlim metodları və üsullarının tətbiqi tədris prosesini xeyli intensivləşdirir, onu hər bir şagird üçün əhəmiyyətli və maraqlı fəaliyyət sahəsinə çevirir. Bu imkanlar şagirdlərin fəallığının maksimum artmasına zəmin yaradır, bununla da təlimin inkişafetdirici aspektini nəzərə cərpacaq dərəcədə gücləndirir. İnteraktiv – təlim metodlarının tətbiqi şagirdlərdə müstəqil düşünmək, sərbəst rəy söyləmək, hər hansı problem barədə başqasının fikrinə münasibət bildirmək, digər fərqli nöqtəyi–nəzəri təsdiq, yaxud inkar etmək, çoxluğun qərarını qəbul etmək, yaxud öz qərarının üstündə durmaq və s. xüsusiyyətlərinin formalaşmasına bilavasitə kömək göstərməklə təkəkkürün inkişafına, müstəqilliyə və çevikliyinə zəmin yaradır.

Müasir təlim tədrisin və idrak fəaliyyətinin təşkili və idarə olunması metodlarının toplusudur. Bu təlim üçün aşağıdakı cəhətlər səciyyəvidir:

- müəllim tərəfindən şüurlu surətdə (fərdi olaraq) idraki problem situasiyasının yaradılması;
- problemin həlli prosesində şagirdlərin fəal tədqiqatçı mövqeyinin stimullaşdırılması;
- şagirdlər üçün yeni və zəruri olan biliklərin müstəqil kəşfi, əldə edilməsi və mənimşənilməsi üçün şəraitin yaradılması.

Yeni yanaşmanın mahiyyəti ondadır ki, təlim şagirdlərin yaddaşının təkə yeni elmi biliklərlə (informasiyalar ilə) zənginləşdirilməsinə deyil, həm də təkəkkürün müntəzəm inkişaf etdirilməsi əsasında daha çox biliklərin müstəqil əldə edilməsi, mənimşənilməsi ən mühüm bacarıq və vərdislərin şəxsi keyfiyyət və qabiliyyətlərin qazanılmasına yönəlib. Bu zaman şagirdlər müəllimin rəhbərliyi altında xüsusi seçilmiş, asan başa düşülən və yadda qalan, ən vacib təlim materiallarının öyrənilməsi prosesində fakt və hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrini, qanunauyğunluqlarını aşkar etməyi, nəticə çıxarmağı, mühüm və dərin ümumiləşdirmələr aparmağı öyrənirlər

Müasir üsulla təşkil olunan dərslər şagirdlərdə müstəqil düşünməyi, sərbəst rəy söyləməyi, şəxsiyyəti qiymətləndirməyi, təhlil etmək qabiliyyətini, əməkdaşlıq etməyi (başqaları ilə işləməyi bacarmaq, ümumi məqsədə çatmaq üçün fikirlərin bölüşdürülməsi), başqalarını dinləməyi, başqa fikirlərə dözümlü olmağı, öz fikirlərini arqumentlərlə dəqiq izah etməyi, tənqidi təkəkkürün, kompromis variantın tapılmasını və natiqlik qabiliyyətini inkişaf etdirir [1, 6-10].

Qeyd olunan qabiliyyətlərin yaradılması, inkişaf etdirilməsi və formalaşdırılması təlim prosesində elmi araşdırmaların təşkil olunmasından bilavasitə asılıdır.

Təcrübələr göstərir ki, araşdırmaların aparılmasının bir sıra formaları mövcuddur. Burada xüsusi olaraq araşdırma və tam araşdırmanı qeyd etmək lazımdır. Baxmayaraq ki, tam araşdırma çox sadədir, amma o, şagirdləri aşağıdakı fəaliyyətə cəlb edir:

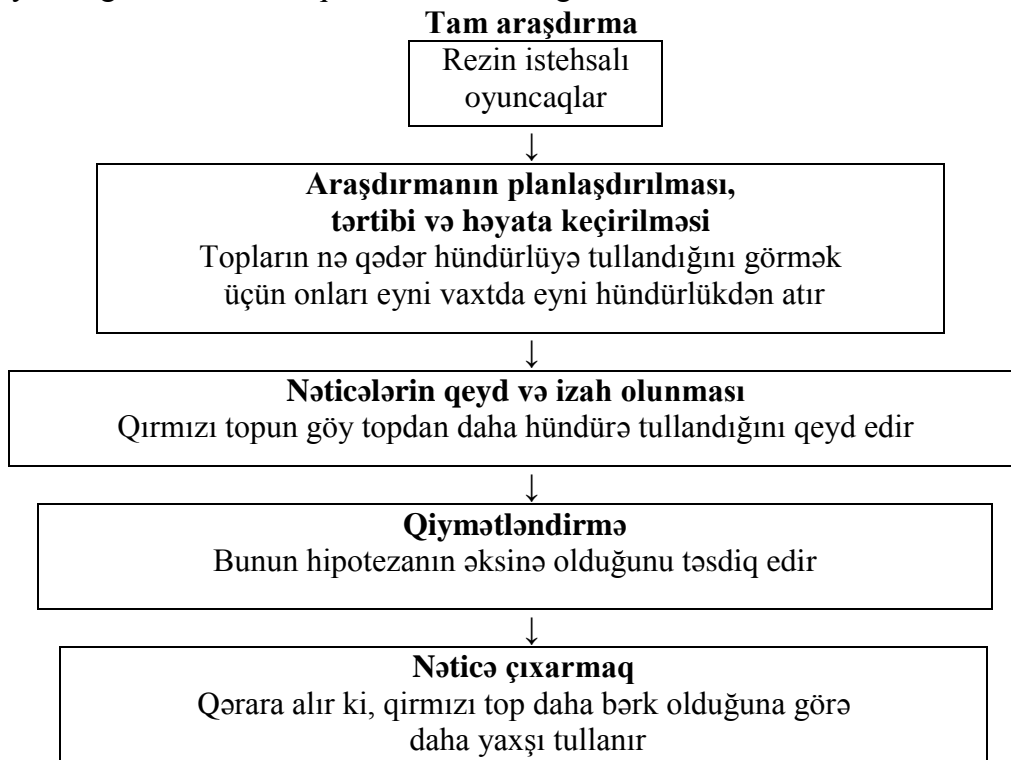
- hipoteza – fərziyə qurmaq
- praktiki yanaşmalar hazırlamaq və yerinə yetirmək
- nəticələrin yadda saxlanması və çatdırılması
- qiymət vermə
- nəticələrin qrafikinə çəkilməsi və əldə olunmuş məlumatların əlaqələndirilməsi.

Sual oluna bilər: araşdırma nədir? Araşdırma bir sıra qarşılıqlı əlaqəsi olan intellektual və fiziki prosesləri özündə cəmləşdirən iş formasıdır. Buraya aşağıdakıları aid etmək olar:

- sual qoymaq
- hipoteza qurmaq
- planlaşdırmaq
- həyata keçirmək
- ölçmək
- məlumatları qeyd etmək
- sübutları (dəlilləri) izah etmək
- nəticə çıxarmaq
- dəlilləri qiymətləndirmək
- əlaqələndirmək
- proqnoz vermək və s.

Təlim prosesində müəllim hansı amillərə xüsusi diqqət yönəltməlidir: şagirdlər hipoteza qurmazdan əvvəl dəyişənləri təsdiq etmək və araşdırma üçün dəyişən seçməklə məşğul olacaqlar; prosesi planlaşdırmanın və həyata keçirmənin bir hissəsi olaraq, gözəl sınaqlar keçirməklə, dəyişənləri bacarıqla idarə edəcək və onlara nəzarəti həyata keçirəcəklər; daha bacarıqlı və təcrübəli şagirdlər öz nəticələrinin etibarlılığını necə təmin etmək haqqında düşünəcəklər və dəlilləri (faktları) şərh etməyin izahı olaraq daha çox uyğun gələn xətlərdən ibarət qrafik çəkməyə cəlb olunacaqlar [2, 40].

Belə nəzəri bilginin verilməsi ilə qeyd etdiyimiz məsələni tam mənimsəmək müəyyən çətinlik yaratdığına nəzərə alaraq sadə bir nümunə göstərək:

↓
Əlaqələndirmə

Müəllim toplaqla bağlı nəyi aşkara çıxardığını deyir

Göstərdiyimiz nümunənin araşdırılmasında aşağıdakı qərarlar meydana gəlir:

- Əsas dəyişənlə bağlı qərar verilməsi
 - Siz nəyi dəyişəcəksiniz?
 - Siz nəyi ölçəcəksiniz?
- Suallar verilməsi
 - Siz nəyi aşkara çıxaracaqsınız?
- Proqnoz vermə və hipoteza qurma
 - Sizcə nə baş verəcək və niyə?
- Sınağın planlaşdırılması və tərtib olunması
 - Asılı olmayan dəyişənə nə qədər əhəmiyyət verəcəksiniz?
 - Asılı olan dəyişəni ölçmək üçün hansı avadanlıqlardan istifadə edəcəksiniz?
 - Bunu hansı formada düzgün etmək olar?
- Nəticələrin qeyd olunması
 - Nə baş verdiyini necə göstərəcəksiniz?
- Nəticələrin iştirakından nümunə tapılması
 - Siz, nəticələrin iştirakından nümunə ola biləcək nəyə görə bilərsinizmi?
- Nəticələrin iştirakındakı nümunənin mənalandırılması
 - Sizin nəticələrinizin mənası nədir?
- Nəticələrin etibarlılığının qiymətləndirilməsi
 - Bu sınaq nə dərəcədə Sizi qane etdi və nə dərəcədə yaxşı sınaq idi?

Qeyd olunan amillərin hər biri müəllim tərəfindən dəqiqliklə planlaşdırılır və

dərs zamanı və ya fakültativ məşğələlərdə həyata keçirilir. Bu işlərin həyata keçirilməsi şagirdlərdə tədqiqat aparmaq qabiliyyətini, nəzəri biliyin praktikaya tətbiqini formalaşdırır [2, 42].

Dəyişənlər nədir və onları necə başa düşmək olar? Dəyişənlər araşdırma işində o amildir ki, onlar dəyişirlər və ya müəllim onları olduğu kimi saxlamaq qərarı verir. Elm öyrədən müəllimlər dəyişənləri o qədər mükəmməl başa düşməlidirlər ki, onlar: araşdırmanın strukturunu və nailiyyətlərin irəliləyişini başa düşsünlər; araşdırmaları effektiv idarə etsinlər; uşaqların araşdırmalardakı uğurlarına dəstək olmaq, uşaqların nailiyyətlərinə səhsiz yanaşmağı bacarsınlar .

Müəllimlər dəyişənlərin növləri haqqında müfəssəl biliyə malik olmalıdırlar. Dəyişənlərin növlərinə aşağıdakılar daxildir:

Bizim bilərəkdən dəyişdiyimiz dəyişənlər – daxil edilmiş dəyişənlər (bunları bəzən asılı olmayan dəyişənlər adlandırırlar);

Bizim əvvəldən nəyi isə dəyişdiyimizə görə dəyişən dəyişənlər - nəticə dəyişənlər (bunları bəzən asılı dəyişənlər adlandırırlar);

Bilərəkdən olduğu kimi saxladığımız dəyişənlər – nəzarət olunan dəyişikliklər (həmçinin nəzarət dəyişiklikləri adlandırılır).

Müəllim bu istiqamətdə təlimi təşkil edərkən dəyişənlərin hansı qrupa məxsus olduğunu müəyyənləşdirməlidir. Mürəkkəbliyindən asılı olmayaraq bütün araşdırmaların bu qruplardan birinə təyin olunan dəyişəni olmalıdır.

Araşdırmanın əsas parametrlərini müəyyənləşdirən iki dəyişən mövcuddur:

- Daxil edilmiş və ya asılı olmayan dəyişənlər
- Nəticə və asılı dəyişənlər

Ona görə də bu dəyişənlər həmçinin əsas dəyişənlər kimi nəzərdən keçirilir. Araşdırmada əsas dəyişənlər sizin dəyişməyə və ölçməyə qərar verdiyiniz dəyişənlərdir. Lakin başqa bir qrup dəyişənlər var ki, dəqiq, doğru sınaq keçirmək üçün onları olduğu kimi saxlamaq lazımdır. Bu dəyişənlər nəzarət dəyişiklikləridir.

Təlim prosesində müəllimin əsas diqqət mərkəzində saxlaması tövsiyə edilən istiqamətlərdən biri də şagirdlərdə elmi araşdırma bacarıqlarının inkişaf etdirilməsidir. Elmi araşdırma bacarıqları aşağıdakı vasitələrlə inkişaf etdirilə bilər:

- Bacarıqları artıran praktiki iş, kurslar və ya dərslər
- Praktiki iş zamanı istifadə olunan köməkçi materiallar
- Müdaxilə (müəllim və şagirdin müdaxiləsi, fəaliyyəti)
 - Müəllimin təqdimatı ilə və s. [2, 45].

Uşaqlar üçün tam araşdırma işində bütün bacarıqlarını birləşdirmək imkanına malik olmaq çox vacibdir. Bununla belə, həmin bacarıqlar uşaqlara öyrədilməli və əlverişli şərait yaradılmalıdır. Bu bir faktır ki, çox zaman araşdırma müddətində bütün mühüm məqamları (nöqtələri) üzə çıxarmaq üçün çox az vaxt qalır. Bacarıqların artırılması dərsləri: məsələn, sadəcə uzunluğun və ya temperaturun ölçülməsi, kimyəvi qablar, tərəzi və s. kimi cihazlardan istifadənin öyrədilməsi və istifadənin formalaşdırılmasını təmin edən dərslərdən istifadə oluna bilər.

Elmi yeniliyi: Təklif olunan formada təlimin təşkili zamanı şagirdlərdə xüsusi bacarıqlar, tədqiqatçılıq və tənqidi təfəkkür formalaşır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Xüsusi qabiliyyətləri inkişaf etdirmək və formalaşdırmaq məqsədi ilə məqsədayönlü düşünülmüş qrafiklərin qurulması, cədvəllərin çəkilməsi, məlumatların şərh edilməsi kimi işlərin tədris proqramlarına daxil edilməsi təlimin daha effektiv olmasını təmin edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əskərov A.B., Niyazova A.A., Şərəfova Z.S. Kimya dərslərində yeni texnologiyalar: fəal/interaktiv təlim, SDU, 2014
2. BP-BRİTİSH COUNCIL “İNTERAKTİV ELM” layihəsi. Faza 1, seminar- 2, “Azərbaycanda təbiət fənnlərini tədris edən müəllimlər və təlimatçılar üçün davamlı peşəkar inkişaf proqramı”. Bakı, 1-5 iyul 2008

РЕЗЮМЕ

**Ниязова Айтен Агаиса гызы, Аскеров Агаиса Байрамали оглу
РОЛЬ СОВРЕМЕННЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ У
УЧАЩИХСЯ НАВЫКОВ ИССЛЕДОВАНИЯ**

Ключевые слова: исследования, переменные значения, зависимые показатели, гипотеза

В статье даны сведения о том, что во время учебы в среднеобразовательных школах учащиеся должны привлекаться к первичным научным исследованиям. На основе примеров в упрощенной форме раскрываются пути организации этого процесса и приводятся предложения самого автора.

SUMMARY

**Niyazova Ayten Agaisa, Askerov Agaisa Bayramali
ROLE OF MODERN TRAINING METHODS IN THE FORMATION OF RESEARCH
SKILLS OF THE STUDENTS**

Key words: researches, variables, changeable indicators, dependent indicators, hypothesis

In the article is given information on initial scientific researches that the pupils in secondary schools should be attracted to. On the basis of examples the ways of arrangement this process in a simple way are introduced and proposals of the author are presented.

**Daxil olma tarixi: ilkin variant: 14.10.2014
son variant: 26.10.2014**

ABDULLAYEV LOĞMAN İMRAN oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, İqtisadiyyat kafedrasının dosenti

VƏLİYEVA LALƏ MÜSƏLLİM qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, İqtisadiyyat kafedrasının baş müəllimi

Elnare Memmedova @ box.az

ÖDƏMƏ QABİLİYYƏTİ OLMAYAN MÜƏSSİSƏLƏRİN MALİYYƏ VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *müflisləşmə, ödəmə qabiliyyəti, maliyyə vəziyyətinin sağlamlaşdırılması, maliyyə nəticələri*

Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin olmamasını müəyyən edərək mühasibat uçotunun təqdim edilən sənədlərinin müfəssəl təhlilini aparmaq məqsəduyğundur. Təhlilin bu mərhələsinin məqsədi – müəssisənin maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi səbəblərini aşkara çıxarmaqdır.

Müflisləşmə vəziyyətinin baş verməsinin əsas səbəbləri aşağıdakılardır:

1. Obyektiv səbəblər – konkret müəssisənin təsərrüfat şəraitindən asılı olmayanlar:
 - dövlətin maliyyə pul, kredit, vergi sisteminin fəaliyyəti xüsusiyyətləri;
 - mövcud olan qanunvericilik və normativ baza;
 - inflyasiyanın səviyyəsi;
 - valyuta məzənnəsinin, enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin, dəmir yolu tariflərinin və s. dəyişməsi.
2. Subyektiv səbəblər, bilavasitə müəssisədən asılı olanlar:
 - səriştəsiz menecment – müflisləşməni qabaqcadan nəzərə almaq və gələcəkdə ondan qaçmaq bacarıqsızlığı;
 - qeyri-kafi marketinq – tələbi pis öyrənmək səbəbindən satış həcmının azalması, satış şəbəkəsinin, reklamın olmaması;
 - istehsal həcmının azalması;
 - pis əsaslandırılmış qiymətəmələgəlmə;
 - əsassız yüksək xərclər;
 - aşağı rentabellik göstəriciləri;
 - uzun istehsal sikli;
 - qarşılıqlı borclar və bunun nəticəsi olaraq – müəssisənin borcları;
 - müəssisə kapitalının təkrar istehsalının iqtisadi mexanizminin qeyri-tarazlığı.

Balansda olan və ona əlavə edilən formalarda yerləşən informasiya təşkilatın maliyyə, təsərrüfat və investisiya fəaliyyətinin xarakteri və dayanıqlığı haqqında hərtərəfli nəticələr almağa imkan vermir: onun əsasında baxılan müəssisənin sahəvi xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq və tədqiq etmək həmişə mümkün olmur. O yalnız ayrı-ayrı maliyyə fəaliyyəti göstəricilərinin dinamikasını qiymətləndirməyə, balansın strukturunun dəyişməsinin əsas istiqamətlərini izləməyə imkan verir.

Buna görə də müəssisənin həqiqi vəziyyətini müəyyən etmək, bugünkü gündə onun hansı dərəcədə ödəmə qabiliyyətli olmasını qiymətləndirmək, eyni zamanda onun real perspektivlərini göstərmək üçün onun maliyyə göstəricilərinin müfəssəl təhlilini aparmaq lazımdır [1, 67].

Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin olmamasının təhlili və onun müflisləşmə ehtimalının müəyyən edilməsi mərhələlərlə aparılır:

1. Ödəmə qabiliyyəti olmayan müəssisənin fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin təhlili.

Bu mərhələdə müəssisənin fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin və əldə edilən mənfəətdən istifadənin (2 saylı “Mənfəət və zərər haqqında hesabat”) istiqamətlərinin qiymətləndirilməsi aparılır.

Əgər müəssisə zərərlə işləyirsə, normal təsərrüfat fəaliyyətini aparmaq üçün lazım olan xüsusi vəsaitlərin tamamlanması mənbələrinin olmaması haqqında nəticə çıxarmaq olar. Əgər təşkilatın təsərrüfat fəaliyyəti mənfəət əldə edilməklə müşayiət olunmuşdursa, mənfəətin büdcəyə ödəmələrə, ayırmaların ehtiyat fondlara, yığım və istehlak fonduna istiqamətləndiyi nisbətləri qiymətləndirmək lazımdır. Bununla bərabər, istehlak fonduna əhəmiyyətli ayırmaların olmasını dövriyyə aktivlərinin tamamlanması üçün lazım olan xüsusi vəsaitlər ehtiyatı kimi nəzərdən keçirmək olar.

2. Ödəmə qabiliyyəti olmayan müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili

Balans valyutasının dinamikasının təhlili. Təhlil gedişində hesabat dövrünün əvvəli və sonuna balans valyutası üzrə məlumatlar müqayisə edilir. Hesabat dövrü ərzində balansın valyutasının azalması (mütləq ifadədə) təşkilat tərəfindən təsərrüfat dövriyyəsinin azalmasını sübut edir, bu isə onun ödəmə qabiliyyətinin olmamasına səbəb ola bilər. Təsərrüfat fəaliyyətinin çevrilməsi onun səbəblərinin səhih təhlilini tələb edir.

Hesabat dövrü ərzində balans valyutasının artırılmasını təhlil edərək əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsinin təsirini nəzərə almaq lazımdır, bu zaman onların dəyərinin artırılması istehsal fəaliyyətinin inkişafı ilə bağlı deyil. Təşkilatın təsərrüfat dövriyyəsinin davamlı artırılması şəraitində onun ödəmə qabiliyyətinin olmaması səbəblərini səmərəsiz kredit-maliyyə siyasətində, əldə edilən mənfəətin səmərəli olmayan istifadəsində, qiymət strategiyasının müəyyən edilməsi zamanı səhvlərdə və s. axtarmaq lazımdır [2, 24].

Balans maddələri və bölmələri üzrə tədqiq olunan məlumatların hesabat dövrünün əvvəli və sonuna müqayisəsinin təmin edilməsi üçün təhlil balansın ayrı-ayrı maddələrinin valyuta balansında xüsusi çəkisinin dəyişməsinə xarakterizə edən əhəmiyyətli göstəricilər əsasında aparılır.

Müəssisənin aktivlərinin qiymətləndirilməsi. Müəssisənin aktivləri və onların strukturu həm onların istehsaldakı iştirakı nöqtəyi-nəzərindən, həm də onların likvidliyi nöqtəyi-nəzərindən təhlil edilir. Bilavasitə istehsal tsiklində iştirak edirlər: əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlər, ehtiyat və xərclər, pul vəsaitləri. Müəssisənin yüksək likvidli aktivlərinə pul vəsaitləri və qısamüddətli qiymətli kağızlar; çətin realizə olunan aktivlərə - əsas fondlar və başqa dövriyyədən kənar aktivlər aiddir.

Müəssisənin aktivləri strukturunun dövriyyə vəsaitlərinin payının artırılması xeyrinə dəyişməsi aşağıdakıları sübut edə bilər:

- müəssisə vəsaitlərinin dövriyyə qabiliyyətinin sürətləndirilməsinə kömək edən aktivlərin daha mobil strukturunun formalaşmasını;
- cari aktivlərin bir hissəsinin müəssisə, himayədə olan firmaları və başqa debitorların əmtəə, iş və xidmətlərinin istehlakçıların kreditləşməsinə ayrılmasını, yəni dövriyyə vəsaitlərinin bu hissəsinin istehsal prosesindən kənarlaşdırılmasını;
- istehsal bazasının çevrilməsini; satış həcmının azalmasını, istehsalın ahəngdarlığının pozulmasını və bunun nəticəsi olaraq – xammal və materialların, hazır məhsulun, bitməmiş, istehsalı başa çatmayan məhsulların normadan artıq ehtiyatlarının meydana çıxmasını. Bu, təbii olaraq təşkilatın müvafiq xərclərinin artmasına səbəb olur və “Mənfəət və zərərlər haqqında” 2 saylı formanın göstəricilərinin dəyişdiyini təsdiq edir;
- əsas fondların mühasibat uçotunun mövcud olan qaydası səbəbindən onların real qiymətləndirilməsinin təhrif olunmasını.

Aktivlərin strukturunda nisbətlərin dəyişməsi səbəblərinin birmənalı qiymətləndirilməsi üçün operativ hesabat məlumatları cəlb edilməklə balans aktivinin bölmələri və ayrı-ayrı maddələrinin müfəssəl təhlilini aparmaq lazımdır.

Müəssisə passivinin strukturunun təhlili. Balansın passivi strukturunun qiymətləndirilməsi təşkilatı ödəmə qabiliyyətinin olmamasına gətirən onun maliyyə dayanıqsızlığının mümkün səbəblərindən birini müəyyən etməyə imkan verir. Borc vəsaitlərinin səmərəsiz yüksək payı

buna səbəb ola bilər. Xüsusi və borc vəsaitləri müqayisə edilərkən bir sıra hallarda uzunmüddətli kredit və borcları xüsusi vəsait mənbələrinə bərabərləşdirmək qəbul edilmişdir. Bundan başqa, balans passivinin “Gələcək dövrün gəlirləri” kimi maddələri, mahiyyətcə, xüsusi vəsaitlərin mənbəyi hesab edilir [3, 106].

Müəssisənin borcunun miqdarını qiymətləndirərkən borc vəsaitlərinin məbləğini, ancaq qaytarılma müddəti üzrə qabaqcadan bölünməklə təhlil edilməlidir.

Müəssisə aktivlərinin yaranması mənbələrində borc vəsaitləri payının artmasına dair aşkara çıxarılmış meyillər, bir tərəfdən, müəssisənin maliyyə dayanıqlığının gücləndirilməsi və onun maliyyə riskləri dərəcəsinin artırılmasını, digər tərəfdən isə gəlirlərin kreditörlər və borclu müəssisələr arasında yenidən fəal bölgüsünü sübut edir. Müəssisənin konkret kreditörləri və onlar qarşısında öhdəliklərin yerinə yetirilməsi müddəti haqqında informasiya olduqda tam ad, hüquqi ünvan, ödəmə müddəti, məbləği və həmin kreditin müəssisənin ümumi borcunda payı göstərilməklə onların siyahısını tərtib etmək məqsədəuyğundur. Müəssisənin büdcə və büdcədən kənar fondlar qarşısında vaxtı keçmiş borclarının olmasına (mümkün artımına) xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

3. Müəssisə qarşısında dövlətin borcu ilə onun ödəmə qabiliyyətinin olmamasının əlaqəsinin müəyyən edilməsi.

Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin olmamasının (müəssisənin ödəmə qabiliyyətsizliyi) xüsusi səbəblərindən biri dövlətin müəssisələr qarşısında borcudur. Müəssisənin dövlətin borcunun olması dövlət borcunun strukturu haqqında arayış və həmin borcun olmasını təsdiq edən sənədlər (müqavilələr, sərəncamlar, əmrlər və s.) əsasında müəyyən edilir.

Vaxtında yerinə yetirilməmiş dövlət borclarının hər biri üzrə təqdim edilmiş sənədlər əsasında dövlət borcunun həcmi və onların baş verməsi müddəti müəyyən edilir.

Əgər vaxtında müəyyən edilmiş sənədlər və göstərilən hesablamalar təqdim edilməmişdirsə, onda müəssisənin dövlət borcundan onun ödəmə qabiliyyətinin olmamasının asılılığı təsbit edilmiş kimi qəbul edilmir.

Hesablamaların sadəliyi, xarici hesabat bazasında onların həyata keçirilməsinin mümkünlüyü və əldə edilən nəticələrin əyaniliyi yuxarıda göstərilən metodikanın üstünlüyüdür. Buna baxmayaraq, olduqca çoxlu əhəmiyyətli çatışmazlıqlara malikdir.

Bir sıra göstəricilərin hesablanması alqoritminin mükəmməl olmaması. Xüsusi vəsaitlərlə təmin olunma əmsalının dövriyyə vəsaitlərinin əmələ gəlməsi mənbələrinin strukturunu real əks etdirməsi üçün surətdə gələcək dövrün gəlirlərini nəzərə almaq lazımdır. Cari likvidlik əmsalının müəssisənin ödəmə qabiliyyəti dərəcəsini obyektiv əks etdirməsi üçün surətdə kafi likvidlik səviyyəsinə real malik olan (analitik uçotun məlumatlarından istifadə edilməklə) aktivləri nəzərə almaq lazımdır. Onlara bugünkü gündə dövriyyə aktivlərinin ayrı-ayrı maddələrindən başqa bir sıra hallarda daşınmaz əmlakı, uzunmüddətli maliyyə qoyuluşlarını aid etmək olar. Göstəricinin məxrəcini həm də borcun vaxtından əvvəl ödənməsinin mümkün tələblərini, əmtəə krediti məbləğini və bir ildən artıq istehsal tsiklinə malik məhsullara görə aktivləri nəzərə almaqla düzəltmək lazımdır.

Hesablanan göstəricilərin zaman xarakteri. Hesabat dövrü daxilində göstəricilərin qiyməti həmin dövrün əvvəli və sonuna balans məlumatları üzrə hesablamalar nəticəsində əldə edilən qiymətlərdən xeyli fərqlənə bilər.

Göstəricilərin böhranlı qiymətlərinin real vəziyyətə adekvat olmaması. Cari likvidlik əmsalının 2-yə bərabər normativ qiyməti uçot-analitik təcrübəsindən götürülmüşdür. Cari likvidlik əmsalının normativ qiyməti bütün müəssisələr üçün eynidir, deməli, iqtisadi subyektlərin sahə xüsusiyyətləri və istehsal tipi nəzərə alınmamışdır [4, 176].

Müflisləşmiş kimi qəbul olunan müəssisəyə dair bir sıra tədbirlər tətbiq edilir:

- əmlakı satmaqla ləğvetmə;
- istehsal-maliyyə fəaliyyətinin yenidən təşkili;
- müəssisənin kreditörləri və mülkiyyətçiləri arasında beynəlxalq razılaşma.

Prosedurların ləğvi müəssisənin fəaliyyətinin dayandırılmasına aparır. Yenidən təşkil etmə prosedurları müəyyən innovasiya tədbirlərinin aparılması yolu ilə borclunun ödəmə qabiliyyətinin

bərpasını nəzərdə tutur. Təhlilin nəticələri üzrə ali maliyyə strategiyası işlənməli və müflisləşməyə yol verməmək və daxili və xarici ehtiyatlardan kompleks istifadə yolu ilə onun “təhlükəli zona”dan çıxarılması məqsədilə müəssisənin maliyyə sağlamlaşdırılmasının biznes planı tərtib edilməlidir [5, 49].

Vəsaitlərin müəssisənin dövriyyəsinə cəlb edilməsinin xarici amillərinə faktoring, lizing, mənfəətli layihələr altında kreditlərin cəlb edilməsi, yeni səhm və istiqrazların buraxılışı, dövlət subsidiyaları aiddir.

Elmi yeniliyi: Müəssisələrin ödəmə qabiliyyətinin olmasının müəyyən edilməsi üçün məntiqli ardıcılıqlarla aparılacaq təhlillərin məzmununun verilməsidir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: İstənilən müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin müəyyən edilməsində məqalədə aparılan işlənmələrin nəticələri tətbiq edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərli H.A. İqtisadi təhlil. Bakı, 2009
2. Mahmudov İ.M., Zeynalov T.Ş., Quliyev F.M. İqtisadi təhlil. Bakı, 2003
3. İsgəndərov R.Ə. Müəssisənin maliyyəsi. Bakı, 2007
4. Шеремет А.Д., Ионова А.Ф. Финансы предприятий. Менеджмент и анализ. М., Инфра-М, 2008
5. Əliyev R.B. İqtisadi təhlilin nəzəriyyəsi. Bakı, 2007

РЕЗЮМЕ

Абдуллаев Логман Имран оглу, Валиева Лала Мусаллим гызы ОСОБЕННОСТИ АНАЛИЗА ФИНАНСОВОГО ПОЛОЖЕНИЯ НЕПЛАТЕЖЕСПОСОБНЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Ключевые слова: банкротство, неплатежеспособность, оздоровление финансов, финансовые результаты

В статье сообщается о целесообразности анализа финансового положения неплатежеспособных предприятий, указываются возможные причины ухудшения финансового положения предприятий. Финансовый анализ определяет неплатежеспособность по долгосрочным обязательствам и перспективы банкротства.

SUMMARY

Abdullayev Logman Imran, Valiyeva Lala Musallim THE PECULARITIES OF ANALYSIS OF FINANCIAL SITUATION OF INSOLVENT ENTERPRISES

Key words: bankruptsy, insolvency, recovering of finance, financial results

In the article analysis of financial situation of insolvent enterprises is considered expedient, possible causes of deterioration of enterprises financial state are stated. Financial analysis determines insolvency upon long-term liabilities and states the perspectives for bankruptsy.

**Daxil olma tarixi: ilkin variant: 29.09.2014
son variant: 10.10.2014**

MAHMUDOVA LALƏ FƏQAIL qızı

*Sumqayıt Dövlət Universiteti
İqtisadiyyat kafedrasının dosenti
ElnareMemmedova@box.az*

REİNJİNİRİNQ VƏ ONUN TƏTBİQİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *reinjinirinq, firma, menecer, biznes modeli, informasiya texnologiyaları*

Reinjinirinq son illərdə idarəçilik sahəsində tətbiq edilən ən səmərəli innovasiyalardan biridir. Hal-hazırda bu termin müxtəlif ölkələrdə geniş istifadə olunur. Reinjinirinq nəzəriyyəsinin əsasları M.Xammerlə C.Çampinin “Korporasiyanın reinjinirinqi: biznesdə inqilab üçün manifest” əsərində qeyd olunub. Onlar reinjinirinqi xərclər, keyfiyyət, xidmət kimi bazar subyektlərinin fəaliyyətlərinin mühüm göstəricilərində mütərəqqi dəyişikliklərə nail olmaq məqsədilə işgüzar proseslərin fundamental yeni dərki və onlar haqqında qərarların radikal dəyişdirilməsi kimi izah etmişlər.

E.A.Utkinə görə reinjinirinq firmanın fəaliyyətində radikal, sıçrayışlı yaxşılaşmaya nail olmaq üçün işgüzar proseslərin yenidən qurulmasıdır. Reinjinirinqin xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- köhnəlmiş yanaşmalardan və qaydalardan imtina etmək və işgüzar prosesi “ağ vərəqdən başlamaq”la, mövcud təsərrüfat ənənələrinin neqativ təsirini azaltmaq;
- kompaniyada mövcud olan sistemlərin, strukturların, prosedurların və təsərrüfat fəaliyyətinin üsullarının radikal dəyişdirilməsi;
- fəaliyyətin nəticələrinin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirilməsinə nail olmaq.

Reinjinirinq əsasən üç halda tətbiq edilir.

1. Firma dərin böhran vəziyyətində olduqda. Böhran özünü istehsal xərclərinin yüksək olmasında, isehlakçıların firma məhsullarından kütləvi imtinasında büruzə verə bilər.

2. Firmanın cari vəziyyəti qənaətbəxş olmadıqda, onun fəaliyyəti haqqında proqnozlar ürəkəçən olmadıqda. Firmanın rəqabətqabiliyyətlilik, gəlir, tələb və s. sahələrində xoşagəlməz meyillər müşayidə olunur.

3. Sürətlə inkişaf edən, aqressiv təşkilatlar reinjinirinq imkanlarını reallaşdırma bilərlər. Bu zaman əsas məqsəd unikal rəqabət üstünlüklərinin təmin edilməsindən ibarətdir. Bu halda biznesin aparılmasının ən yaxşı variantı reinjinirinq tətbiqidir.

Reinjinirinq prosesi iki əsas anlayışa əsaslanır: “firmanın gələcək obrazı” və “firmanın modeli”. Model – hər hansı bir obyekt (şərti və ya xəyali) əvəzləyəcək və ya təqdim edəcək obrazdır. İstənilən halda model – orijinalın əsas cəhətlərini əks edən və ikinci dərəcəli detallarını nəzərə almayan sadələşdirilmiş obrazdır. Biznesin modeli – firmanın işgüzar mühiti ilə qarşılıqlı əlaqədə baxılan əsas təsərrüfat proseslərinin obrazıdır (təsəvvürüdür). Biznes modelinin tərkib hissəsi kimi gəlirlərin əldə edilməsi ilə bilavasitə əlaqədar olan işgüzar proseslər götürülməlidir. Son zamanlar biznesin modelləşdirilməsində informasiya texnologiyalarından geniş istifadə edilir. Modellər xüsusi kompyuter proqramlarının köməyi ilə tərtib edilir və hesablanır. Biznes modelləri işgüzarlıq vahidinin əsas proseslərinin xarakteristikalarını və onların yenidən qurulmasının – reinjinirinqin zəruriliyini müəyyənləşdirməyə imkan verirlər [1, 93].

Reinjinirinqin əsas mərhələləri aşağıdakılardır:

1. Firmanın arzuolunan (gələcəkdə mövcudluğu və inkişafı baxımından zəruri olan) obrazı formalaşdırılır. Gələcək obrazın formalaşdırılması firmanın strategiyasının hazırlanması, əsas oriyentlərinin müəyyənləşdirilməsi və bunların əldə edilməsini təmin edən üsullar çərçivəsində baş verir. İstehlakçıya istiqamətlənmə strateji məqsədlərin sırasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Reinjiniringin məqsədlərinin düzgün seçilməsi konkret biznes üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən, əsaslı şəkildə yaxşılaşdırıla bilən istiqamətlərin aşkar edildiyini nəzərdə tutur.

2. Firmanın real və ya mövcud biznesinin modeli yaradılır. Bu mərhələ retrospektiv və ya əks reinjiniring adlanır. Bu zaman qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün firmanın tətbiq etdiyi işlərin, tədbirlər sisteminin rekonstruksiyası və ya bərpası baş verir. Firmanın əsas əməliyyatlarının dəqiq təsviri və sənədləşdirilməsi həyata keçirilir, onların səmərəliliyi qiymətləndirilir. Mövcud biznes modelinin təsvirində təşkilati mühitin təhlilinin, kontrollinqin nəticələrindən istifadə edilir.

3. Yeni biznesin modeli işlənilib hazırlanır. Cari biznesin yenidən layihələndirilməsi – birbaşa reinjiniring baş verir. Yenilənmiş biznes modelinin yaradılması üçün aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilməlidir:

- seçilmiş təsərrüfat prosesləri yenidən layihələndirilir. Daha səmərəli işçi prosedurları (biznes-proseslərindən ibarət tapşırıqlar) yaradılır. Texnologiyalar (o cümlədən, informasiya texnologiyaları) və onların tətbiqi üsulları müəyyənləşdirilir;

- heyətin yeni funksiyaları formalaşır. Vəzifə göstərişlərinə yenidən baxılır, motivləşdirmənin optimal sistemi müəyyənləşdirilir, işçi komandaları təşkil edilir, mütəxəssis hazırlığının və yenidən hazırlığının proqramları hazırlanılır;

- reinjiniringin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan informasiya sistemləri yaradılır: biznesin ixtisaslaşdırılmış informasiya sistemi yaradılır, onun proqram təminatı və avadanlıqları müəyyənləşdirilir;

- yeni modelin testləşdirilməsi – ilkin mərhələdə məhdud miqyasda tətbiqi aparılır.

4. Biznesin yeni modelinin firmanın təsərrüfat reallığına tətbiqi. Biznesin yeni modelinin bütün elementləri praktikada tətbiq edilir.

Reinjiniring fəaliyyətinin iştirakçılarını və onların funksiyalarını nəzərdən keçirək. Reinjiniring layihəsinin lideri – reinjiniring fəaliyyətinə rəhbərlik edən firmanın ali menecerlərindən biridir. O, təşkilati öhdəliklərlə yanaşı, reinjiniring layihəsinin ideoloji əsaslandırılmasına, məsuliyyət, entuziazm və ümumi yenilikçi mühitin yaradılmasına görə məsuliyyət daşıyır. Lider yüksək daxili enerjiyə malik olmalıdır. İkinci iştirakçı – firmanın ali rəhbərliyindən, reinjiniring liderindən, proses menecerlərindən ibarət olan idarəedici komitədir. Bu komitə reinjiniring strategiyasının və məqsədlərinin, müxtəlif işçi komandalarının maraqlarının uzlaşdırılmasını, yaranan münaqişələrin həlli və nəzarət funksiyalarını həyata keçirir. Bəzi hallarda reinjiniring lideri komitənin funksiyalarını yerinə yetirir.

Biznes reinjiniringə cari rəhbərliyi həyata keçirən menecer xüsusi yer tutur. Bir çox hallarda o reinjiniring liderinin formal köməkçisi rolunu oynayır. Onun funksiyalarına reinjiniring metodikalarının və alətlərinin hazırlanması, proses iştirakçılarının təlimi və koordinasiya, işçi komandaların təşkilinə yardım daxildir.

Proseslərin menecerləri – ayrı-ayrı işgüzar proseslərinin yeniləşdirilməsinə görə məsuliyyət daşıyan rəhbərlərdir. Əgər təşkilatda proseslər müəyyənləşdirilməyibsə, bu qisimdə funksional menecerlər çıxış edirlər. Menecer müəyyən bir prosesin yenidən qurulması məqsədilə komanda formalaşdırır və ona iş şəraitini yaradır, həmçinin o, müşahidə və nəzarət funksiyalarını da yerinə yetirir. Beləliklə, proses meneceri müəyyən prosesin reinjiniringinin sifarişçisi kimi çıxış edir. Reinjiniring işçi komandası firmanın bir qrup əməkdaşlarından (məhsulun keyfiyyəti, sənədləşdirmə, koordinasiya üzrə metodistlər, inzibatçılar, əməkdaşlar), həmçinin xarici iştirakçılardan ibarətdir (məsləhətçilər, layihələndirənlər). Konkret prosesin reinjiniring ilə bağlı işlərini bilavasitə qeyd olunan işçilər həyata keçirirlər.

Reinjiniringin iki əsas fəaliyyət növlərini fərqləndirirlər: böhranlı reinjiniring (təşkilatın qarşılıqlı mürəkkəb problemlərinin həlli ilə bağlı olan tədbirlər) və inkişaf reinjiniringi (təşkilatın işləri ümumilikdə pis getmədiyi, lakin inkişaf dinamikasının pisləşdiyi, rəqiblərin firmanı üstələdiyi hallarda həyata keçirilən tədbirlər). Böhranlı reinjiniringi ağır xəstəyə diaqnoz qoyulması və radikal metodlar tətbiq etməklə onun ekstern müalicəsinə, inkişaf reinjiniringi isə sağalma (bərpaya) və gələcəkdə güc toplamaq üçün əzələlərin məşqinə bənzədirlər.

Texnologiyalarda, bazarlarda baş verən daimi dəyişikliklər öz mövcudluğunu və rəqəbətqabiliyyətliliyini qoruyub-saxlamağa çalışan firmaları öz strategiyalarını yenidən qurmağa sövq edir. Mütəxəssislər menecmentin reinjirinqini bütün digər alətlər arasında ən səmərəli alət hesab edirlər [2, 106].

Xamerin fikrinə görə, reinjirinq – biznesi mühəndis fəaliyyətinə çevirən (layihələndirən) inqilabdır. Bu yanaşmanı prinsipial yeni yanaşma hesab etmək olar – bəzən o çoxsaylı birbaşa və əsas əlaqəli mürəkkəb sistemlərin qiymətləndirilməsi ilə bağlı məsələlərdə tətbiq edilən imitasiyalı modelləşdirmə hesab edilir. Reinjirinq biznesə neçə təsir edir? Adətən bir neçə işçi prosedurlar bir prosedura birləşdirilir. Əvvəllər ayrı-ayrı işçilər tərəfindən icra olunan prosedurlar vahid bir prosedura transformasiya edilirdi. Praktiki reallaşma üçün xüsusi kollektiv yaradılır. Proseslərin bu cür “üfüqi sıxılması” icraçıların sayının və reinjirinqin yerinə yetirilməsi müddətinin qısaltılması hesabına yerinə yetirilən işlərin səmərəliliyini dəfələrlə artırır. Burada mühüm məsələ işçilərin müstəqil qərar qəbul etməsini təmin edən yeni idarəçilik yanaşmasının tətbiqidir. Reinjirinq zamanı proseslərin yalnız “üfüqi” və “şaqlı” sıxılması baş verir. İşlərin ənənəvi təşkili baş verdikdə işçilər qərar qəbulunu təmin etmək məqsədilə rəhbərliyə əvvəlcədən müraciət etməlidir. Hazırda isə o, qərarları müstəqil qəbul edir. Əməkdaşların səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi, işçi prosesində heyət üzvlərinin hər birinin rolunun artırılması əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi ilə nəticələnir.

Proseslərin reinjirinqi işçi prosedurlarının xətti nizamlanmasını pozur və proseslərin paralelləşdirilməsinə imkan verir. Bundan başqa, müxtəlif proseslərin müxtəlif icra variantları vardır, ənənəvi proses dəqiq standartlar əsasında reallaşır. Lakin müasir bazar xarici mühitə daimi uyğunlaşmanı tələb edir. Variantların seçimi isə konkret situasiya hesab edilən yerlərdə yerinə yetirilir.

Beləliklə, reinjirinq kompaniyanın iyerarxik bölmələrə ayrılmasından imtina hesabına işlərin səmərəliliyini yüksəldir. Bundan başqa, yoxlamaların və idarəedici təsirlərin sayı kifayət qədər məhdudlaşır. Menecmentdə nəzərdə tutulan tədbirlərin icrasına nəzarət mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Reinjirinq daha balanslaşdırılmış yanaşma nəzərdə tutur. Ayrı-ayrı işçi prosedurların birləşdirilməsi yoxlamaların və idarəedici bölmələrin sayını azaltmağa imkan verir, yəni burada söhbət funksional bölmələr arasında sərhədlərin pozulmasından gedir. Əsas fiqur layihə lideridir [3, 211].

Reinjirinqdə iştirak edən menecer sifarişçinin bütün suallarına cavab verməyi və onun problemlərini həll etməyi bacarmalıdır. Burada qarışıq (mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş) yanaşma tətbiq edilir. Müasir texnologiyalar mərkəzləşdirilmiş göstəricilərdən və biliklərdən istifadə etməklə firmalara bölmələr səviyyəsində avtonom (muxtər) fəaliyyət göstərmək imkanlarını açır. Reinjirinqin aşağıdakı praktiki tədbirlərini qeyd etmək lazımdır:

- firmanın strategiyasından, müştərilərin sifarişindən, biznesin səviyyəsindən, onun cari vəziyyətindən asılı olaraq firmanın məqsədlərinin qoyuluşu və dəqiqləşdirilməsi;
- mövcud firmanın modelinin yaradılması. Menecerlər onun əsas biznes proseslərini hazırlayır və sənədləşdirir, bu proseslərin səmərəliliyini qiymətləndirirlər;
- biznes-proseslərin yenidən layihələndirilməsi. Daha səmərəli biznes prosedurların tətbiqi, informasiya texnologiyalarının və prosedurlarının istifadəsi üsullarının müəyyənəşdirilməsi, heyətin işində zəruri (tələb olunan) dəyişikliklərin edilməsi;
- möhkəmləndirən informasiya sistemlərinin hazırlanması. Mövcud resurslar (avadanlıqlar, proqram təminatı) aşkar edilir və xüsusi sistem hazırlanılır;
- yeniləşdirilmiş proseslərin tətbiqi. Hazırlanmış proseslərin inteqrasiyası, heyətin öyrədilməsi, firmanın yeni təşkilati fəaliyyətinə keçid.

Qeyd etdiyimiz kimi, praktikada son zamanlar “biznesin yeni sahələrinin inkişafı üzrə mərkəzlər” geniş yayılmışdır. Onların ölçüləri və strukturu təsərrüfat fəaliyyətinin spesifikasiyasından və müəssisənin ölçülərindən asılı olaraq müəyyənləşir. Bir sıra firmalarda bunlar müəyyən qruplar, digərlərində isə bölmələr kimi fəaliyyət göstərə bilirlər. Bazarda dayanıqlı

mövqeləri, son nəticədə isə istehsalın və yeni biznes-proseslərin rentabelliğini təmin edə biləcək məhsulların işlənilib-hazırlanması və mənimsənilməsi bu tip bölmələrin əsas məqsədidir [4, 179].

Reinjiniring imkanlarından istifadəyə olan tələb bir çox firmalarda bu sahənin inkişafı ilə bağlı məsələləri həll etməyə istiqamətlənmiş bölmələrin yaradılmasına təkan verdi. Bu təşkilati strukturlar müxtəlif cür adlanır, komplektləşdirilir və öz potensiallarını reallaşdırırlar. Lakin onların fəaliyyətinin məzmunu eynidir: antiböhranlı idarəetmənin yeni imkanlarından istifadə etmək, bazarda öz mövcudluğunu qoruyub-saxlamaq və bazar mövqelərini möhkəmləndirmək məqsədilə iş üslubunu dəyişdirməkdən ibarətdir.

Elmi yeniliyi: Məqalənin elmi yeniliyi müəssisənin idarə edilməsində reinjiniring mexanizmindən istifadə etmək üzrə tövsiyələrin hazırlanması ilə səciyyəlidir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: İşlənmiş tövsiyələrdən istifadə müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Muradov Ş.M. İnsan potensialı: əsas meyillər, reallıqlar, problemlər. Bakı, 2004, 196 s.
2. Əhmədov G.Ə. Kənd təsərrüfatında innovasiyaların tətbiqi istiqamətləri. Bakı, 2010, 278 s.
3. Quliyev.T.Ə. Menecmentin əsasları. Bakı, 2006, 589 s.
4. Инновационный менеджмент: Учебное пособие. М.: КНОРУС, 2005, 544с.

РЕЗЮМЕ

Махмудова Лале Фегаил гызы РЕИНЖИНИРИНГ И ОСОБЕННОСТИ ЕГО ПРИМЕНЕНИЯ

Ключевые слова: *реинжиниринг, фирма, менеджер, модели бизнеса, информационные технологии*

В статье рассматриваются современные условия, когда большая часть фирм успешно применяет технологии реинжиниринга. Данный управленческий метод выступает как способ улучшения результатов деятельности фирмы. Основная цель заключается в реконструкции бизнес-процессов и формировании в связи с этим организационных структур, технологий, рабочих методов, новых инфраструктур, корпоративной культуры.

SUMMARY

Mahmudova Lale Phagail REENGINEERING AND ITS APPLYING PECULIARITIES

Key words: *reengineering, firm, manager, business models, information technologies*

In the article contemporary conditions for successful implementation of re-engineering technologies in a great deal of firms are learned. This managing (controlling) tool acts as a means of improving the activity results of the enterprise. The main problem (question) here is the reconstruction of business processes and the formation of organization structure, technology, working principles, new infrastructures and cooperative culture.

Daxil olma tarixi: ilkin variant: 25.09.2014
son variant: 11.10.2014

ƏHMƏDOVA GÜLNARƏ SABİR qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Dünya iqtisadiyyatı kafedrasının baş müəllimi

RÜSTƏMOVA GÜLBƏS RƏSUL qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Dünya iqtisadiyyatı kafedrasının müəllimi

rufet.rustemov.1979@mail.ru

QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANIN XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN MÖHKƏMLƏNMƏSİ PERSPEKTİVLƏRİ

Açar sözlər: *idxal, ixrac, xarici ticarət dövriyyəsi, beynəlxalq əmək bölgüsü, dempinq, liberallaşma, investisiya*

Dünyada iqtisadi proseslərin getdikcə daha yüksək səviyyədə beynəlmilləşməsi ilə nəticələnən qloballaşma proseslərinin məzmununu təşkil edən beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin araşdırılması, onun inkişaf meyllərinin müəyyənləşdirilməsi bütün ölkələr üçün mühüm aktualıq kəsb edir. Xarici ticarət sahəsində həyata keçirilən tədbirlər xarici ticarət sektorunun ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindən birinə çevrilməsinə və xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Məlumdur ki, keçmiş SSRİ-nin süqutundan sonra İttifaqın digər respublikalarında olduğu kimi, Azərbaycanın iqtisadiyyatında da dərin iqtisadi və sosial böhran yaranmışdır. Milli maraqlara cavab verməyən və əsasən keçmiş İttifaqın digər regionlarının tələbatlarına cavab verən illər boyunca “ümumittifaq əmək bölgüsü” prinsipi üzrə formalaşan mövcud istehsal qurumları iqtisadiyyata son dərəcə mənfi təsir göstərmişdir.

Müstəqillik dövrünün ilk illərində respublikamızda siyasi və iqtisadi sistemlər hələ formalaşmaqda idi. Bu sistemlərin cəmiyyət və iqtisadiyyatın dinamik inkişafını təmin edə bilməməsi, eləcə də ölkənin xarici ticarət konsepsiyasının olmaması amillərini nəzərə almaqla Azərbaycanın xarici ticarət iqtisadi əlaqələrinin inkişaf mərhələlərini 3 dövrə bölmək olar:

I mərhələ - 1991-1995-ci illəri əhatə edir. Bu dövr ölkədə xaos, iqtisadi əlaqələrin kəsilməsi, təsərrüfat-kooperasiya sistemlərinin dağılması, xarici ticarət dövriyyəsinin kəskin aşağı düşməsi ilə xarakterizə olunur. 1994-cü ildə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi 1415 mln. dollara çataraq, 1993-cü il səviyyəsindən 4% çox oldu. İdxal – ixrac əməliyyatlarının ümumi həcmindən 34%-i sərbəst döner valyutanın payına düşür. Eyni zamanda xarici ticarət dövriyyəsinin mənfi saldosu yüksələrək, 1993-cü ildəki 20 mln. dollardan 1994-cü ildə 249 mln. dollara çatdı və bu da əsasən, Türkmənistandan idxal edilən (193 mln. dollar) qazın hesabına baş vermişdir. Həmin illərdə ixracın strukturunda neft məhsulları və pambıq lifləri – 57%, ərzaq və xalq istehlakı malları 24%, maşınqayırma, kimya, neft-kimya, metallurgiya sənayesi məhsulları - 19% təşkil edirdi. İdxalın strukturunda ərzaq və xalq istehlakı malları -37%, xammal və maddi texniki təyinatlı məhsullar - 63 %, o cümlədən qaz – 25 % təşkil edirdi [1].

1990-cı ildən dövlət büdcəsi hər il böyük kəsrlə müşayiət edilirdi (ÜDM- 13-dən 40%-ə qədər). Rezidentlərin maliyyə vəziyyəti olduqca ağır idi. Onların qarşılıqlı hesabları və bank kreditləri üzrə olan borcları 1995-ci ilin əvvəlində 1,6 trln. manata çataraq demək olar ki, 1994-cü ilin ÜDM-ə bərabərleşmişdi. Bu dövrdə dövriyyəyə buraxılan milli valyutamız olan manat ABŞ dollarına nisbətdə öz dəyərinin 90%-ni itirmişdir.

II mərhələ - 1996-2004-cü illəri əhatə edir. Bu dövrdə artıq ölkədə milli neft strategiyasının reallaşdırılması prosesləri başlamış, siyasi və iqtisadi sabitlik əldə edilmişdir. Xüsusilə, iqtisadi islahatlara başlanılması, torpaq islahatlarının gücləndirilməsi, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, iqtisadi sektorların fəaliyyətlərinin bərpası, yenidən qurulması və canlanması bu istiqamətdə mühüm tədbirlər kimi yadda qalmışdır. 1996-cı ildə respublika iqtisadiyyatına qoyulmuş xarici investisiyaların ümumi həcmi 424 mln. dollar təşkil etmiş və ya 1995-ci ildəkindən 2,7 dəfə artıq olmuşdur. 1997-ci ildə onların həcmi artıq 900 mln. ABŞ dollarına

çatmışdır. Bununla yanaşı, həmin dövrdə iqtisadi inkişaf, iqtisadi islahatlar, xarici ticarət iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi proseslərinin effektivli və səmərəli təşkili üçün mühüm qanunvericilik bazası yaradılmış, normativ aktlar qəbul edilmişdir [1].

2000-2003-cü illərin rəsmi statistikasının iqtisadi təhlili onu sübut edir ki, bütün makroiqtisadi göstəricilər üzrə praktiki olaraq artım müşahidə edilmişdir. Belə ki, 2002-ci ildə Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) 2001-ci il ilə müqayisədə 10,6% artmış və 29,6 trln. manat təşkil etmişdir. Sənaye istehsalının səviyyəsi 19,7 trln. manat təşkil etmiş və artım 2001-ci illə müqayisədə 3,6%-ə çatmışdır. Bu zaman kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal payına 6,4 trln. manat, yəni 32,5 % düşmüşdür. Bütövlükdə 2002-ci il ərzində xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 0,9% azalaraq 3,274 mlrd. təşkil etmişdir, onun 1,778 mlrd. dolları ixraca, 1,496 mlrd. dolları isə idxalın payına düşmüşdür. Bu zaman ixrac 11,3% azalmış, eyni zamanda idxal 15,1% yüksəlmişdir. İdxalın strukturunda əsas hissəni maşın və mexanizmlər 25%, mineral resurslar 15-17%, qida məhsulları 10-15% təşkil etmişdir. Əmtəə dövriyyəsinin həcminə görə Azərbaycanın fəal xarici ticarət əlaqələri yaratdığı ölkələr sırasına İtaliya, ABŞ, Türkiyə, Rusiya, Yaponiya və s. daxildir.

III mərhələ - 2004-cü ildən başlayaraq müasir dövrə qədərki mərhələ hesab olunur. Bu dövrə artıq Azərbaycanın iqtisadi inkişafında və xarici ticarət – iqtisadi əlaqələrində yüksəliş və sürətli inkişaf dövrü kimi xarakterizə olunur. Bir-birinin ardınca iri sənaye müəssisələri, infrastruktur obyektləri istifadəyə verilmiş, neft strategiyasının uğurlu nəticələri bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının lokomotivinə çevrilmiş, ölkədə iqtisadi artım təmin olunmuşdur. Xüsusilə, 2004-2008-ci illərdə ölkədə “Regionların sosial iqtisadi inkişafına dair” I Dövlət Proqramı yerinə yetirilmiş, sahibkarlığın inkişafına münbit şərait yaradılmış, ixrac təyinatlı rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalı artmış, idxal məhsullarından, o cümlədən bir çox ərzaq məhsulları üzrə asılılıq aradan qaldırılmışdır [2, 772]. Əhalinin yaşayış səviyyəsi yüksəlmiş, yoxsulluğun səviyyəsi 49%-dən 13,2%-ə qədər aşağı salınmışdır. Azərbaycanın xarici-ticarət iqtisadi əlaqələri genişlənmiş, bu əlaqələr ildə orta hesabla 130-135 ölkəni əhatə etmiş, ölkənin ümumi xarici ticarət dövriyyəsi 1991-ci ilin əvvəllərinə nisbətən 40-50 dəfə artmışdır. Ölkə iqtisadiyyatı 2,6 dəfə, sənaye istehsalı 2,5 dəfə artmış, büdcə parametrləri 10 dəfə çoxalmış, valyuta ehtiyatları 19 mlrd. dollara çatmış və Azərbaycan özünün sabit maliyyə-iqtisadi sistemini formalaşdırmağa başlamışdır.

Ümumilikdə, Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrinin əsasını təşkil edən xarici ticarət strategiyasını aşağıdakı istiqamətlərdə formalaşdırmaq olar:

- respublikanın ixrac potensialının formalaşması və inkişafı;
- ixracın strukturunun dəyişdirilməsi, hazır məhsul ixracının motivləşdirilməsi;
- respublika müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması;
- texniki modernləşdirmə üçün investisiyaların cəlb olunması;
- daxili bazarın idxal-ixrac nəzarətinin valyuta tənzimlənməsi.

Hazırda Azərbaycanda istehsal olunan məhsullara dünya bazarında maraq artır və bu malları alan ölkələrin sayı getdikcə çoxalır. Müstəqillik dövrünün ilk illərinə nisbətən xarici ticarətin strukturu dəyişikliyə uğradığı kimi, onun ticarət partnyorlarının da tərkibi dəyişmişdir. Ölkəmizin ticarət partnyorlarının sayı 1997-ci ildə 84, 1999-cu ildə isə 121 ölkə olmuşdursa, hazırda onların sayı 150-yə yaxındır. Əvvəllər Azərbaycanın əsas ticarət partnyorlarını Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) ölkələri təşkil edirdisə, indi bu nisbət Avropa Birliyi ölkələrinin xeyrinə dəyişmişdir. MDB ölkələri arasında Azərbaycanla ən çox ticarət dövriyyəsinə malik olan ölkə Rusiya Federasiyasıdır. Bu ölkənin Azərbaycanın ticarət dövriyyəsinəki payı 50%-dir. Digər MDB ölkələri ilə müqayisədə Rusiyanın daha böyük üstünlüyə malik olmasının səbəbi bu ölkənin Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsulları üçün böyük bazara sahib olmasıdır. Azərbaycanla Rusiya arasında keçmişdə mövcud olmuş iqtisadi-ticarət əlaqələri də bu dövriyyənin artmasında başlıca rol oynayır.

Son dövrlərdə, xüsusilə, xarici neft şirkətlərinin Azərbaycanın neft sektoruna iri həcmli investisiyalarından sonra ölkənin xarici ticarət dövriyyəsində Avropa Birliyi ölkələrinin rolu artmağa başlayıb. Bu tendensiya Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin işə düşməsindən sonra

xüsusilə nəzərə çarpır. Azərbaycan Avropa Birliyi, ABŞ, Norveç, Kanada, Türkiyə, İsveçrə və Yaponiyanın Ümumiləşdirilmiş Preferensiyalar Sistemində qoşulmuşdur ki, bu da Azərbaycanın yerli mallarının bu bazarlara rüsumsuz və ya aşağı rüsumlarla daxil olmasına imkan verir. Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikası Rusiya, Qazaxıstan, Ukrayna, Moldova, Belarus, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Tacikistan ilə Sərbəst Ticarət haqqında Saziş imzalamışdır. Yalnız Rusiya və Qazaxıstan ilə imzalanmış sazişlərdə spirtli içkilər və tütün məmulatları sərbəst ticarət rejimindən istisna edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsindən verilən məlumata əsasən, 2013-cü ildə Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 34687,92 mln. ABŞ dolları, o cümlədən, idxalın həcmi 10.712,50 mln. ABŞ dolları, ixracın həcmi isə 23975,42 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bu dövr ərzində Azərbaycan Respublikası 149 ölkə ilə ticarət sahəsində qarşılıqlı əməkdaşlıq etmiş və xarici ticarət saldosu müsbət 13262,92 mln. ABŞ dolları olmuşdur. 2012-ci illə müqayisədə, 2013-cü ildə Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsi 3,35 faiz artmışdır. 2013-cü ildə neft və qaz sənayesi məhsullarını əhatə edən 27-ci qrupun (elektrik enerjisi istisna olmaqla) ixracın strukturundakı xüsusi çəkisi 92,62 faiz təşkil etmişdir. Eyni zamanda, həmin dövr ərzində qeyri-neft sektoru üzrə (neft və qaz sənayesi məhsulları istisna olmaqla) ixracın həcmi 2012-ci illə müqayisədə 5,78 faiz (96,79 mln. ABŞ dolları) artmışdır. Azərbaycanın Asiya və Avropanın kəsişməsində çox əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi xarici ticarət dövriyyəsinin əsas hissəsinin məhz bu qitələrdə yerləşən ölkələrlə qurulmasına şərait yaradır.

Ölkə iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə idxal-ixracın strukturu da zənginləşir. Son illər ərzində xaricə ixrac olunan mühüm növ məhsulların siyahısı artmışdır. 2003-cü ildə Azərbaycandan 1218 adda mal ixrac olunurdusa, 2013-cü ildə bu rəqəm 2082-yə yüksəlmişdir. Xarici ölkələrə göndərilən malların əsas hissəsini mineral məhsullar, o cümlədən, xam neft və neft emalı məhsulları təşkil edir. Bununla yanaşı, qeyri-neft məhsullarından ərzaq malları, az qiymətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar, plastik kütlə, kauçuk, rezin və onlardan hazırlanan məmulatlar, kimya sənayesi məhsulları, mirvari, qiymətli daşlar və metallar, onlardan hazırlanan məmulatlar, toxuculuq materialları ixrac olunmuşdur. Azərbaycandan ixrac olunan ərzaq məhsulları sırasında çay, bitkidən hasil olan piylər və yağlar, marqarin, şəkər, makaron məmulatları, meyvə və tərəvəz konservləri də xüsusi çəkiyə malik olmuşdur.

Azərbaycanın iqtisadi gücünü göstərən daha bir məqam ölkənin elektrik enerjisi sferasında da əsas ixracatçı statusunu daşımağa başlamasıdır. Yeni generasiya güclərinin yaradılması, infrastruktur imkanlarının genişləndirilməsi artıq Azərbaycanı elektrik enerjisi ixracatçısına çevirmişdir. Ölkənin elektrik enerjisi satışını və mübadiləsini həyata keçirdiyi ölkələr Rusiya, İran, Gürcüstan və Türkiyədir.

Dövlət tərəfindən kənd təsərrüfatına məqsədyönlü şəkildə qoyulan investisiyalar artıq öz bəhrəsini verməkdədir. Belə ki, ötən illərlə müqayisədə ölkəmizə bir sıra kənd təsərrüfatı məhsullarının idxalı azalmışdır. Bu isə o deməkdir ki, istehsal olunan kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının ölkə əhalisinin tələbatını ödəmək qabiliyyəti artmışdır.

Diqqətçəkən digər məqam budur ki, 1995-ci ildə ölkəyə gətirilən ərzaq mallarının xüsusi çəkisi xarici ticarət dövriyyəsində 41,6 faiz təşkil etdiyi halda, 2013-cü ilin yekunlarına görə bu göstərici 18,6 faizə bərabər olmuşdur. Bu da təsadüfi deyil. Çünki ölkədə bu sahədə xüsusi tədbirlər həyata keçirilir, mühüm dövlət proqramları qəbul edilir. Bu baxımdan, 2008-ci il avqustun 25-də təsdiq olunmuş "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı" xüsusi əhəmiyyət daşıyır. İdxal olunan mallarda isə nəqliyyat vasitələri və onların hissələri, elektrotexnika avadanlığı, quru, hava və su nəqliyyatı vasitələri, ərzaq malları, az qiymətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar, kimya sənayesi məhsulları, mebel və onun hissələri, əczaçılıq məhsulları üstünlük təşkil edir. 2002-ci ildən başlanan yeni dövr sosial - iqtisadi inkişafın dayanıqlı xarakter alması, bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünün başa çatması və ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə layiqli yer tutması xarici ticarət dövriyyəsinin yüksəlişinə səbəb olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsindən verilən məlumata əsasən, 2013-cü ildə ixrac əməliyyatlarında dövlət sektorunun payı 22.365,52 mln. ABŞ dolları (93,29%), özəl sektorun payı 1.381,14 mln. ABŞ dolları (5,76%), fiziki şəxslərin payı 228,76 mln. ABŞ dolları (0,95%) təşkil etmişdir. İdxal əməliyyatlarında isə qeyd olunan dövr ərzində dövlət sektorunun payı 3.283,45 mln. ABŞ dolları (30,65%), özəl sektorun payı 6.961,92 mln. ABŞ dolları (64,99%), fiziki şəxslərin payı 467,14 mln. ABŞ dolları (4,36%) olmuşdur [1].

Hazırda ölkə iqtisadiyyatında özəl bölmənin xüsusi çəkisinin 90 faizi ötməsi xarici dövlətlərlə aparılan ticarət dövriyyəsinin də həcmnin genişləndirilməsinə imkan yaradır. Azərbaycanın özəl sektorunda istehsal olunan rəqabətqabiliyyətli mallar xarici bazarda özünə getdikcə daha çox alıcı tapmaqdadır. İstehsalın quruluşu, investisiya qoyuluşunun istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, xarici və daxili tələbatın öyrənilməsi iqtisadi artımın sürətlənməsinə müsbət təsir göstərməklə yanaşı, idxaldan asılılığın da azaldılması üçün geniş imkanlar yaradır. Son 10 ildə xarici ticarət dövriyyəsinin tərkibi də xeyli dəyişib. Belə ki, yeni istehsal sahələrində buraxılan məhsullar daxili bazarda satılan analoji xarici malları tədricən sıxışdırıb çıxarmış, hətta bəzi hallarda ixraca da yönəldilmişdir.

2013-cü ildə xarici ticarət dövriyyəsi statistik məlumatlara əsasən, 39,7 milyard ABŞ dolları təşkil etmiş və 2012-ci illə müqayisədə 4 faiz artmışdır. Dövriyyənin 30 milyard dolları ixracın, 9,7 milyard dolları idxalın payına düşmüş, nəticədə 20,3 milyard dollarlıq müsbət saldo yaranmışdır. İxrac məhsulları arasında xam neft, neft məhsulları, təbii qaz, meyvə-tərəvəz, bitki və heyvan mənşəli piylər və yağlar, idxal məhsulları arasında qida məhsulları, qara metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar, maşın, mexanizm, elektrik aparatları, avadanlıqları, nəqliyyat vasitələri və onların hissələri üstünlük təşkil etmişdir. Qeyri-neft məhsullarının ixracı 2012-ci ilin yanvar-noyabr ayları ilə müqayisədə 7,4 faiz artaraq 1,6 milyard dollar təşkil etmişdir. Adambaşına düşən qeyri-neft məhsullarının ixracı 10,1 dollar artaraq 172,9 dollara bərabər olmuşdur. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2013-cü ilin yanvar-noyabr aylarında Azərbaycan Respublikasının rezidentləri dünyanın 148 ölkəsinin hüquqi və fiziki şəxsləri ilə ticarət əməliyyatları həyata keçirmişlər. 102 ölkəyə əmtəə ixrac olunmuş, 140 ölkədən idxal olunmuşdur. Xarici ticarət dövriyyəsi iştirakçılarının 29-u Amerika, 49-u Avropa, 38-i Asiya ölkələri və digərləridir.

Müasir Azərbaycanın xarici siyasəti, əsasən, yanacaq energetika kompleksinə söykənir. 2012-ci il yanvar, dekabr aylarında xarici iqtisadi əməliyyatlar neft-qaz sektoru üzrə müsbət saldoya, qeyri-neft sektoru üzrə isə mənfi saldoya malik olmuşdur. Dünya bazarında hələlik neft və digər resursların qiyməti yüksək olduğundan ölkəmiz müsbət ticarət saldosuna və tədiyyə balansına malikdir. 2012-ci ildə Azərbaycanın ixracında mineral yanacaq, sürtgü yağları və analoji materialların çəkisi 97,08% təşkil etmişdir. Azərbaycanın kobalt, volfram, qızıl, mis, molibden, alunit, dəmir filizi ehtiyatlarının hasilatının bərpa olunması və məhsulun dünya bazarına çıxarılması respublikanın xarici ticarət dövriyyəsinin dəfələrlə artmasına gətirib çıxara bilər və Azərbaycan ixracının xam neftdən asılılığı aradan qalxar [3, 121]. Göründüyü kimi, ölkəmizin xarici ticarət sahəsində iqtisadi siyasəti ildən-ilə təkmilləşməli və burada əsas məqsəd xarici ticarət dövriyyəsinin diversifikasiya edilməsi və ixrac yönümlü rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalının artırılması olmalıdır.

İxrac-idxal siyasətində metodiki vasitələrin seçilməsi bir sıra amillərdən birbaşa asılılıqdadır. Onların inkar edilməsi yalnız mənfi cəhətlərə gətirib çıxara bilər. Belə ki, konkret malın istehsalında formalaşmış situasiya, daxili bazarda və ixracatda payı, beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində perspektivləri mütləq nəzərə alınmalıdır. Xarici ticarət siyasətinin qeyri-tarif xarakterli maliyyə metodu dempinqlə bağlıdır. Dempinq-ixrac mallarının normal qiymətlərdən aşağı səviyyədə satışı deməkdir. Xarici bazarlarda dempinqdən istifadə imkanlarına yalnız o ölkə sahib ola bilər ki, o ölkənin böyük ərazisi olsun. Bu zaman onun məcmu tələbində baş verən dəyişikliklər dünya qiymətlərinə təsir göstərmək iqtidarında olur. Həmçinin həmin məhsul növü üzrə xarici bazarlarda mal təklifinin formalaşdırılmasına təsir göstərə bilər, sözügedən məmulatın orta və uzunmüddətli dövr ərzində istehsalını təmin edə bilər və s.

Qlobal təsərrüfat sistemində gedən sərt rəqabətə uyğunlaşmanın və qarşılıqlı faydalılıq prinsipi əsasında iştirak etməyin vacib şərtini müasir biliklər əsasında müstəqil xarici iqtisadi siyasət strategiyasının hazırlanaraq həyata keçirilməsi təşkil edir. Başqa sözlə, xarici dünya ilə qarşılıqlı əlaqələrdə elə bir strateji kurs işlənilib hazırlanmalıdır ki, bu kurs Azərbaycanın dünya bazarında uzun müddət formalaşmış mövqeyini tədricən daha da yaxşılaşdırma bilsin və ölkəmizə mənfi təsir göstərən xarici iqtisadi amilləri aşağı səviyyəyə endirə bilsin [4, 173].

Belə nəticəyə gəlirik ki, ölkənin müstəqillik dövründə xarici ticarət əlaqələrinin dinamikası bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənmiş, coğrafiyası getdikcə genişlənmişdir. Müasir xarici ticarət siyasəti əslində bütövlükdə beynəlxalq iqtisadi münasibətlər kompleksində baş verən proseslərin daxili məntiqinə uyğun şəkildə milli iqtisadi və siyasi amillərin qarşılıqlı təsirindən formalaşan mürəkkəb sistemdir. Xarici ticarət əməliyyatları dövlət planına uyğun şəkildə dövlətin adından səlahiyyətləndirilmiş orqan tərəfindən həyata keçirilməlidir. Xarici ticarət dövrüyyəsinin inkişaf dinamikasında aşkara çıxarılmış meyl və təmayüllərin qərarlaşması prosesi demək olar ki, bütövlükdə idxal və ixracatın əmtəə strukturunda baş verən dəyişikliklərə söykənir.

Azərbaycan beynəlxalq əmək bölgüsündə xarici ticarət, elmi-texniki, kapitalın cəlb edilməsi, ucuz işçi qüvvəsindən effektivli istifadəmə kimi amillərdən və dünya ölkələrinin bu sahələrdə təcrübələrindən yararlanmaqla ölkənin iqtisadi inkişafına əlavə stimullar verərək, rəqabətqabiliyyətli ixrac təyinatlı elm və kapital tutumlu məhsullar istehsal edilməsini, qeyri neft sektorunun sürətli inkişafını təmin edə bilər. Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, məhz bu amillərdən effektivli istifadə bir sıra ölkələrin əsaslı iqtisadi inkişafına təkan vermişdir.

Elmi yeniliyi: Qloballaşma dövründə Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin geniş təhlili əsasında onun strukturunun təkmilləşdirilməsi və perspektiv inkişafı üzrə tövsiyələrin işlənilməsidir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: İşlənilmiş tövsiyələrdən istifadə edilməsi Azərbaycanda xarici ticarət əlaqələrinin perspektivdə gücləndirilməsinə təsir edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. www.azstat.org. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin materialları
2. Allahverdiyev H.B, Qafarov K.C, Əhmədov Ə.M. Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları. Dərslük. Bakı, 2006, 834 s.
3. Ələkbərov Ə.H, Vəliyev M.Ə, Məmmədov S.M. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Dərslük. Bakı, 2010, 648 s.
4. Vəliyev D.Ə. Azərbaycanın qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyası. Bakı, 2008, 410 s.

РЕЗЮМЕ

Ахмедова Гюльнара Сабир гызы, Рустамова Гюльбас Расул гызы ПЕРСПЕКТИВЫ УКРЕПЛЕНИЯ ВНЕШНЕТОРГОВЫХ СВЯЗЕЙ АЗЕРБАЙДЖАНА В ПЕРИОД ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Ключевые слова: импорт, экспорт, торговый оборот, международное разделение труда, демпинг, либерализация, инвестиция

В данной статье исследуются 3 этапа развития внешнеторговых экономических связей Азербайджана в период обретения суверенитета. Несомненно необходимость совершенствования в разработке перспектив развития внешнеторговых связей Азербайджана в период глобализации.

SUMMARY

**Ahmedova Gulnara Sabir, Rustamova Gulbas Rasul
STRENGTHENING PERSPECTIVES OF AZERBAIJAN FOREIGN TRADE
LINKS IN THE PERIOD OF GLOBALIZATION**

Key words: import, export, the turnover of foreign trade, international work division, dumping, liberalization, investment

In the article 3 steps of developing foreign trade links of Azerbaijan in the period of gaining independence are studied. It is noted that the necessity of improvement in carrying out the development perspectives of foreign trade links of Azerbaijan in globalization period is obvious.

**Daxil olma tarixi: ilkin variant: 26.09.2014
son variant: 13.10.2014**

ALLAHVERDİYEV SAHİLƏ ƏBİŞ qızı*Bakı Dövlət Universiteti**İqtisadi və sosial coğrafiya kafedrasının müəllimi***ABBASOV CÜMŞÜD RÜSTƏM oğlu***Bakı Dövlət Universiteti**İqtisadi və sosial coğrafiya kafedrasının dosenti**a.sahila@mail.ru***QAZAXISTAN RESPUBLİKASININ VƏ AZƏRBAYCANIN RESPUBLİKASININ
NƏQLİYYAT SİSTEMLƏRİNİN ƏLAQƏLƏNDİRİLMƏSİNİN COĞRAFİ
QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ**

Açar sözlər: *Qazaxıstan, Azərbaycan, nəqliyyat kompleksi, xarici ticarət, tranzit, iqtisadi əlaqələr*

Qazaxıstanın Mərkəzi Asiyanın mərkəzində yerləşməsi, onun coğrafi mövqeyinin əlverişli olması tranzit yükdaşımalarda bir çox ölkələrin maraqlarını cəlb edərək nəqliyyat və kommunikasiya əhəmiyyətini artırır. Respublikanın nəqliyyat kompleksi bütün növlər üzrə təmsil olunur: dəmiryol, avtomobil, boru-kəmər (neft və qaz kəməri), eləcə də su nəqliyyatı (çay və dəniz) və hava nəqliyyatı.

Respublikanın nəqliyyat magistral yollarının ümumi uzunluğu 106 min km təşkil edir. onun 13.5 min km- magistral dəmir yol, 87.4 min km – bərk örtüklü avtomobil magistral yollar, 4 min km – çay yollarıdır. Ölkənin avtomobil nəqliyyat yolları Rusiya və Keçmiş İttifaq Respublikalarına, eləcə də Çin, Türkiyə və İrana çıxışı təmin edir. Eyni zamanda, Qara və Aralıq dənizi, Hind okeanına çıxışı vardır. Xəzər dənizinə birbaşa çıxışının olması ölkəni Rusiyanın çay yolları vasitəsilə Qara və Baltik dənizləri ilə əlaqələndirir. Qazaxıstanda nəqliyyat Respublika ərazisi üzrə qeyri-bərabər inkişaf etmişdir. Əsas regionun nəqliyyatı inkişaf baxımından zəif inkişaf etmiş nəqliyyat infrastrukturunu kənd ərazilərində və əhalisi az məskunlaşan ərazilərdə (Qərbi və Mərkəzi Qazaxıstan).

Qazaxıstanın nəqliyyat sahələrinin inkişaf səviyyəsi və miqyası digər əsas parametrlərlə xarakterizə olunur. Qazaxıstan nəqliyyat-kommunikasiya kompleksi ölkənin ÜDM-də payı 11% təşkil edir. Əgər 2006-2010-cu illərdə ölkənin ÜDM-də nəqliyyat-kommunikasiya kompleksinin payında bir neçə əhəmiyyətli enmə (9.3-7.9%-ə) müşahidə olunurdu ki, bunun da iqtisadi böhranla bağlı olduğu müəyyən olunmuşdur.

Son illər Qazaxıstan iqtisadiyyatının inkişafında yüksək artım tempi və nəqliyyat sahələrindəki nailiyyətlər yanacaq-energetika ehtiyatlarındakı qiymət artımı və xammal ixracı ilə bağlıdır. Ancaq xammal ehtiyatlarının dünya bazarına ixracı qiymətlərində tərəddüd nəqliyyat sahələrinin inkişafında stabilləşməyə təsir göstərən amillərdir. Qazaxıstanda nəqliyyatın inkişafına təkan verən səbəb Dövlət Proqramının reallaşdırılması olmuşdur. Son 10 ildə Qazaxıstan nəqliyyat kommunikasiya kompleksinin inkişafına 1.4 trln.tenqe kapital ayırıb. Hətta dünya iqtisadi böhranına baxmayaraq, respublikanın nəqliyyat sektoru 4.2 mlrd. dollar məbləğində gəlir əldə etmişdir.

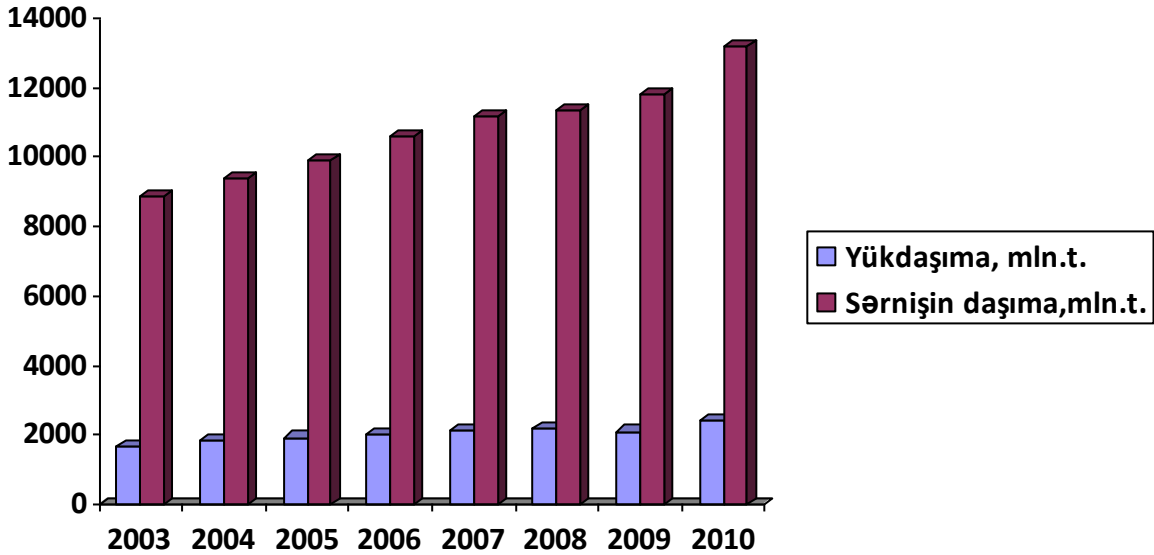
Qazaxıstan nəqliyyatının inkişafında beynəlxalq əməkdaşlıq, eləcə də, nəqliyyat xidmətində keyfiyyətin artımı və rəqabətdə stimullaşdırma mühüm rol oynayır. Qazaxıstanın yükdaşımalarda artım tempi əsasən MDB ölkələri arasında müşahidə olunur [1, 50]. Qazaxıstan ərazisindən ümumi uzunluğu 23 min km olan 5 beynəlxalq avtomobil marşrutu keçir:

- Almata – Astana – Kustanay (Çelyabinskə çıxış);
- Almata – Petropavlovsk (Omska çıxış);
- Almata – Semey – Pavlador (Omska çıxış);

- Şimkent – Aktobe – Uralsk (Samaraya çıxış);

2009-cu ildən Qazaxıstan “Qərbi Avropa – Qərbi Çin” arasında beynəlxalq avtomobil dəhlizi tikintisinə başlayıb, 2015-ci ilin sonuna tamamlanacağı planlaşdırılıb. Beynəlxalq avtomobil dəhlizinin uzunluğu 8445 km təşkil edir, onun 2787km-i Qazaxıstan (Aktyubinsk, Kızılorda, Cənubi-Qazaxıstan, Cambul, Almata vilayətləri) ərazisindən keçir.

Bu dəhliz Qazaxıstanın daxili iqtisadi nəqliyyat tələbatını ödəməklə eyni zamanda beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinə qoşularaq Respublikanın xarici iqtisadi əlaqələrini təmin edir.

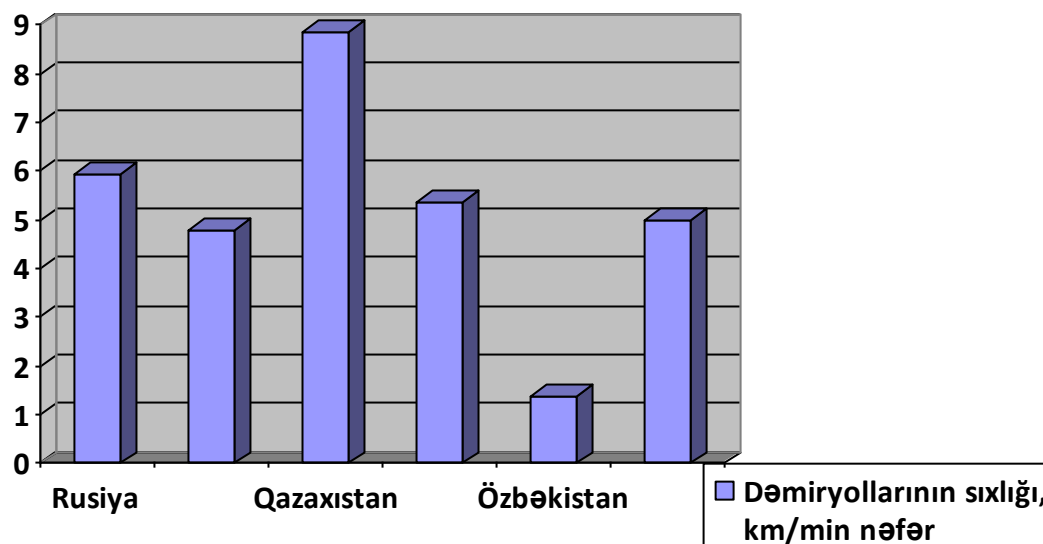
1.1. Qazaxıstanın 2003-2010-cu illərdə yük və sərnişin daşınması üzrə dinamikası.

Dinamikadan da görüldüyü kimi, ilbəl daşınma artıma doğru yüksəlir.

Dəmiryol kompleksi Qazaxıstan nəqliyyat sisteminin ən mühüm sahələrindən birini təşkil edir. Onun inkişafı Qazaxıstan iqtisadiyyatının (aqrar sənaye, yanacaq-energetika, dağ-mədən, tikinti və s.) əsas sahələrinə tələbatın formalaşması ilə əlaqədar olmuşdur. Dəmiryol nəqliyyatı Qazaxıstan nəqliyyatının əsas növlərindən biridir. 2010-cu ildə ölkənin yük dövriyyəsinə onun payı 55.3% (2006-cı ildə isə 58.2%) təşkil etmişdir. Dəmiryolu ilə sərnişin daşımada 10 % təşkil edir.

İnfrastruktur dəmiryol kompleksi iki amilin təsiri altında təşəkkül tapıb: birinci, regionlararası və ölkələrarası daşınma, ikinci tranzit yükdaşımalar. Eyni zamanda Qazaxıstan Respublikasında vilayətlərarası yükdaşınma kifayət qədər inkişaf etməyib.

Qazaxıstanda istismar olunan dəmir yollarının uzunluğu – 14.3 min km-dir, (eyni zamanda (34%) 4.8 min km – ikixətli yollar, (29%) 4.1 min km – elektriklişdirilmiş xətlər, sıxlıq – 1000km^2 5.5 km-dir). Respublikada istismar olunan dəmiryollarının uzunluğuna görə MDB ölkələri arasında Rusiya və Ukraynadan sonra 3-cü yerdə durur. “Қазақстан Темір жолы” dünya dəmiryol şirkətləri arasında yükdaşımaların həcminə görə ABŞ, Çin, Hindistan, Rusiya və Ukraynadan sonra 6-cı yerdə durur. Lakin Qazaxıstan ərazisi üzrə dəmiryollarının sıxlığı aşağı olduğu üçün Qazaxıstanın iqtisadi inkişafındakı tələbatla, xarici tranzit yük daşınmalarına olan tələbatı ödənmir. Buna səbəb ölkə üzrə dəmiryollarının 1000 km^2 -ə 5.5 km, Rusiyada – 1000 km^2 -ə 5 km, Kanadada – 1000 km^2 -ə 6.7 km, ABŞ-da – 1000 km^2 -ə 27.7 km düşür. Qazaxıstan Avropa dövlətləri və Yaponiyadan 5-20 dəfə geridə qalır.

2.1.MDB ölkələrində dəmiryollarının sıxlığı, km/ 10 min nəfər

Cədvəldən də görüldüyü kimi, ümumi MDB ölkələrində km/4.99 min nəfər, Rusiyada km/5.95 min nəfər, Belarusiyada km/5.38 min nəfər, Ukraynada km/4.78 min nəfər, Özbəkistan km/1.36 min nəfər, Qazaxıstan km/8.87 min nəfər düşür.

Belə ki, Qazaxıstanın dəmiryol nəqliyyatında hazırda texniki baxımdan köhnəlmiş texnologiya, köhnə model qatarlar fəaliyyətdədir. Qazaxıstanın yük dövriyyəsinin cəmi 2%-ni Respublikanın vilayətlərarası yükdaşınmasını dəmiryol nəqliyyatı təmin edir. Bu da Qazaxıstanın daxili regionlarının iqtisadi inkişafına və ümumən Respublikanın iqtisadiyyatına təsir edən amillərdəndir. Qazaxıstan Respublikasının ümumi nəqliyyatındakı hazırkı vəziyyəti yaxşılaşdırmaq baxımından 2015-ci ildə “Cezqazqan – Saksaul st.” dəmiryol tikintisi planlaşdırılıb. Bu tikinti başa çatdıqdan sonra Qazaxıstanın mərkəzi vilayətləri və Aktau limanları arasında qısa çıxışı təmin edərək regionda yerləşən kömür, neft-qaz,mis, dəmir filizi və digər yataqların mənimsənilməsində mühüm rol oynayır.

2020-ci ilə qədər Qazaxıstan Respublikasının strateji inkişaf planı hazırlanıb, Dövlət Proqramında sənaye innovasiyanın inkişafında 2010-2014-cü illərdə nəqliyyat infrastrukturunun inkişaf proqramı qəbul olunub. Proqram çərçivəsində “Dostık” stansiyasının gələcəkdə inkişafı, qatarların hərəkətində təhlükəsizlik səviyyəsinin artırılması, nəqliyyat infrastrukturunun tikintisində yenilik və müasir təkmilləşdirmə nəzərə alınmalıdır.

Müstəqillik illərindən sonra Qazaxıstanda nəqliyyatın inkişafı əsasən 1998-ci ildən “Böyük İpək Yolu”nun bərpasından sonra intensivləşməyə başlamışdır. Qazaxıstanın təbii ehtiyatları Xəzər dənizi vasitəsi ilə Azərbaycandan keçərək Qafqaz, Qara dəniz və Avropaya nəqliyyat arteriyası kimi ixrac olunur. Eyni zamanda Qazaxıstan neftinin Xəzər dənizi, Azərbaycan Respublikası ərazisindən “Bakı-Tbilisi-Ceyhan” layihəsi vasitəsilə beynəlxalq bazarlara nəql edilməsinə dəstək verilməsi və şərait yaradılması nəqliyyat sistemlərini daha da intensivləşdirmişdir [2, 254].

2015-ci ildən isə Türkiyə, Gürcüstan və Azərbaycandan Xəzər dənizinə yeni dəmir yolu tikintisi, “Qars – Axalkalaki – Bakı” dəmir yolu Avropa, Qafqaz yüklərinin Qazaxıstandan keçməklə Çinə və əks istiqamətdə daşınması imkanı çox böyük məsələ və gələcəkdə çox böyük səmərə deməkdir. Ölkələr müxtəlif istiqamətlərdə yüklər göndərmək, habelə böyük yük axımı üçün tranzit ölkələrə çevrilmək imkanı əldə edəcəklər.

2010-cu ilin I rübündə Azərbaycanın Qazaxıstanla ticarət əlaqələri göstərilən kimi (min ABŞ dolları) idxal 43653.3; ixrac 119.424.2; xarici ticarət saldosu 75770.9. 2008-ci il (yanvar-oktyabr aylarında) idxal187.9; ixrac 276.7; ticarət saldosu 88.8 olmuşdur. Gələcəkdə ticarət dövriyyəsinin 1 milyard dollara çatdırılması qarşıya qoyulub.

2011-ci il oktyabrın 20-də Almata şəhərində “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Qazaxıstan Respublikası Hökuməti arasında ticarət gəmiçiliyi sahəsində əməkdaşlıq haqqında” saziş imzalanmışdır. Bu saziş hər iki ölkə arasında əlaqələrin inkişaf etdirilməsi və möhkəmləndirilməsi üçün daha geniş imkanlar açır.

Elmi yeniliyi: Məqalədə Mərkəzi Asiyanın mərkəzində yerləşən Qazaxıstan iqtisadiyyatının yüksək artım tempi, nəqliyyat sahəsindəki dinamik inkişaf, tranzit yükdaşımaların beynəlxalq xarici iqtisadi əlaqələrində Azərbaycanın rolu əks olunub.

Tətbiqi əhəmiyyəti: MDB arasında Qazaxıstanın və Azərbaycanın yükdaşımalarında beynəlxalq əməkdaşlıq eləcə də nəqliyyatda rəqabətin stimullaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov Z.S. Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələri.”Kooperasiya” nəşriyyatı, 2004, 201 s.
2. Əfəndiyev V.Ə. Azərbaycanın iqtisadi və sosial coğrafiyası. “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2010, 496 s.
3. www.prezident.az
4. www.lib.aliyevheritage.org
5. www.azstat.org
6. www.wikipedia.az

РЕЗЮМЕ

Аллахвердиева Сахиля Абиш гызы, Аббасов Джумшуд Рустам оглу
ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА КООРДИНАЦИИ ТРАНСПОРТНЫХ СИСТЕМ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ И КАЗАХСТАНСКОЙ РЕСПУБЛИК

Ключевые слова: *Казахстан, Азербайджан, транспортные, внешнеторговые, транзитные, экономические отношения*

В статье указаны пути координации транспортных систем Азербайджана и Казахстана. Указано так же, что важную роль в международных грузоперевозках играют перевозки Казахстанской нефти и другой продукции на мировой рынок через территорию Азербайджана по "Великому Шелковому Пути", трубопроводу "Баку-Тбилиси-Джейхан", а также железной дороге "Карс-Ахалкалаки-Баку", который будет сдан в эксплуатацию в 2015 году.

SUMMARY

Allakhverdieva Sahile Abish, Abbasov Jumshud Rustam
GEOGRAPHICAL EVALUATION OF CO-ORDINATION THE TRANSPORT
SYSTEMS OF AZERBAIJAN AND KAZAKHSTAN

Key words: *Kazakhstan, Azerbaijan, transportation, foreign trade, transit and economic relations*

The article shows the ways of coordinating Kazakhstan and Azerbaijan's transport systems. International cargo transportation of Kazakh oil and other products to the world market through the "Great Silk Road", "Baku-Tbilisi-Ceyhan" pipeline and "Akhalkalaki -Baku-Kars" railway which is in operation till 2015 will provide great benefit to these links.

Daxil olma tarixi: ilkin variant: 10.10.2014
son variant: 21.10.2014

MÜNDƏRİCAT

Dilçilik

1. *Məmmədov R.S.* Dildə materiyanın və funksiyanın dialektik vəhdəti (2-ci məqalə) 6
2. *Rüstəmov Ə.M.* Zəngəzurun Meğri bölgəsinin toponimləri 14
3. *Hacıyeva N.A.* Azərbaycan dilində samitlərin əvəzlənməsi 18
4. *Baxşəliyeva N.R.* İngilis dilində cerund və məsdərin xüsusiyyətləri, oxşar və fərqli cəhətləri 23

Ədəbiyyatşünaslıq

5. *Məmmədov R.M.* Uşaq xarakteri və mənəvi-əxlaqi problemlər 28
6. *İslamlı A.Z.* 1960-1980-ci illər Azərbaycan poeziyasında Nazim Hikmət ənənəsi (Ramiz Rövşənin yaradıcılığı əsasında) 32
7. *Əliyeva X.Q.* Hüseynbala Mirələmovun “Yanan qar” romanında Qarabağ mövzusu 36
8. *Həsənova Ş.N.* Şər obrazının bədii təhlili (M.Y.Lermontovun yaradıcılığı əsasında) 40

Tarix

9. *Xəlilov E.Ş.* Müstəqillik dövründə XVIII əsrin birinci yarısı Azərbaycan tarixinin tədqiqi vəziyyətinə dair 44
10. *Hüseynova K.O.* Mingəçevir şəhərinin tarixinə dair 50
11. *Əhmədova A.X., Quliyeva T.Ə.* Azərbaycan respublikasının dirçəlişi 55
12. *Qasımova N.Z.* Kulturologiya elm sahəsi kimi 61

Pedaqogika və Metodika

13. *Məmmədova A.T.* Professor Ə.Seyidovun pedaqoji irsində tərbiyənin rolu 67
14. *Xəlilov S.X., Salmanova A.İ., Qurbanova S.A.* Fizikanın tədrisində şagirdlərin tədqiqatçılıq qabiliyyətinin inkişafı 71
15. *Məmmədov Z.M.* İdman məşğələlərinin tələbələrin mənəvi-iradi hazırlığında rolu 75
16. *Niyazova A.A., Əskərov A.B.* Müasir təlim üsullarının şagirdlərin tədqiqatçılıq bacarığının formalaşmasında rolu 79

İqtisadiyyat

17. *Abdullayev L.İ., Vəliyeva L.M.* Ödəmə qabiliyyəti olmayan müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin təhlili xüsusiyyətləri 83
18. *Mahmudova L.F.* Reinjirininq və onun tətbiqi xüsusiyyətləri 87
19. *Əhmədova G.S., Rüstəmov G.R.* Qloballaşma dövründə Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin möhkəmlənməsi perspektivləri 91
20. *Allahverdiyeva S.Ə., Abbasov C.R.* Qazaxıstan respublikasının və Azərbaycanın respublikasının nəqliyyat sistemlərinin əlaqələndirilməsinin coğrafi qiymətləndirilməsi ... 97

СОДЕРЖАНИЕ

Языковедение

1. *Мамедов Р.С.* Диалектика материального и функционального в языке 6
2. *Рустамов А.М.* Некоторые топонимы Мегринского района 14
3. *Гаджиева Н.А.* Чередование согласных в азербайджанском языке 18
4. *Бахшалиева Н.Р.* Свойства герундия и инфинитива в английском языке, их сходства и различия 23

Литературоведение

5. *Мамедов Р.М.* Детские характеры: морально-нравственные проблемы 28
6. *Исламлы А.З.* Традиция Назима Хикмета в азербайджанской поэзии 1960-1980-х годов (на основе творчества Рамиза Ровшана) 32
7. *Алиева Х.Г.* Карабахская тема в романе Г.Мираламова “Горящий снег” 36
8. *Гасанова Ш.Н.* Художественное осмысление образа Зла (на материале творчества М.Ю.Лермонтова)..... 40

История

9. *Халилов Э.Ш.* Изучение независимой исторической ситуации Азербайджана в I половине XVIII века 44
10. *Гусейнова К.О.* Из истории города Мингечаур 50
11. *Ахмедова А. Х., Кулиева Т.А.* Возрождение азербайджанской республики (О некоторых аспектах деятельности Г.Алиева на посту президента республики с 1993 по 2003 гг.) 55
12. *Касумова Н.З.* Культурология как наука 61

Педагогика и Методика

13. *Мамедова А.Т.* Вопросы воспитания в педагогическом наследии профессора А.Сеидова 67
14. *Халилов С.Х., Салманова А.И., Курбанова С.А.* Пути развития исследовательских способностей учеников при преподавании физики 71
15. *Мамедов З.М.* Роль занятий спортом в морально-волевой подготовке студентов 75
16. *Ниязова А.А., Аскеров А.Б.* Роль современных методов обучения в формировании у учащихся навыков исследования 79

Экономика

17. *Абдуллаев Л.И., Валиева Л.М.* Особенности анализа финансового положения неплатежеспособных предприятий 83
18. *Махмудова Л.Ф.* Реинжиниринг и особенности его применения 87
19. *Ахмедова Г.С., Рустамова Г.Р.* Перспективы укрепления внешнеторговых связей Азербайджана в период глобализации 91
20. *Аллахвердиева С.А., Аббасов Д.Р.* Географическая оценка координации транспортных систем азербайджанской и казахстанской республик 97

CONTENTS

Philology

1. *Mammadov R.S.* Dialectic unity of language matter and function 6
2. *Rustamov A.M.* Some toponyms of the region Megri of Zengezur 14
3. *Hajieva N.A.* Gradation of consonants in the Azerbaijani language 18
4. *Bakhshaliyeva N.R.* The characteristics of the gerund and the infinitive in the english, their similarities and differences 23

Literary Criticism

5. *Memmedov R.M.* Kids` characters: spiritual and moral problems 28
6. *Islamli A.Z.* Tradition of Nazim Hikmet in Azerbaijan poetry of 1960-1980-th (on the base of Ramiz Rovshen`S activity) 32
7. *Aliyeva Kh.G.* Garabagh theme in Huseynbala Miralamov`s novel "Burning snow"..... 36
8. *Hasanova Sh.N.* Artistic review of evel image (on the basis of M.Y.Lermontov`s works).. 40

History

9. *Khalilov E.Sh.* Studing independent historical situation in Azerbaijan in first half of XVIII country 44
10. *Huseynova K.O.* About the history of the city Mingacheaur 50
11. *Akhmadova A.Kh., Guliyeva T.A.* Revival of the Azerbaijan republic 55
12. *Gasimova N.Z.* Cultural studies and a scientific field 61

Pedaqogika and Methods

13. *Mammadova A.T.* Education problems in prof. Ahmad Seyidov`s pedagogical heritage ... 67
14. *Khalilov S.Kh., Salmanova A.I., Kurbanova S.A.* Development ways of stydents' research skills in teaching physics 71
15. *Mammadov Z.M.* Role of sports in moral training of students 75
16. *Niyazova A.A., Askerov A.B.* Role of modern training methods in the formation of researc skills of the students 79

Economy

17. *Abdullayev L.I., Valiyeva L.M.* The peculiarities of analysis of financial situation of insolvent enterprises 83
18. *Mahmudova L.P.* Reengineering and its applying peculiarities 87
19. *Ahmedova G.S., Rustamova G.R.* Trengthening perspectives of Azerbaijan foreign trade links in the period of globalization 91
20. *Allakhverdieva S.A., Abbasov J.R.* Geographical evaluation of co-ordination the transport systems of Azerbaijan and Kazakhstan 97

Üz qabığının dizaynı – S.Şahverdiyeva
Kompüter yığımı – **A.Bayramova**
Korrektorlar: **B.Eminli**
N.İsgəndərova
Ə.Musayeva
Texniki redaktor – **Ə.Babayev**

Yığılmağa verilmişdir: 19.09.2014- cü il

Çapa imzalanmışdır: 22.10.2014-cü il

Mətbəə kağızı, kağızın formatı: 70*108 ¼

Yüksək çap üsulu

Şərti çap vərəqi 6,125

Sifariş 18.

Tiraj 250 nüsxə.

Qiyməti müqavilə yolu ilə.

Sumqayıt Dövlət Universitetinin mətbəəsində çap olunmuşdur.

Müxbir ünvan:

Azərbaycan, 5008, Sumqayıt,

43-cü məhəllə

Tel: (0-12) 448-12-74

(0-18) 644-88-10

Faks: (0-18) 642-02-70

Web: www.sdu.az

E-mail: sdu@sdu.az